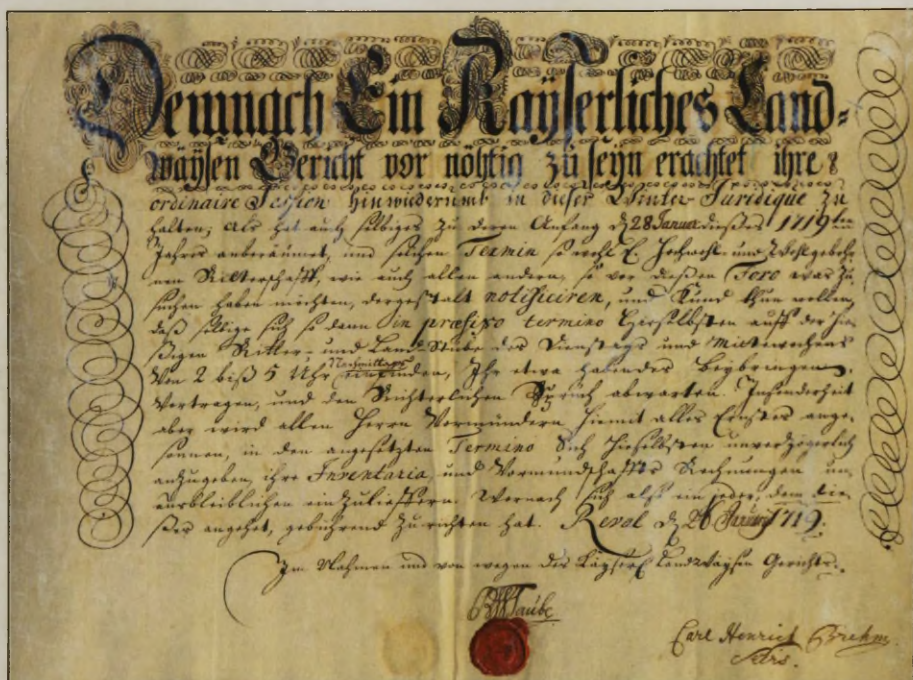

Ajalooline Ajakiri

2001
4 (115)

KLEIO

KATRI RAIK: Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal • KATRIN ROOSILEHT: Vaeslastekohtud Eestis 1591–1944 • KADI GRICHIN: Setude usuelust enne 20. sajandit • KERSTI LUST: Riigimaade jagamisest õigeusklikele talupoegadele • KALEV KOPPEL: Geograafilise infosüsteemi rakendamise ajalooliste katastrimaterjalide uurimisel • Kogumik kultuuride kokkupõrkest Läänemere ruumis. Retsensioon Ivar Leimuselt • Csaba János Kenéz – 60

Ajalooline Ajakiri 2001. 4 (115)

Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ja Akadeemilise
Ajalooseltsi
ajakiri

Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
2002

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio

Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens (USA), Jaak Kangilaski,
Anu-Mai Kõll (Stockholmi Ülikool), Jüri Kivimäe, Valter Lang,
Aadu Must, Hain Rebas (Kieli Ülikool), Tiit Rosenberg,
Elle Vunder

Toimetuse Aadu Must (peatoimetaja), Anu Lepp

Resümeeide tõlge: Leili Kostabi

Küljendus ja kaas: Meelis Friedenthal

Trükk: AS Võru Täht

Toimetuse tänab: Helina Tammannit, Urmas Märtnit ja Kersti Taali

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in
HISTORICAL ABSTRACTS.

Ajaloolises Ajakirjas ilmuvad artiklid on refereeritud ja indekseeritud
väljaandes HISTORICAL ABSTRACTS.

Alates 1953. aastast on Historical Abstracts olnud tunnustatud ajalooliste
publikatsioonide refereerija maailmas, mille materjalid on saadaval nii
CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri

Ajaloo osakond

Tartu Ülikool

Ülikooli 18

Tartu 50090

Eesti

Tel (07) 375 658

Faks (07) 375 345

e-mail: kleio@loss.ut.ee

<http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank 767

a/a 221010397388

ISSN 1406-3859

Sisukord

Artiklid

<i>KATRI RAIK</i> : Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal	5–26
<i>KATRIN ROOSILEHT</i> : Vaeslastekohtud Eestis 1591–1944	27–56
<i>KADI GRICHIN</i> : Setude usuelust enne 20. sajandit	57–68
<i>KERSTI LUST</i> : Riigimaade jagamisest õigeusklikele talupoegadele	69–86
<i>KALEV KOPPEL</i> : GIS on tööriist: geograafilise infosüsteemi rakendamisest ajalooliste katastrimaterjalide uurimisel	87–104

Retsensioonid ja tutvustused

<i>IVAR LEIMUS</i> : Lübeck Style? Novgorod Style?	105–116
--	---------

Juubelid

<i>PEETER JÄRVELAID</i> : Estofiilist ajaloodoktor Csaba Janos Kenez – 60	117–121
---	---------

Summaries	122–128
-----------	---------

Esikaanel: Kiri Eestimaa Maavaeslaste kohtu 1719. aasta talvise juriidikumi kokkukutsumise asjus (EAA. 860-1-139). Vaeslastekohtute tegevusest Eesti aladel lähemalt Katrin Roosilehe artiklist lk 27–56.

Kasutatud lühendid:

EAA – Ajalooarhiiv

ERA – Riigiarhiiv

ERM – Eesti Rahva Muuseum

LVVA – Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs

ПСЗ – Полное Собрание Законов Российской Империи

RGIA – Российский государственный исторический архив

TÜR KHO – Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond

EAA. 995-1-235. L 42 – Sidekriipsuga eraldatud kolmeosalises arhiiviviites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numbrit. Fondi numbrid, mis sisaldavad sidekriipsu (nt R-409) on selguse huvides esitatud ilma sidekriipsuta.

Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal

Katri Raik

Viimastel aastatel on nii Eestis, Saksamaal kui ka kaugel Ameerikas tõusnud huvi tänase Eesti ja Läti vanema ajalookirjutuse vastu. Uurijad on keskendunud eelkõige 16. sajandi keskpaiga ja teise poole ajaloojutustusele. Professor Sulev Vahtre sulest ilmus äsja pikem ülevaade vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest.¹ Koos tema juba üle 35 aasta tagasi ilmunud kroonikateülevaatega on need kummalisel kombel ainsad eestikeelses trükisõnas seda teemaderingi üldisemalt tutvustavad kirjatööd.² Viimatinimetatu keskendus kroonikatele kui põlisrahvaste kirjeldamise allikatele. Käsikirjas ootab Eesti ajaloo õppetoolis oma järke sama autori 3-osaline ülevaade meie vanemast ajalookirjutusest kuni 18. sajandi keskpaigani.³

Sulev Vahtre teeneks on ka korduv tähelepanu juhtimine Tartu Ülikooli Raamatukogus peituva Lemmit Margi vanema historiograafia ajaloo käsikirjale.⁴ Selles tänaseni väärilise tunnustuseta olevas töös on märkimisväärne koht *üldise maa ajaloo käsitlejatel*, 16. sajandi keskpaiga ja teise poole ning järgmise sajandi alguse kroonikutel, kes panid kirja kogu Vana-Liivimaa ajaloo, alates sakslaste saabumisest kuni autori kaasajani. Need on ordu alam Thomas Horner; endine Riia linnasekretär, Preisi hertsogi nõunik Johann Lohmüller; Poola kuninga sekretär Matthias Strubyz, Tallinna pastor Balthasar Russow; aadlik Heinrich von Tiesenhausen, endine orduametnik Johann Renner; endine Riia peapiiskopi alam Barthalomäus Grefenthal; jesuiidipreester Dionysius Fabricius ja Riia bürgermeister Franz Nyenstede. Eestimaa

¹ Sulev Vahtre. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest. // Ajalooline Ajakiri 2001. 3 (114). Lk 5–26.

² Sulev Vahtre. Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel. / Eesti kirjanduse ajalugu. I köide. Toimetanud A. Vinkel. Tallinn, 1965. Lk 91–104.

³ Sulev Vahtre. Ajalookirjutus Vana-Liivimaal; Varauusaegne balti ajalookirjutus I (16. sajandi 2. pool); Varauusaegne balti ajalookirjutus (17. sajand ja 18. sajandi 1. pool). Käsikiri TÜ Eesti ajaloo õppetoolis.

⁴ [Lemmit Mark]. Eesti vanema historiograafia ajalugu. I–II. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (TÜR. KHO. F 75. S. 10).

rüütelkonna sekretär Moritz Brandis kirjeldas vastukaaluks vaid vanemat ajalugu ning Kuramaa hertsogi nõunik Salomon Henning keskendus vaid kaasajale.

16. sajandi teise poole ajalookirjutuse uurimisele andis märkimisväärsse tõuke 1996. aastal Paul Johanseni pärandi põhjal üllitatud ülevaade Balthasar Russowist kui humanistlikust ajalookirjutajast.⁵ Seda teost oodati kaua – 30 aastat – ning seetõttu pole imestamist väärt, et nii vahetult enne kui pärast Russowi-raamatu ilmumist avaldati mitmeid kroonikatõlkeid ja uurimusi ning neile on ka lisa oodata.⁶

Peale tõlgete on Russowi-uurimuse kõrvale lisandunud ka uurinuid üksikutest 16. sajandi autoritest ja nende töödest. Monograafia on ilmunud Timan Brakeli maailmapildist ja ajaloo-mõistmisest⁷ ning artikkel Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajaloost.⁸ Üliõpilastöödena on valminud uurimus Moritz Brandise allikatest ja kroonika tõesusest⁹ ning historiograafiline ja allikakriitiline analüüs Franz Nyenstede kirjatööst.¹⁰ Sel aastal ilmus esmakordselt trükkis Johannes Lohmülleri reformatsiooni-järgsel ajal kirjutatud Liivimaa ajalugu ning selle analüüs.¹¹

Seega on 16. sajandi teise poole ajalookirjutuse uurimisega jõutud perioodi, kus ei pea enam uurima ainult kõrgelttunnustatud kroonikaid, vaid on aeg pöörduda ka vähemtuntute poole. Kohaliku ajaloo kirjanikest ootavad oma järe eelnimetatud Strubyz, Russowi opo-
nendina tuntud von Tiesenhausen – viimaste tööd ei ole trükivarian-
dis kergesti kättesaadavad – ning Grefenthal. Ajaliselt lühemate tööde autoritest vajavad kindlasti analüüsimist endine Tartu stiftifoogt Elert Kruse ja Kuramaa hertsogi ning Poola kuninga alam Laurentius

⁵ **Paul Johansen.** Balthasar Russow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Band 14. Köln-Weimar-Wien, 1996.

⁶ Eesti keelde on viimase kümnendi jooksul tõlgitud Renneri kroonika kaasajakatke 1556–1561 (Ivar Leimus, 1995). Taas ilmus Russowi kroonika eestindus (1993). Püütud on eestindada üks osa Nyenstede kroonikast (Katri Raik, 1999). Oodata on Fabriciuse kroonika tõlget. Vt täpsemalt: **Sulev Vahre.** Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest. Lk 24–25.

⁷ **Martin Linde.** Das «Christlich Gespräch» des Tilman Brakel. Untersuchung zum Weltbild und Geschichtsverständnis eines livländischen Predigers des 16. Jahrhunderts. München, 1998. Osteuropa-Institut München. Mitteilungen Nr. 26.

⁸ **Sulev Vahre.** Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 1/2 (112/113). Lk 15–24.

⁹ **Erki Teder.** Moritz Brandise kroonika. Allikad ja retseptsioon. Peaseminaritöö. Juhendaja prof Sulev Vahre. Tartu, 2000. Käsikiri TÜ üldajaloo õppetoolis.

¹⁰ **Katri Raik.** Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Magistritöö. Juhendaja prof Sulev Vahre. Tartu, 1999. Käsikiri TÜ raamatukogus.

¹¹ **Ulrich Müller.** Johann Lohmüller und seine livländische Chronik «Wahrhaftig Histori». Biographie des Autors, Interpretation und Edition des Werkes. Schriften der Baltischen Historischen Kommission. Bd 10. Lüneburg, 2001.

Müller. Aukartustäratav loetelu kinnitab, et siinkirjeldatud aeg on kohaliku ajaloojutustuse tõeline kõrgaeg. Ühtlasi on see periood, mil ajalookirjutus eraldus ilukirjandusest ning kujunes eraldi tegevusalaks. Kohalike kroonikate kõrvale tekkisid poliitline pamflett, dokumendikogumik, päevaraamat.

Käesolev artikkel keskendub kroonikatele, mahukatele jutustustele, mis hõlmavad autori jaoks nii minevikku kui ka olevikku. Me teame suhteliselt hästi, kes ja kunas leidsid siinsete kroonikate originaalid ja ära kirjad, mis neis kirjas, milliseid allikaid seejuures kasutati. Oleme tuttavad kroonikute poolehoiuga ühele või teisele võimule, teame, kuidas needsamad kirjatööd mõjutasid hilisemat ajalookirjutust.¹² Oleme harjunud lugema hinnanguid, kas kroonikafaktid on valed või õiged. Kroonikaid on tihti hinnatud *headeks* ja *halbadeks*. Vähema tähelepanu osaliseks on saanud oma aja arusaamad ja kontekst; saksa ajalookirjutuse, hariduse ja ajaloosündmuste mõju; kogu sinise ajaloojutustuse üldised arengusuunad, ühisjooned; ajaloojutustajate omavahelised suhted ning suhted võimukandjatega. Lühidalt öeldes on täna aeg otsida vastust küsimustele, miks just siis, need inimesed ja miks just sel viisil meie ajalugu kirjutasi. Alljärgnev on katse lühidaks taustaseletuseks kogu 16. sajandi teise poole ajalookirjutusele.

Liivimaa ajalookirjutus sai alguse võõrvallutajate saabumisega – sinne ala jäi kohe pärast sümboolset ülesleidmist, *Aufseglung*i ja ristiusustamist Saksa emamaa huviorbiiti. Asuti kiirelt rajama linnu ja kloostreid, edenes kaubandus, mitu sajandit käisid ägedad võitlused nii kohalikega kui ka vallutajate eneste vahel. Sündmusterohke ajaga kaasnes ajalookirjutus.¹³ Sajanditeks, kogu kroonikakirjutuseperioodiks jäi see sakslaste jutustuseks vallutatud aladest, mida nad täie iseenesestmõistetavusega oma maaks pidasiid.

Esimised Liivimaa kroonikad on võitlus- ja kangelaslood, mis räägivad järeltulevatele põlvedele maa vallutamisest, ristiusustamisest ja võitlustest vaenlastega. 1227. aastaga on dateeritud esimene sinne kroonika – preester Henriku eestlaste, liivlaste ja latgalite ristiusus-

¹² Kokkuvõtte senisest uurimistööst vt: **S. Vahre**. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest; **Arved Freiherr von Taube**. «Der Untergang der livländischen Selbständigkeit»; die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts; **Gottfried Etzold**. Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit. / Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd 20. Herausgegeben von Georg von Rauch. Köln, Wien, 1986. S. 21–62.

¹³ Saksamaa ajalookirjutusest vrld: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des 13. Jahrhunderts. Herausgegeben von Ottokar Lorenz. Bd. II. 3. Aufl. Berlin, 1886–1887. S. 224.

tamise lugu.¹⁴ Vallutuse järel jagati maa ordu ja piiskoppide vahel. Piiskopi- ja ordukroonikad kirjutati eraldi. Me tunneme rohkem viimaseid, vanemad piiskopikroonikad on väärilise tähelepanuta jäänud ja ootavad veel enese üle otsustajaid.¹⁵

Esialgu oli ordu oma ajalookirjutuses aktiivsem pool. Esimesed ordukroonikad kirjutati Saksa ordu tollase traditsiooni järgi riimis ja oma aja saksa keeles. Mõlemad siinsed riimkroonikad, nii 13. sajandi lõpul koostatud vanem riimkroonika kui ka 14. sajandi keskpaigast pärit Bartholomäus Hoeneke noorem riimkroonika, olid oma ajale iseloomulikult mehised rüütlimoraalile vastavad võitluslood. Riimkroonikate põhisisuks olid kaasaegsed heitlused, ehkki vanema riimkroonika autor alustas sarnaselt Läti Henrikule sakslaste saabumisega Liivimaale. Esimestel ordukroonikatel oli ilmselt kindel adressaat ja kitsas lugejate ring. Ordukroonikaid kasutati lauaraamatuna vendadele ettelugemiseks. Sarnase ettelugemisraamatu nõue on kirjas ordu reeglites. Võimalik, et kroonikate abil kutsuti Liivimaale uusi ristosõdijaid.¹⁶

Siin ja edaspidi, kuni 16. sajandi teise pooleni näeme, et kohalik ajalookirjutus jälgib Saksa moejoont, seda nii keele, vormi kui ka kroonika ulatuse osas.¹⁷ Kohaliku ajalookirjutuse algusest peale on populaarsed n.ö täismahus kroonikad, mis algavad sakslaste saabumisega Liivimaale ning ulatuvad krooniku kaasaega, viimane moodustab tavaliselt enamuse jutustuse sisust. Samuti näeme, et kroonikaid kirjutatakse mõne konkreetse, olulise, pöördelise ajaloosündmuse ajal – Henriku kroonika on koostatud muistse vabadusvõitluse lõpul, vanem riimkroonika lõpeb semgalite alade vallutusega, noorem riimkroonika jutustab ajast, mil ordu laiendas Jüriöö ülestõusu järel oma valdusi Põhja-Eestis. Kumbki ühisjoon pole Liivimaa eripära, vaid iseloomustab kogu saksa keskaegset ajaloojutustust.¹⁸ Vahe on vaid sel-

¹⁴ Ruumi kokkuhoiu mõttes on edaspidi toodud ainult 16. sajandi ajalookirjutuse kaasaegsed esmatrükkid koos ilmunisaastaga või esitatud hilisem esmatrükk. Vanema ajalookirjutuse kohta vt ülevaadet: **Norbert Angermann.** Die mittelalterliche Chronistik. / Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 20. Herausgegeben von Georg von Rauch. Köln–Wien 1986. S. 3–20.

¹⁵ Vrdl: N. Angermann. Die mittelalterliche Chronistik. S. 15–16.

¹⁶ **Eduard Fueter.** Geschichte der neueren Historiographie. 3. Aufl. München und Berlin 1936. S. 454; **Alan v Murray.** The Structure Genre and Intended Audience of the Livonian Rhymed Chronicle. / Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500. Edited by Alan V. Murray. Aldershot, 2001.

¹⁷ Esimene omakeelne riimkroonika Saksamaal koostati 1147. aastal.

¹⁸ **Franz-Josef Schmale.** Funktion und Formen der mittelalterlichen Geschichtsschreibung. Darmstadt 1985. S. 151 ff. Ajaloosündmuste mõjust ajalookirjutusele vrdl: **František Graus.** Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. / Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter. Herausgegeben von Hans Patzen. Vorträge und Forschungen. 32. Konstanz 1987. S 52 ff.

les, et kohalik ajalookirjutus keskendus arusaadavlt sakslaste ajaloole ja käsitleski üldreeglina nende saabumist ajaloo alguspunktina. Saksa vanemad kroonikad olid maailmakroonikad ning nende traditsiooni-line alguslugu on maailma loomisest.

14. sajandi teisel poolel kandusid suured võitlused Liivimaast eemale, need haarasid leedulaste ja žemaitide alasid. Saksa ordu keskuseks oli Marienburg, hiljem Königsberg. Ordu ajalookirjutus kandus sinna üle.¹⁹ Koos heitlustega lõppes ka siinse ajaloojutustuse esimene õitseae. Ehkki 14. sajandi kolmandast veerandist pärineb enne pikemat ajalist lünka, ühtlasi enne Saksa ordu kõrgaja lõppu veel üks Liivimaa ordukroonika – ordumeistri kaplan Hermann Wartberge lugu. Ka tema kroonika on nõ täispikk, algas Liivimaa avastamisega ning ulatus autori eluajani, kuni 1378. aastani. Traditsiooniliselt oli kroonika põhisisuks kaasaeg, ordu võitlused Leeduga.

Vanema ajaloo puhul piisas seni kogu siinse ajaloo kirjapanekuks suures osas enese ja kaasaegsete mälestustest ning üksikutest kirjalikest allikatest. Wartberge pidi juba laiemalt kasutama varasemaid kroonikaid, riimkroonikaid ja Henriku tööd, samuti ürikuid.²⁰ Just Wartberge tõi käbele uue tööviisi, kus kirjutas vanema ajaloo tarvis ümber ühe või mitu varasemat kroonikat ning lisas sinna oma kaasaja kirjelduse.²¹

Riimkroonikate kirjutamine oli Wartberge ajaks möödas. Tema kroonika oli kirjutatud vabas vormis; ladina keel, milles autor kirjutas, oli moest minemas.²² Siinse ajalookirjutuse huviorbiiti tõusid uued teemad: sisevaenused ja diplomaatia. Ordu ja peapiiskopi vastuolud olidki järgmise perioodi märksõnad. Kohaliku ajalookirjutamise keskus oli Riia. Esimesena andis uuest põhiteemast 15. sajandi keskpaigas märku Riia linnakirjutaja, hilisem toomhärja ja toompraost Theodericus Nagel.²³ Vastukaaluks senistele ordukroonikatele, esindas ta Riia peapiiskoppi. Viimase alamad, tihti kirjatöö koostamise ajaks teenistusest erinevatel põhjustel juba lahkunud mehed, etendasid siinses ajalookirjutamises edaspidi märkimisväärset osa.²⁴

¹⁹ 14. sajandi teisest veerandist pärineb Dusburgi Peteri Preisimaa vallutamise lugu ja 15. sajandist kõrgmeistrikroonikad.

²⁰ N. Angermann. Die mittelalterliche Chronistik. S. 14–15. Allikate kasutamisest vt: F.-J. Schmale. Funktion und Formen der mittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 153 ff.

²¹ Wartberge kirjelduse iseseisev osa on vaid ajavahemik 1358–78. Янис Зутис. Очерки по историографии Латвий. Прибалтийско-немецкая историография. I. Рига, 1949. С. 22.

²² P. Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 201.

²³ Nageli kroonikat ei ole tänini leitud, vt: N. Angerman. Die mittelalterliche Chronistik. S. 17.

²⁴ Riia peapiiskopi teenistuses olid olnud 16. sajandi keskpaiga ja teise poole ajalookirjutajates Lohmöller, Tiesenhausen ja Grefenthal.

Riiga, meritsi Saksamaale avatud hansalinna, jõudis esimesena ka uus mood – linna ajalookirjutus. Nii Saksamaal kui siin oli see linna ja aadli kasvava vastasseisu märk.²⁵ 15. sajandi teisest poolest teame Riia linnakirjutaja, hilisema raehärra Hermann Heleweghi linna ning ordumeistri ja peapiiskopi vastuolude kirjeldust. Helewegh on ühtlasi esimene teadaolev siinne Liivimaal sündinud ajalookirjutaja. Mõnevõrra hiljem, 16. sajandi algul sai oma ajaloojutustuse ka Tallinn. Bürgermeister Johann Gellinckhusen kirjutas õigusemõistmisest, kaubandusoludest ja linna võitlustest aadliga. Mõlemad autorid kesken-
dusid eelkõige oma kaasajale, kirjeldasid oma mälestusi.

Uue, 16. sajandi algus tõi sisevõitluste kõrvale uue mure, Vene-
maa-ohu. Sõda Venemaaga (1501–03) ei puudutanud ainult Vana-
Liivimaad, see tegi ärevaks ka Saksamaa, sest võitlused toimusid
otse maa idapiiril. Saksa lugejat huvitas, mis toimub; liivimaalased
omakorda vajasid emamaa toetust. See on ka põhjus, miks siinne aja-
lookirjutus esmakordselt trükki jõudis.

1508. aastal avaldati Kölnis aastaid 1494–1508 käsitlev alamsak-
saakeelne *Üks ilus lugu*, mille sisuks olid põhiliselt kaasaegsed sõja-
sündmused.²⁶ Ka selle kirjutas Liivimaa mees, õigusteaduse doktor,
ordusekretär ja tulevane Tartu piiskop Christian Bomhower. Ta õi-
gustas oma hädas ja viletsuses vaevlevat kodumaad. Nii nagu kõige
vanematel ordukroonikatel oli ka sellel kirjatööl praktiline eesmärk:
täita tühja ordukassat.²⁷ Bomhoweri töös oli kaks uue sajandi märk-
sõna. Esiteks kinnitas ta sõnaselgelt, et Liivimaa on Püha Rooma riigi
osa. Teiseks nimetas ta Liivimaa põhivaenlaseks Venemaad. Ehkki
venelase vaenlasekuju oli selleks ajaks tuntud juba kolm sajandit, asus
ta nüüd esikohale paganate ees.²⁸

²⁵ F. Graus. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 47–48; linna ajalookirjutusest vt: Susanne Rau. Stadthistoriographie und Erinnerungskultur in Hamburg, Köln und Breslau. / Deutsche Landesgeschichtssc hreibung im Zeichen des Humanismus. Herausgegeben von Franz Brendle, Dieter Mertens u.a. Stuttgart, 2001.

²⁶ Christian Bomhower. Eynne schonne hysthorie van vunderlyken gescheffthen der heren to lyfflandt myth den Rüssen vnde Tartaren. 1508.

²⁷ P. Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 203. Arved Freiherr von Taube. «Der Untergang livländischen Selbständigkeit»: die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts. / Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 20. Köln, Wien, 1986. S. 26.

²⁸ Friedrich Benninghoven. Russland im Spiegel der Schonnen Hysthorie von 1508. / Rossica Externa. Studien zum 15.–17. Jahrhundert. Festgabe für Paul Johansen zum 60. Geburtstag. Marburg 1963. S. 12–13; Kari Tarkiainen. Se vanha vainoja. Käsitykset itäisestä naapurista Ivana Julmasta Pietari Suureen. Suomen Historiallinen Seura. Historiallisia Tutkimuksia. 132. Helsinki, 1986. S. 16 ff. Vene-
vaenust vrld: A. v. Taube. Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 22, 24–26

Saksamaal oli samal ajal rahutu: võideldi keisrivõimu tugevdamise eest, kasvas linnade iseteadvus ja talupoegade rahulolematus. Humanismiideed ja keerulised olud ärgitasid huvi mineviku vastu, eeskujuks võeti antiik, otsiti üles varasemate ajaloojutustajate tööd, uuriti oma rahva päritolu, tunti huvi kommete ja rahvaluule vastu, kirjutati geograafiast. Tugevnes eneseteadvus ja tekkis rahvustunne. Saksa humanismi kujunemislugu on tihedalt seotud haridusega, ülikoolidega, teadmiste edasiandmisega järeltulevatele põlvedele. Tänu Gutenbergi trükipressile olid ajaloojutustused nüüd laiemalt kättesaadavad, koos hariduse edenemisega kasvas nii kroonikakirjutajate kui -lugejate arv. Hakati arvestama laiemat lugejaskonda, kirjutati emakeeles – saksa keeles.²⁹

Saksamaal oli ajaloojutustuse põhižanriks endiselt maailmakroonika. Samas kasvas huvi ühe piirkonna, ühe rahva ning eriti selle esiajaloo vastu. Selle ajaloosuuna rajajaks oli hansasündikus Albert Krantz, kes kasutas esimest korda sõna *humanitas*.³⁰ 1490. ja 91. aastal külastas Krantz Riit, Tartut ja Tallinna. Hiljem kirjutas ta Liivimaa geograafiast ja talupoegade eluolust. Temast alates on saksa humanistlikus traditsioonis üldtuntud tõde: Liivimaa talupoegade saatus on võrreldav koeraeluga.³¹ Liivimaalased ei saanud järgmisel sajandil sellest teesist mööda vaadata, see kompromiteeris kohalikku ülemkihiti, aadlit. Seda enam, et siinmail oli välja kujunemas pärisorjus.

16. sajandi esimeste aastakümnete sisevastuolud viisid Saksamaa reformatsioonini, mis kandus kiiresti Liivimaale. Siin tekkis samal ajal uus isikukeskne kaasaegsete sündmuste kirjeldamise žanr – päevaaraamat.³² Reformatsiooni perioodist teame Wittenbergi ülikooli kas-

²⁹ F. Graus. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 20 ff, 43 ff; Notker Hammerstein. Universitäten und Landeschronistik im Zeichen des Humanismus. / Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus. Herausgegeben von Franz Brendle, Dieter Mertens u.a. Stuttgart, 2001. S. 34 ff; Paul Joachimsen. Der Humanismus und die Entwicklung des deutschen Geistes. Darmstadt, 1969. S. 438, 476–479; P. Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 204; Lexikon des Mittelalters. Bd. II. München und Zürich 1983. Sp. 1963–1964; Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des 13. Jahrhunderts. S. 224; F.-J. Schmale. Funktion und Formen der mittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 150–155; Я. Зутис. Очерки по историографии Латвий. С. 24.

³⁰ E. Fueter. Geschichte der neueren Historiographie. S. 192; P. Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 233.

³¹ Paul Johansen. Nationale Vorurteile und Minderwertigkeitsgefühl. / Alteuropa und moderne Gesellschaft. Festschrift für Otto Brunner. Herausgegeben vom Historischen Seminar der Universität Hamburg. Göttingen, 1963. S. 105. Humanistide Liivimaa-kriitikast vrld: Я. Зутис. Очерки по историографии Латвий. С. 26.

³² Päevaraamatute kõrgaeg saabus alles 16. sajandi lõpul (vt lk 23). Kaasaegset individualismist, mis toob kaasa biograafiate tekke loe: Я. Зутис. Очерки по историографии Латвий. С. 24.

vandiku, Riia pastori Sylvester Tegetmayeri päevaraamatut aastaist 1518–25 ning Tallinna Oleviste kiriku pastori Halle Peteri kirjatööd ajavahemikust 1529–39.³³

Reformatsioon tõi kaasa ülikoolihariduse ja ühtlasi ajalookirjutuse õitsengu. Lähematel aastakümnetel jõudis ka Vana-Liivimaa laiemalt maailmakroonikate lehekülgedele. Tänu võlgnele siin Wittenbergi ülikooli professor Philipp Melanchthonile. Tema tundis huvi siinse vallutusloo ja põlisrahvaste, samuti kohaliku vanema ajalookirjutuse vastu, ta teadis Läti Henriku kroonikat.³⁴ Melanchthoni õpilased reisisid Liivimaale ja kirjutasid siin kogetust. Sarnaselt Krantzile jutustati põlisrahvastest, talurahva rõhumisest ning kasutati kohalikku keelt.³⁵ Järeldused, mis Liivimaal kogetu põhjal humanistlikus traditsioonis tehti, sarnanesid varasemate Krantzi efektsete, ent legendilaadsete teadetega.³⁶ Siinsed olud said Saksamaal üha rohkem tuntuks, kuid mitte positiivses mõttes. Samas ei vaidlustanud keegi sakslaste ülimaid õigusi meie aladel. Saksamaal Melanchthoni õpilaste hulgas populaarsust kogunenud ühe piirkonna ajaloo kirjeldamine ja vanade kroonikate käibesse toomine tekitas huvi pikemalt Liivimaa vanemat ajalugu tutvustada ja valmistas ette siinse ajalookirjutuse kõrgaega.

Järgmise poole sajandi Vana-Liivimaa ajalookirjutust mõjutasid kolm ülikooli, esialgu Wittenberg, seejärel Königsberg ning hiljem Rostock. 1540.–50. aastatel õppis Wittenbergis 25 Vana-Liivimaalt pärit noormeest.³⁷ Kohalikest ajalookirjutajatest on seal õppinud Brakel, Salomon Henning ja Sylvester Tegetmeyer, ilmselt ka Thomas Horner. Kuulsat ülikooli arvatakse olevat külastanud Russow.

³³ Das Tagebuch des Peter von Halle. Herausgegeben von Otto Greiffenhagen. // Beiträge zur Kunde Esthlands. Band X. 1.–2. Heft. Reval, 1925. S. 1–17; Sylvester Tegetmeyer's Tagebuch. Herausgegeben von Friedrich Bienemann. / Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. 12. Riga 1880.

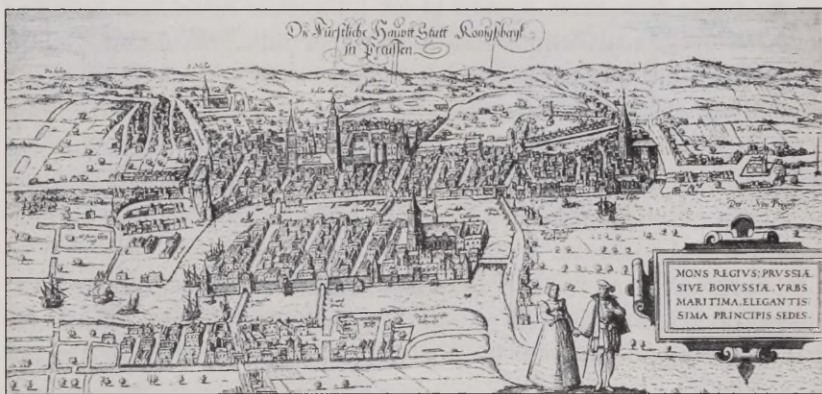
³⁴ Paul Johansen. Die Legende von der Aufsegelung Livlands durch Bremer Kaufleute. / Europa und Übersee. Festschrift für Egmont Zechlin. Hamburg, 1961. S. 45 ff.

³⁵ 1547. ja 1548. aastal oli Riias Johannes Hansetödtter, tema andmeid kasutas oma *Kosmograafias* Sebastian Münster (Basel, 1550); P. Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 206–207; Juhan Kreem. Sebastian Münster ja Liivimaa. // Akadeemia. 1995. 3. Lk 516 jj; Juhan Kreem. Sebastian Münster and «Livonia illustrata». / Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes. Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Herausgegeben von Enn Küng und Helina Tamman. Tartu, 1998. S. 160 jj. 1552. aastal viibis Tartus Johannes Leuuenclaus, kes ise hiljem Venemaast kirjutas ja sellega kaasaegsete ettekujutusi korrigeeris (Frankfurt/Main, 1558 ja 1596); P. Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 80–84.

³⁶ Tuntuimad saksa legendid on üksjalgade talupojakihi seletamine ühe jalaga talupoegade ja rahvalalu *Jõrru! Jõrru!* põhjal on tehtud järeldus, et eestlased on pärit Jeruusalemmast ja Damaskusest. Vt: P. Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 206–208.

³⁷ P. Johansen. Die Legende. S. 50.

1544. aastal asutati ülikool Königsbergis, meile lähemal. Viis aastat hiljem saabus Preisi hertsogi Albrechti õuejutlustajaks Melanchthoni üks tuntumaid õpilasi Johann Funccius, kes oma *Kronoloogiaga* tõi Liivimaale veelgi tuntust juurde.³⁸ Ülikoolilinn Königsberg oli ühtlasi ajalooline ordukeskus. Sõjaeelsetel aastakümnetel, Liivi ordu hävingu hirmus, kirjutati pea kahe aastasaja järel taas ordukroonika, mis algas aegade algusest ja jõudis autori kaasaega. Jurist Horner, professor Funcciusse õpilane, avaldas 1551. aastal Königsbergis Liivimaa ajaloo.³⁹ Autor jälgis oma aja moejoont: 16. sajandi keskpaigas muutus kogu Saksa ruumis populaarseks vanade ajalooallikate ümberkirjutamine ja jätkamine, millele meie viitasime juba varasemal ajal, 14. sajandi lõpul.⁴⁰ Ehkki 16. sajandi teise poole ajalookirjutajaid huvitas ajalugu, oli nende tööde põhirõhk siiski tormiliste sündmustega olevikul.

Joonis 1. Königsberg aastal 1550 (Fitz Gause. *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen*. I. Köln, Weimar, Wien, 1996).

Sarnaselt Horneri kroonikale oli Königsbergiga seotud hertsog Albrechti nõuniku, varasema Riia peapiiskopi ja linna alama Lohmülleri täispikk Liivimaa ajalugu, mis keskendus eelkõige Riia ajaloole, reformatsioonile ja suure sõja eelloole, ordu ning peapiiskopi vastuoludele.⁴¹

³⁸ P. Johansen. Die Legende. S. 55, 67; ajalookirjutusest hertsog Albrechti õukonnas vt: Peter Gerrit Thielen. Die Kultur am Hofe Herzog Albrecht von Preussen (1525–1568). / Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft. 12. Göttingen 1953. S. 157–164.

³⁹ Thomas Horner. Livoniae historia in compendivm ex Annalibus contracta. 1551.

⁴⁰ Horner kasutas samu allikaid, mis ta õpetajagi, ning tõi lugejani väikese kõrgmeistrikroonika ümbertöötuse ladina keelde (N. Angermann. Die mittelalterliche Chronistik. S. 20). Vanale kroonikale lisas ta kaasaajaosa.

⁴¹ U. Müller. Johann Lohmüller.

Mõni aasta hiljem algas Liivi sõda, millest sai Liivimaa ajaloo pöördepunkt: Vana-Liivimaa lagunes. Siinne ajalookirjutus aga sai tõelise hoo. Uute ajalookirjutajate esmane ülesanne oli sõjast tingitud muutusi Saksamaa lugejatele seletada. Seetõttu oli loomulik, et ka edaspidi jäi jutustajate huvikeskmesse kaasaeg, eelkõige võitluslood ja välisvaenlane, seejärel kohaliku elu keskustes, linnades toimuv. Kõiki kohalikke jutustajaid ühendas hirm tuleviku ees.

Liivi sõda sundis sulge haarama ka Saksa emamaal. Sõja algusega kaasnes oma aja kohta kiire arvamusaavalduste buum, mida võimaldas Melanchthoni asutatud *Neue Zeitungen*, tänase ajalehe eelkäija. Kogu Saksamaa oli hirmul venelaste edasitungi pärast.⁴² Melanchthon ise kirjutas Tartu langemisest ja elanike küüditamisest: ta oli šokeeritud nii venelaste julmusest kui liivimaalaste pöördumisest abisaamiseks Poola poole. Saksamaa õpetaja andis toimunule hinnangu: tegemist on karistusega usuvõitluse eest, Jumalale ei oldud tänulikud. Ta kutsus kõiki Saksamaa inimesi üles palvetama oma vere- ja usuvendade eest Liivimaal.⁴³ Rahvuslikku nooti lisades kinnitas ka Melanchthon sajandi algusest pärit Bomhoweri teesi: Liivimaa on sakslaste oma maa, Saksamaa üks ja lahutamatu osa. Just Melanchthoni kaaslased – luterlased – moodustasid kohalike ajaloojutustajate hulgas lähikümnenditel enamuse.⁴⁴

Saksamaa usuvõitlus ei olnud aga veel läbi ning katoliiklased vastasid kohe. Sõja esimestest aastatest pärines neid sündmusi risti vastupidiselt usupositsioonilt käsitlev kirjatöö, teoloogiadoktor Tilmann Bredenbachi Liivi sõdade ülevaade. Ka selle autor ei olnud sarnaselt Melanchthonile ise Liivimaal käinud; ka tema nägi sõjas ohtu Liivimaa senisele korraldusele ja kinnitas, et kolme ja poole sajandiga on sellest maast saanud sakslaste oma maa. Vastukaaluks Melanchthonile oli Bredenbachi töö põhisõnumiks luterlaste katastroofisüü.⁴⁵ Sõja peapõhjuses olid seega nii luterlased kui katoliiklased ühel meelel, see on Jumala karistus liivimaalastele nende patuse elu eest. Osa ajalookir-

⁴² Я. Зутис. Очерки по историографии Латвий. С. 27

⁴³ Richard Grasshoff. Die briefliche Zeitung des 16. Jahrhunderts. Diss. Leipzig 1877; Robert Stuppernich. Melanchthon und Hermann Wittekind über den livländischen Krieg. // Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins. 103. Karlsruhe, 1955. S. 275–276, 280.

⁴⁴ Katoliiklased olid vaid Strubyz, Bredenbach, Grefenthal ja Fabricius.

⁴⁵ Tilmannus Bredenbach. Belli Livonici, qvod magnvs Moschoviae dvx, anno 1558. contra Livones gessit, nova et memorabilis historia bona fide per Tilmannum Bredenbachium conscripta. Bredenbachi andmed pärinevad Tartu toomhäralt Philip Olmenilt, kes lahkus Tartust linna alistumise järel. S. Vahtre juhib tähelepanu, et ilmselt trükiti Bredenbachi töö esmakordselt 1564., mitte 1558. aastal, nagu enamuses märgitakse (S. Vahtre. Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu. Lk 16).

jutajaid nägi karistusena ilmajätmist Jumala hoolest, teised uue häda lisandumist. Selle sõjapõhjenduse juurde jäid kõik järgmise poolesaja aasta kohalikud ajalookirjutajad.⁴⁶

Järgmistel aastakümnetel lagunes sakslaste ainuvõim Liivimaal. 1559. aastal müüs Saare-Lääne piiskop oma valdused Taanile, 1573. aastal liideti Saaremaa Taaniga. 1561. aastal läksid Tallinna linn ja Harju, Viru ning Järva rüütelkond luterliku Rootsi võimu alla. Samal aastal lõpetas oma viimastel aastakümnetel kõikunud eksistentsi siinne suurvõim – ordu –, alistudes Poolale. Viimane ordumeister Gotthard Kettler sai tasuks Kuramaa hertsogi tiitli. Osa Vana-Liivimaast oli järgmisel enam kui kahel aastakümnel Vene võimu all. Neil keerulistel aastatel säilitas oma iseseisvuse 1582. aastani vaid Riia linn. 1582. ja 83. aasta rahulepingutega jagunes praegune Eesti ala Rootsi ja Poola vahel, Saaremaa jäi Taanile.

Need muutused ja eraldumine Saksamaast tekitasid paanikat. Sõja edenedes kadus lootus senise olukorra säilitamisele. Puudus üksmeel selles, millise võimu poole tulevikus hoida.⁴⁷ Oma nägemuse põhjendamiseks oli hea see kirja panna. Ühe ajaloojutustuse koostamise motiivina rõhutavad siinsed autorid järgmisel poolsajandil, et jutustatakse kaasaegsetele ja järeltulevatele põlvedele manitsuseks ja hoiatuseks vigade eest. Ajalugu käsitleti elu õpetajana.⁴⁸

1570.–80. aastate ajaloojutustused olid eelkõige sõjalood. Nüüd oli Vene-küsimus, võitus Venemaaga ja rõõm ohu lõpliku taganemise ees jutustuste põhisisu. Vaen venelaste vastu, Ivan IV süüdistamine türannias ja venelaste barbaarsuses ühendasid kõiki 16. sajandi teise

⁴⁶ M. Linde. Das «Christlich Gespräch». S. 24–25. Sõja põhjendamisest vrdl: A. v. Taube. Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 24–25).

⁴⁷ Vrdl: Я. Зутис. Очерки по историографии Латвии. 1. С. 32; A. v. Taube. Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 22; Georg von Rauch. Deutschland im politischen Weltbild der baltischen Provinzen zur polnischen und schwedischen Zeit (1940). / Georg von Rauch. Aus der baltischen Geschichte. Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten. Beiträge zur baltischen Geschichte. Bd. 9. Hannover-Döhren, 1980. S. 147–158.

⁴⁸ Hoiatuseks ja manitsuseks kirjutati juba keskajal (Sulev Vahre. Ettekanne Akadeemilise Ajalooseltsi koosolekul 15. aprillil 1999. Käsikiri artikli autori valduses. Lk 4). Timann Brakel's Christlich Gespräch von der grawsamen Zerstörung in Lifland durch den Muscowiter, vom 58. Jar her geschehen. Herausgegeben von Theodor von Rieckhoff. / Jahresbericht der Felliner literarischen Gesellschaft 1889. Fellin, 1890. S. 51–52; Franz Nyenstädt's Livländische Chronik mit dessen Handbuch. Herausgegeben von Gotthard Tobias Tielemann. Riga, 1837. S. 3–4, 44; Joh. Renner's Livländische Historien. Herausgegeben von Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum. Göttingen, 1876. S. 5; Balthasar Russow. Liivimaa kroonika. Tõlkinud D. ja H. Stock. Stockholm, 1927 (faksiimiletrükk 1993). Kroonika 1584. aasta tiitelleht, lk 13. Vrdl: N. Hammerstein. Universitäten und Landeschronistik. S. 42.

poole ajaloojutustajaid vaatamata nende suhtumisele ususse või erinevatesse riigivõimudesse.⁴⁹

Tunneme kolme jutustust Liivi sõjast. Esimese ja ühtlasi värvikaima ning tänaseni tuntuima kirjelduse esitas Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja, väidetavalt esimene eesti soost ajaloojutustaja Balthasar Russow.⁵⁰ Tema sündmuste keskmes oli kodulinn Tallinn ja selle juhtumised, töös oli kirikuõpetaja moraliseerivat tooni ja poolehoidu linnas kanda kinnitanud rootslastele. Johann Renner, ordu sõjakroonik, oli Vana-Liivimaa lõpuaastatel jurist ja notar ordu alamate, Järva foogti ja Pärnu komtuuri teenistuses. Ta koostas tõsise faktikirjelduse Liivimaa sisevaenustest ning orduvendade ennastsalgavast võitlusest aastail 1556–61.⁵¹ Tema sümpaatia kuulus sellele osale ordust, kes lootis Saksamaa abile. Ordumeister Kettleri mõistis ta viimase Poola-orientatsiooni pärast hukka. Kolmas sõjakroonika on ordumeistri, hilisema Kuramaa hertsogi Kettleri nõuniku ja sekretäri Salomon Henningi töö.⁵² See on huvitav eelkõige diplomaatia ajaloo seisukohalt, sõjasündmused on võrreldes teiste kaasaegsete kroonikatega vähetähtsal kohal. Henning keskendus oma isandale Kettlerile, tema tegevusele sõja ajal ja läbirääkimistele Poolaga.⁵³ Koos Henrich von Tiesenhauseni ja veidi hilisemal ajal Rootsi alal tegutsenud Brandisega oli ta oma aja kõige produktiivsem kirjamees.⁵⁴

Ka sõja ajal ja vahetult sõja järel ei puudu ülikooli mõju Liivimaa ajalookirjutusele. Aastatel 1559–1600 oli Rostockis professoriks

⁴⁹ Lutz Spelge. Das Russlandbild der livländischen Chroniken des 17. Jahrhunderts. / Deutschland-Livland-Russland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Herausgegeben von Norbert Angermann. Lüneburg, 1988. S. 175 ff; A. v. Taube. Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 22, 24 jj. Üldise Vene-vaenulikkuse teooriat kritiseerib Karsten Brüggemann: Karsten Brüggemann. Russen in Livland: Überlegungen zum Russlandbild Balthasar Russows anhenad seiner «Chronica der Prouintz Lyfflandt» (1584). / Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. S. 249–268.

⁵⁰ Balthasar Russow. Chronica der Provinz Lyfflandt. Rostock 1578. Jüri Kivimäe seab Paul Johanseni esitatud faktid krooniku eesti päritolu kohta kahtluse alla. Vt: Jüri Kivimäe. Uurimus Balthasar Russowist ja tema kroonikast. // Keel ja Kirjandus. 1999. 4. Lk 285–289.

⁵¹ Johann Renner. Livländische Historien 1556–1561, zum ersten Mal nach der Urschrift herausgegeben von Peter Karstedt. Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Lübeck. Neue Reihe, Bd II. Lübeck, 1953. Täispikkuses kroonika hilisemate äärkirjade järgi: Joh. Renner's Livländische Historien. 1876.

⁵² Salomon Henning. Liffländische Churländische Chronica. Rostock, 1590.

⁵³ Theodor Schiemann, Henningu-uurija nimetab viimast täie õigusega Kettleri õuehistoriograafiks (Theodor Schiemann. Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. Eine Quellenuntersuchung. Mitau, 1874. S. 37).

⁵⁴ Henning koostas kroonika, dokumendikogumiku ja pävaraamatu; Tiesenhausen kirjutas vastulause Russowi kroonikale, Liivimaa kroonika ja perekonna ajaloo. Brandiselt pärineb Uexkülliude perekonnalugu, dokumendikogumik ja samuti kroonika.

Joonis 2. Rostock aastal 1560. Hans Weigeli puulõige (*Rostock. Geschichte der Stadt in Wort und Bild. Berlin, 1980*).

Melanchthoni üks lähedamaid õpilasi David Chyträus. Saksa ajalookirjutuses peetakse tänu temale Rostocki 16. sajandi teise poole Wittenbergiks.⁵⁵ Professoril on teeneid nii Liivimaa ajaloo uurimisel kui ka isiklike kontaktide arendamisel kohalike ajaloojutuste keskuste Riia ja Kuramaaga.⁵⁶ Viimases ei tegutsenud ainult Rostocki ülikooli kasvandik Henning vaid ka Horner ja Laurentius Müller, viimane pälvis kaasajal vähemalt sama suure tuntuse kui Russow. Tema tutvustas Liivimaa, Poola, Venemaa ja Rootsi kaasaega.⁵⁷ Kuramaa esiletõus oli ajendatud endisest ordumeistrist hertsog Kettlerist, kes oli ise endale soodsast ajaloojutustusest huvitatud ning perekondlike sidemete läbi seotud ka Preisi hertsog Albrechtiga.⁵⁸

Just Rostock kujunes siinse ajalookirjutuse avaldamise keskuseks. Sõja lõpupoolel, 1578. aastal trükiti Rostockis Russowi kroonika esmavaljaanne.⁵⁹ Kümmeaastat hiljem ilmusid ülikoolilinnas Henningi Kuramaa usuprivileege käsitlev dokumendikogumik ja kroonika.⁶⁰ Need humanismist ja luteriusu vaimust kantud kirjatööd olid vastu võetavad Mecklenburgi hertsogile, kes oli tollal vajaliku trükiloa andja.

Saksakeelne trükk võimaldas ajalookirjutuse kiire leviku ja mõju.⁶¹

⁵⁵ **Peter Paulsen.** David Chyträus als Historiker. Rostock, 1897. S. 11.

⁵⁶ Chyträusel oli pikk diskussioon Riia linnasündikus David Hilcheniga. Henningu kroonikale on Chyträus kirjutanud eessõna (**S. Henning.** Liffendische Churlendische Chronica. Herausgegeben von Theodor Kallmeyer. / Scriptores reru, Livonicarum. Bd 2. Riga, Leipzig, 1848. S. 197–207); **P. Johansen.** Die Legende. S. 65; **P. Paulsen.** David Chyträus als Historiker. S. 32, 29.

⁵⁷ **Lorenz Müller.** Septentrionalische Historien Oder Warhafft Beschreibung der fürnembsten Polnischen, Lifflandischen, Muscowiterischen, Schwedischen und andern Geschichten ... Frankfurt a. Main, 1585.

⁵⁸ **Norbert Angermann.** Gotthard Kettler. Ordensmeister in Livland und Herzog von Kurland. Herausgegeben von Bund der Vertriebenen. Arbeitshilfe Nr 52. Bonn, 1987. S. 10.

⁵⁹ **B. Rüssow.** Chronica der Provinz Lyfflandt.

⁶⁰ **Salomon Henning.** Warhafftiger vnd bestendiger Bericht, wie es bisshero vnd zu heutiger stunde, in Religions sachen, Im Fürstethum Churland und Semigaln, in Liefeland, ist gehalten worden ... Rostock, 1589; **Salomon Henning.** Liffendische Churlendische Chronica. Rostock, 1590.

⁶¹ Käsitletav poolsada aastat on üleminekuaeg alamsaksa keelelt ülemsaksa keelele. Üldteeglina kirjutati mahlakamas rahvakeeles, kroonika oli hea lihtne lugeda.

Raamatukaubandus tegi trükised kergesti kättesaadavaks kogu saksa ruumis. Kuna Liivimaa ajalooülevaated tutvustasid suuri muutusi ajaloolise Saksa alade idapiiril, olid need lugejate poolt oodatud.⁶² Bredenbachi, Russowi, Henningi ja Mülleri kõrval trükiti kaasajal Timann Brakeli värsivormis traktaat.⁶³ Eelkõige tunti huvi siiski tänapäeva vastu, ainult üks trükitöödest – Russowi oma – oli täismahus Liivimaa ajalooülevaade. Samas oli see populaarne, anti välja kolmel korral.⁶⁴ Ajaloootustuste taastrükkimine oli kaasajal tavaks.⁶⁵ 17. sajandi alguseks oli Liivimaa lootusetult Saksamaa mõjusfäärist väljas ja Saksa lugejal kadus huvi siinse ajalookirjutuse vastu. Ülikooli avamiseni Tartus rohkem siinset ajalookirjutust ei ilmunud.

Uutes oludes, kus võim oli koondunud võõraste kätte, pidid nii ajalookirjutajad kui kogu sinne ülemkiht siduma end selle võimuga, kelle all nad elasid. Ajaloootustus pidi meeldima võimukandjale. Seetõttu polnud ajalookirjutajad oma tekstis sõltumatud.⁶⁶ Seda kinnitas nii tulevaste ajalookirjutajate, oma aja mõjukate meeste, või oma töö juba valmis saanud ajaloootustajate kinnimaksimine. Vajadusel ajaloootustused keelustati. See oli 16. sajandi teisel poolel tavaline. Ordumeister Kettler annetas kunagi kroonik Hornerile mõisa ning omistas aadlitiitli. Henning sai Kettleri eestkostel aadlitiitli juba mitukümmend aastat enne kroonika avaldamist, hiljem omistati talle Kuramaa hertsogi nõuniku staatus. Sigismund Augustilt sai Henning eluaegse pensioni. Russow oli ilmselt oma elu lõpul kinni makstud Eestimaa rüütelkonna, Chyträus aga Riia rae poolt. Nyenstede sai Poola kuningalt maavaldusi, Müller sai aadlitiitli.⁶⁷ Jõuvõtet – keelus-

⁶² L. Mark. Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 168 jj, 187–188.

⁶³ T. Brakel's Chrstlich Gesprech ilmus 1579. aastal Antverpenis. See keskendus Liivimaad tabanud õnnetusele.

⁶⁴ Russowi kroonika ilmus kahes trükis 1578. aastal ning kolmandat korda 1584. aastal.

⁶⁵ Horneri kroonika uustrükk ilmus 1562, Henningu oma 1594. ja 1595. aastal, Bredenbachi töö ilmus ainuüksi aastatel 1564–65 viies trükis. Müller täiendas ise oma jutustust ning see ilmus sajandivahetuseks veel kolmel korral.

⁶⁶ Vaid Liivimaalt lahkunud Renner võis oma eemal lõpetatud töös kohalikke uusi võime eirata. Vrdl: Я. Зутис. Очерки по историографии Латвий. С. 33, 36–37; A. v. Taube. Der Untergang livländischer Selbständigkeit. S. 26–28. Saksamaa hilis-keskaegse ajalookirjutuse võimu-sõltuvusest vrdl: F. Graus. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 11 ff.

⁶⁷ N. Angermann. Die mittelalterliche Chronistik. S. 20; Benjamin Bergmann. Die Kalenderunruhen in Riga in den Jahren 1858 bis 1589. / Bergmann's historische Schriften. Bd II. Leipzig, 1806. S. 20; F. Nyenstädt's Livländische Chronik mit dessen Handbuch. S. 135 ff; Johann Friedrich von der Recke und Karl Eduard Napiersky. Lorenz Müller. / Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrtenlexikon der Provinzen Livland, esthland und Kurland. Bd. 3. Mitau, 1831. S. 237–238; Th. Schiemann. Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. S. 7, 25; A. v. Taube. Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 34.

tamist – rakendati 1590. aastate keskpaiga Riias, seda nii Henningi kui Mülleri jutustustega.⁶⁸ Peasüü oli just autorite päevapoliitika, kalendriarhutuste kirjeldustes.

Kahe uue võimu, Poola ja Rootsi aladel kujunes ajalookirjutus erinevalt. Liivimaa ajalugude autoritest olid Russow ja Brandis Rootsi, teised autorid Poola meelt. Kuni sajandivahetuseni oli ajaloo kirjutamine aktuaalne just endise Vana-Liivimaa Poola-aladel. Siin sattus kohalik saksa ülemkiht suurema löögi alla. Poolal ja selle kuningal Stefan Batoryl olid oma selged huvid, tema valitsusajal (1576–86) piirati sakslaste maavaldusi peaaegu kolmandiku ulatuses. Poolal olid ka oma usuhuvid, toimus vastureformatsioon ja aktiivsed olid jesuiidid. Üks aktiivse Poola-poliitika väljendajaid on Russowi kroonika esimesest trükist juba aasta varem valminud meile vähetuntud Poola kuninga alama, Koknese maakohu sekretäri Strubyzi Liivimaa ajaloo ülevaade aegade algusest kuni orduriigi lõpuni.⁶⁹

Vaatamata üldisemale Poola-orientatsioonile sai kohalikele eeskujuks hoopis Rootsi-meelne Russow. Tema hästiloetav ja kaasajal kergesti kättesaadav Liivimaa allakäigu lugu sundis teisi oma töödesse korrektiive tegema, Russowiga nõustuma või talle vastu vaidlema. Tallinna kroonikat kasutasid kõik järgmised ajaloojutustajad sõltumata sellest, kas nad olid Russowiga nõus või mitte.⁷⁰

Võtmeküsimuseks sai suhtumine aadlisse. Brakel, Henning ja Renner olid ühte meelt Russowiga ning kritiseerisid kohalikku aadlit, kes nende arvates maad ei kaitsnud.⁷¹ Kolm Tallinna krooniku oponenti – Riia peapiiskopi nõunik von Tiesenhausen, Koluvere lossipealik Tönnies Maydell ja endine Tartu stiftfoogt Elert Kruse – püüdsid vastukaaluks iseenda ja oma lähikondsete, teiste aadlike mainet heastada.⁷²

⁶⁸ B. Bergmann. Die Kalenderunruhen in Riga. S. 14–23; G. Etzold. Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit. S. 44; Th. Schieman. Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. S. 14–15.

⁶⁹ Kroonika allikatest, sisust ja 18. sajandi trükkidest vt: Friedrich Konrad Gadebusch. Abhandlung von Livländischen Geschichtschreibern. Riga, 1772. S. 20–21; L. Mark. Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 192–193. Ekslik on mõlemas kirjatöös kasutatud väide, et Strubyz oli liivimaalane (Friedrich Konrad Gadebusch. Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. III Th. Riga, 1777. S. 236).

⁷⁰ Üldreeglina kaasaegseid allikaid, mille autoritega nõus ei oldud, ei kasutatud. Nyenstede kroonika näitel kaasaegsete kirjalike allikate kasutamisest vt: K. Raik. Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Lk 107 jj.

⁷¹ Vrdl: M. Linde. Das «Christlich Gespräch». S. 31–34.

⁷² Elert Kruse's Warhafftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgegangene Liefllendische Chronica Balthasar Russow's. Herausgegeben von August Buchholtz. Riga, 1861; Heinrich von Tiesenhausen. Begangene irrthumbe und Fehler dess lieflländischen Chronikenschreibers Balthasaris Russowens. Herausgegeben von Carl Schirren. / Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 8. 1861. S. 287–313.

Aadli kaitsele asusid ka rüütelkondade esindajad Grefenthal ja Brandis ning suurmaavaldaja Nyenstede.⁷³ Usuküsimused taandusid saksa ülemkihi majandushuvid ees. Ajaloo ülesandeks sai oma kitsa huvirühma kaitsmine.⁷⁴ Rüütelkondadesse kuuluva aadli kõrval ajasid oma õigusi taga linnakodanikud, luterlased kaitsesid oma privileege. Ajalugu hakkasid kirja panema mehed, kel polnud akadeemilist haridust, kuid olid oma kindlad huvid. Koos kirikumeestega kadus ka kroonikate sügavalt moraliseeriv toon.⁷⁵

Enda ja lähikondsete selgepiiriliste huvid eesitamise kõrval iseloomustavad toonast ajalookirjutust tihedad isiklikud sidemed. Horner ja Lohmüller olid ühel ajal Königsbergis, mõnevõrra hiljem saabus sinna Strubycz. Ordukroonik Horner oli Kuramaa Kettleri erasekretär Henningi äi. Henning ja Müller puutusid kokku Kettleri teenistuses. Henning ja David Hilchen tundsid mõlemad Chyträust. Hilchen oli omakorda Nyenstede väimees. Kruse ja Nyenstede olid head sõbrad. Brandis, kes kirjutas oma töö küll Rootsi võimu all, oli varem olnud Kruse teenistuses, võimalik, et tema erasekretär. 1593. aastast oli Tönis Maydell Eestimaa rüütelkonna peamees, Brandis oli samast ajast rüütelkonna sekretär.

Kuna oma privileegide tõestamiseks oli tänuväärseim Liivimaa vanim ajalugu, võimsad võitluslood, siis juhinduti lisaks Russowi kroonika sisule edaspidi ka selle sobivast vormist ning hakati enam koostama kogu Liivimaa ajaloo ülevaateid.⁷⁶ Esimesena järgnes Russowile Renner.⁷⁷ Oma kroonika koostas ka eelnimetatud Tiesenhausen. Temagi kirjeldus algas sakslaste esmaretkest Väina jõe suudmesse ja ulatus kaasaega, 1563. aastani.⁷⁸ Kangelaslikku mineviku kõrval tutvustati kaasaegseid positiivseid ja negatiivseid tegelasi, õgvendati Saksa humanistide loodud arusaamu talupoegade õudustäratavast

⁷³ Rüütelkondade juhtivast rollist 16. sajandi lõpu ajalookirjutuses vt: Я. Зутис. Очерки по историографии Латвий. С. 38.

⁷⁴ Grupihuvid eesindamisest hiliskeskajal vt: F. Graus. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 12, 27, 41

⁷⁵ Viimased tõsiluterlikud tööd olid Lohmülleri ja Russowi jutustused ning Brakeli töö.

⁷⁶ *Landesgeschichte*, ühe piirkonna ajaloo, oma ajaloo koostamine, privileegide rõhutamine oli kaasajal suurmood kogu Saksa kultuuriruumis (N. Hammerstein. Universitäten und Landeschronistik. S. 38).

⁷⁷ Vrdl: Peter Karstedt. Vorrede. / Johannes Renner. Livländische Historien. 1953. S. X. Kroonikakirjeldus ulatus 1582. aastani.

⁷⁸ Tiesenhauseni kroonikast on trükitis avaldatud ainult algusosa: Heinrich Tiesenhausen. Gewiss und wahrhaffte Beschreibung wan, und zu welcher Zeit die Lande Lifflandt angefangen durch Teutsche Kauffleute aufzusegeln ... // Die Handschriftliche Überlieferung des «Chronicon Livoniae» Heinrichs von Lettland. Acta Universitas Latviensis. 16. Riga, 1927. S. 179–191.

olukorrast.⁷⁹ Vanadest headest aegadest, ilusast minevikust otsiti ja leiti keerulisevõitu olevikule lohutust.⁸⁰ Ka Liivimaa lähiminevikku püüti näidata võimalikult positiivselt.⁸¹ See vähendas kohalike vastutust muutuste eest endisel Vana-Liivimaal. Ajaloost sai kaasajal propaganda- ja võitlusvahend. Sõja lõpuks olid oma ajalood olemas juba Tallinna linnal, selle kirjutas Russow; Renneri ordukaaslastel, kohalikul aadlikel, kellele mõtles von Tiesenhausen ja poolakatel, kellele kirjutas kroonika Strubyz.

Lisaks erihuvidele kaitsti ka sakslaste ühishuve. Püüti tõestada, et siinsed alad on põline saksa ala. Just selleks sobis ideaalselt Liivimaa värvikas avastamislugu, mis on ühtlasi traditsiooniline kohaliku ajalookirjutuse esimene peatükk. Liivimaa avastamise käiku ning esimeste piiskoppide ja ordumeistrite tegevust kujutati kangelasteona.⁸² Käibele toodi *isamaa* mõiste, ehkki siit oli pärit ajalookirjutajate vähemus.⁸³

Sõja lõppedes jätkus Liivimaa ajalugude koostamine samas tempos. Osa neist jõudsid saksa aegade algusest välja Liivi sõja lõpu või ordu lagunemiseni, teised hilisemate aastakümneteni. Kaks neljast järgmise kolme aastakümne Liivimaa ajaloost koostati Riias. Bartholomäus Grefenthal koostas kroonika ning lisas sinna dokumendikogumiku, millest tuleb juttu allpool.⁸⁴ 17. sajandi alguses sai

⁷⁹ Saksa humanistid kohalike talupoegade olukorrast vt: **Paul Johansen**. Nationale Vorurteile und Minderwertigkeitsgefühle als sozialer Faktor im mittelalterlichen Livland. / Alteuropa und die moderne Gesellschaft. Festschrift für Otto Brunner. Herausgegeben von Historischen Seminar der Universität Hamburg. Göttingen, 1963. S. 105–109.

⁸⁰ Minevikku hinnangust vt: **Я. Зутис**. Очерки по историографии Латвий. С. 11. Ajalookirjutuse ülesannetest 16. sajandi teisel poolel vt: **S. Vahtre**. Varauusaegne balti ajalookirjutus. I. Lk 28.

⁸¹ Eelkõige püüti siluda peapiiskopi ja ordu sõjaeelseid vastuolusid. Teine lemmikteema oli ordumeister Plettenbergi sajandi alguse võitlused Venemaaga. Siis saavutati vana hea Liivimaa püsimine veel pooleks sajandiks. Sellest kirjutasiid ka need autorid, kes kaugemale ajaloole tähelepanue ei pööranud. Nii toimisid Bredenbach, Brakel ja Henning.

⁸² Saksamaa ajaloo algusloost ning selle rollist, samuti kangelaskuju vajalikkusest. Vt: **F. Graus**. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 20, 42–43; **A. v. Taube**. Der Untergang livländischer Selbständigkeit. S. 25.

⁸³ 16. sajandi teise poole ajalookirjutajatest olid Vana-Liivimaalt pärit vaid Brakel, Kruse ja Russow. Isamaa mõistest 16. sajandi teise poole ajalookirjutuses vt: **S. Vahtre**. Varauusaegne balti ajalookirjutus. I. Lk 4 jj; vrdl: **F.-J. Schmale**. Funktion und Formen. S. 156 ff.

⁸⁴ Kroonika käsitleb ajavahemikku 1158–1539. Sellele on lisatud 621 lehekülge dokumente on peapiiskop Wilhelmi valitsusajast 1539–1563 (**Bartholomäus Grefenthal's** Livländische Chronik. Nach der Handschrift der königlichen Bibliothek in Dresden herausgegeben von Friedrich Georg von Bunge. / Monumenta Livoniae antiquae. Bd. 5. Riga, Dorpat und Leipzig 1847. S. 1–123). Autorist ei ole midagi täpsemat teada. Arvatakse, et ta on viimase Riia peapiiskopi teenistuses olnud Marcus Grefenthali sugulane. **Friedrich Georg Bunge**. Vorrede. / Bartholomäus Grefenthal's Chronicon Livoniae. S. 5.

oma Liivimaa ajaloo valmis Riia bürgermeister, kaupmees ja maa-
valdaja Franz Nyenstede.⁸⁵ Mõlemad kaitsesid Riia linna privileege,
Nyenstede keskendus eraldi linna ülemkihile, samuti soosisid mõle-
mad rüütelkonda, kohalikke saksa maavaldajaid.

Vaatamata lühikesele võimulolekule jõuti ka Poola alal kirja panna
kirja oma ladinakeelne Liivimaa kroonika. Selle katoliiklasele omasel
viisil legendide ja mõistujuttudega kaunistatud kirjatöö koostas Vil-
jandi preester Dionysius Fabricius.⁸⁶

Joonis 3. Riia 17. sajandi lõpul (Zur 700 jährigen Jubiläums-Feier der Stadt Riga 1201–1901. Riga, 1901).

16. ja 17. sajandi vahetusel säilitas Riia kohaliku ajalookirjutuse
pealinna positsiooni. Pärast peapiiskopi ja ordu omavaheliste vas-
tuolude lõppu saabus rahulikum aeg. Iseseisev linn säilitas oma
sidemed Saksamaaga. Siin kujunes oma humanistide ring, siia toodi
raamatuid. Riias avati Liivimaa esimene trükikoda, raamatukogu ja
-pood.⁸⁷ 1582. aastal lõppes Poolale alistumisega linna õitseae, mõni

⁸⁵ Franz Nyenstädt's Livländische Chronik.

⁸⁶ Dionysii Fabricii Livonicae historiae compendiosa series. Herausgegeben von Carl Eduard Napierksy. / Scriptores rerum Livonicarum. Band II. 1848. S. 247–510. Kroonika ualtub sakslaste saabumisest Liivimaale kuni 1611. aastani. Täpsemaid eluloolisi andmeid Fabriciuse kohta ei ole teada.

⁸⁷ Arend Buchholtz. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888. Riga, 1890. S. 13, 39.

aasta hiljem vapustasid linna kalendrirahutused. Omavahel põrkus kodanike iseteadvus ning Poola võim, võimendused linna sisevastuolud. Järgmisel kahel aastakümnel toimusid ka Poola ja Rootsi omavahelised võitlused just Riia lähistel.

Samal ajal oli Riias kaasaegsete sündmuste kirjeldamine suurmood, ju saadi eeskuju linnas ringi liikuvatest trükiteostest. Tunneme raehärrade ja raesekretäride, kirikuõpetajate ning kaupmeeste ülestähendusi. Jutustused on üldreeglina päevikulaadsed. Isiklikku laadi tähelepanekud on üheks nende aastakümnete märksõnaks. Linna kodanikud kirjutasid neil teemadel, mis kõige enam muret tekitasid: linna siseolud, õigusemõistmised, võitlused linna all. Kõige enam peatuti kalendrirahutustel.⁸⁸ Viimane oli võrdväärne sündmus Liivi sõja algusega ning Poola ja Rootsi omavahelise vaenutegevusega. Ka kalendrirahutuste tähtsus kandus Liivimaa piiridest väljapoole. Vaatamata sellele ei avaldatud ühegi kaasaegse riialase tööd trükis. Jutustused ei sobinud Poola poliitikaga.⁸⁹

Samal ajal, sajandivahetusel aktiveerus ka Rootsi Eestimaa-poliitika. Löögi alla sattusid sakslaste maavaldused. Ka sealsel aadlil tuli asuda oma privileege kaitsma. 1597. aastal valmis sinse vanema ajaloo ülevaade – kroonika ulatub vaid 1237. aastani, Mõõgavendade ordu liitumiseni Saksa orduga – Eestimaa rüütelkonna sekretäri Moritz Brandisel. Ka tema töö oli sarnaselt Grefenthali omale sissejuhatus dokumendikogumikule.⁹⁰

Sajandivahetusel ning veel edaspidigi juhinduti Russowist. Temalt võeti üle hulk n.ö kohustuslikke teemasid ja üldine jutustamisskeem.⁹¹ Tollased Liivimaa kroonikad ei olnud täismahus ajalooülevaated tänases mõttes. Nad olid ebaproportsionaalsed nii mahult kui teemavali-

⁸⁸ Raesekretär Johannes Schmiedt kirjeldas sündmusi 1558–62; isa ja poeg Jürgen ning Caspar Padeli päevaraamat ulatub ajavahemikku 1539–93. Ajavahemikus 1574–89 kirjutas pastor Johann Reckmann. Bodecker kirjutas sündmustest 1593–1638. Michael Zaupe tutvustas aega 1598–1621. Kroonik Nyenstede päevaraamat on ajavahemikus 1571–1607. Hermann Wismanni märkused on ajavahemikus 1601–03. Vt: A. v Taube. Der Untergang livländischer Selbständigkeit. S. 39–40; K. Raik. Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Lk 34–35. Kuramaal koostas oma päevraamatu kroonik Henning (Th. Schieman. Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. S. 15 ff).

⁸⁹ Kaasaegsetest on Riia sündmuste osas Poola võimuga ühel meelel vaid kroonik Nyenstede.

⁹⁰ Moritz Brandis. Chronik, oder älteste Lieffländische Geschichte, ... zum ersten Mal in Druck gegeben mit Anmerkungen von Carl Julius Albert Paucker. / Monumenta Livoniae antiquae. Bd. III. Riga und Leipzig 1842. S. 1–195. Ilmselt kavatses autor oma kroonikat jätkata (S. Vahtre. Varauusaegne balti ajalookirjutus. I. Lk 48).

⁹¹ Kõik Liivimaa ajaloo autorid annavad ülevaate geograafiast ja põlisrahvastest, nimetavad Liivimaa avastamislugu, kiidavad esimesi piiskoppe ja esitavad seejärel Vana-Liivimaa ajaloo ordumeistrite valitsemisaegade kaupa.

kult. Kaasaeg oma kohustuslike võitlusteemadega moodustas suures enamuses töödest endiselt vähemalt kaks kolmandikku jutustuse mahust. Tollased kirjutajad polnud veel ajaloolased tänases mõttes, nende kaasajakirjeldus on mineviku tutvustusest palju täpsem.⁹² Just 16. sajandi lõpul kasvas märkimisväärselt kirjalike allikate hulk, kasutati kaasaegsete trükitöid ning käsikirju. Samuti võeti kasutusele vanu seniteadmata allikaid, pöörduti ürikute poole, tekkisid eraarhiivid.⁹³ Autorid valisid sündmusi, millest kirjutada. Eelkõige jutustati nendest sündmustest, mida ise tunti, neist aladest, mis geograafiliselt lähemal.

Töövõtted võeti üle humanistidelt. Lisaks vanade ajalooallikate ümber kirjutamisele ja täiendamisele kasutati ladinakeelseid tsitaate, antiikautoreid ja kirikuisasid, tähelepanu pöörati üksikisikutele. Ebasobivatest sündmustest vaikiti või tõlgitseti fakte omatahtsi. Kirjutati ettemääratusest, Jumala karistusest, viimast näidati loodusimede abil. Kasutati hulgaliselt legende, tihti pöörduti Piibli poole.⁹⁴

Kuna kohalike sakslaste õiguste kaitseks sobisid kõige paremini vanad privileegid, soovitavalt ürikute kujul, siis tekkis kaks uut ajaloo kirjanemise žanri: dokumendikogumik ja ühe perekonna ajalugu.⁹⁵ Dokumendikogumikud valmisid Henningil, Grefenthalil ja Brandisel.⁹⁶ Esimene kaitses Kuramaa luterlaste, teine Riia peapiiskopi endiste alamate ja kolmas Eestimaa rüütelkonna liikmete huve. Siinsed põlised aadlikud asusid oma perekonna ajalugusid tellima või koostama. Neid pandi kirja nii Poola kui Rootsi aladel. Brandis kir-

⁹² Vrdl: L. Mark. Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 184.

⁹³ Läti Henriku kroonika, hiljem kõige tuntuim kohalik kroonika, tuli laiemasse käibesse 16. sajandi kolmandal veerandil (P. Johansen. Die Legende. S. 47).

⁹⁴ Humanistliku ajalookirjutuse mõjust kohaliku ajalookirjutuse tööviisidele vt: A. v. Taube. Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 24–25; Я. Зугис. Очерки по историографии Латвии. С. 24.

⁹⁵ F. Graus kinnitab, et veel 15. sajandil kasutati kroonikaid kohtus, tõestamaks oma õigust (F. Graus. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 23).

⁹⁶ Moritz Brandis. Collectaneen, oder Rittersrechte des Fürstenthums Ehsten. Zum ersten Mal in Druck gegeben mit Anmerkungen von Carl Julius Albert Paucker. / Monumenta Livoniae antiquae. Bd 3. Riga und Leipzig, 1842. S. 1–122. Henningu dokumendikogumik on Eesti ajalookirjutuses vähe tuntud, kuna keskendub Kuramaale. Dokumendid ulatuvad ajaliselt ordumeister Kettleri ja Poola kuninga Sigismund Augusti kokkuleppest 1559. aastal kuni Kuramaa hertsogi Kettleri testamendini aastast 1587. Autori ülesandeks on kinnitada, et hertsogkonnas on alati valitsenud luteri usk ja iseenesest mõista peab see nii ka jääma (S. Henning. Warhafftiger vnd bestendiger Bericht; Barthalomäus Grefenthal. Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des letzten Erzbischofs von Riga, Markgrafen Wilhelm von Brandenburg und seiner Zeit. Herausgegeben von Friedrich Georg v. Bunge. / Monumenta Livoniae antiquae. Bd. 5. S. 127–748).

jutas von Uexküllidest.⁹⁷ Kaks aastakümnet varem oli Heinrich von Tiesenhausen kirjutanud Riias oma perekonna ajaloo.⁹⁸

Kokkuvõtteks

Huvi ajaloo vastu ja ajalookirjutus on murranguaegade märk. Seda meie aladel 16. sajandi teine pool vaieldamatult oli. Ajalugu on parim õigustus oma ülematele privileegidele. See tõukas tagant ajalookirjutuse kui eraldi kirjatööžanri väljaarenemist. Kui esimestel võimusaajanditel koostati vaid mõned kroonikad, mis algasid sakslaste saabumise ja 16. sajandi keskel lisandus kaks, siis ainuüksi 16. sajandi teisest poolest teame hästi vähemalt kaheksat Liivimaa ajalugu. Kusjuures autorid hakkasid aegapidi pretendeerima just nimetusele ajalugu, mitte kroonika.⁹⁹

Toona kirjutati esmakordselt nii palju kohalikust esiajaloo, sealhulgas põlisrahvastest. Ka paljud meie tänased teadmised keskajast pärinevad just 16. sajandi teise poole ajalookirjutusest. Muidugi on tollastes jutustustes palju vigu. See sõltub eelkõige sellest, millised allikad olid autorile kättesaadavad. Allikakriitika oli olematu. See teeb tollased ajaloojutustajad ja nende tööd kergesti rünnatavaks.

Sama oluline kui vanem ajalugu, oli tol ajal kaasaja kirjeldamine.¹⁰⁰ Igaüks püüdis oma ajalookäsitluse poole, kuhu vajadusel lisati ka oma isiklik lugu. Kuna jutustused avaldati trükis, ja seda just taotleti, siis oli neil ühiskonda mõjutav roll. Uued võimud, Poola ja Rootsi, jälgisid kohaliku ajalookirjutuse arengut pingsalt.

16. sajandi teise poole ajalookirjutuse teevad huvitavaks tema erinevad tahud ja vastuolulisus. Tollaseid jutustusi on keeruline hinnata kui ajalooallikat. Tihti on raske selgeks teha, kas autoril oli meie tänases mõttes vigane allikas või vassis ta tahtlikult. Kuid vaieldamatult

⁹⁷ Folget nun ein kurtzer doch wolgegründeter Bericht auss allehand hystorien vonn denn allt adelichenn Geschlechte der Vxkuln. Herausgegeben von Gustav O. Hansen. / Geschichte derer von Uexküll. Bd. 1. Reval, 1900. S. 225–230.

⁹⁸ Deduktion des Tiesenhausenschen Geschlechts. / Neue Nordische Miscellaneen von August Wilhelm Hupel. Stück 7–8. Riga, 1794. S. 239–354; Stück 9–10. Riga, 1795. S. 488–496; Stück 13–14. Riga, 1796. S. 575–604; Stück 18. Riga, 1798. S. 15–105. S. Vahre juhib tähelepanu, et genealoogia-aalne tegevus jõudis Vana-Liivimaale juba 16. sajandi esimesel veerandil, mil Riia toomhärja ja Kuramaa toompraost Augustin von Gethelen koostas Uexküllide suguvõsa ajaloo ülevaate (S. Vahre. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest. Lk 6).

⁹⁹ Vt Renneri, Brandise ja Nyenstede kroonikate pealkirju.

¹⁰⁰ F. Graus juhib tähelepanu, et autorite kaasajakirjeldused on uurimistööks jäänud minevikukirjelduste varju (F. Graus. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 38).

on tollastel töödel suur väärtus oma aja mõttemaailma kirjeldamisel.¹⁰¹ Uurijate tööpõld on mitmes suunas piiritu. Ning seetõttu küsimustering ka sellevõrra huvitav.

Käesolev artikkel on ilmunud sihtfinantseeritava uurimisteema TFLAJ 0532 «Eesti ajaloo historiograafia» raames.

¹⁰¹ S. Vahtre juhib tähelepanu vajadusele just selles suunas töötada (Sulev Vahtre. Ettekanne Akadeemilise Ajalooseltsi koosolekul 15. aprill 1999; vt ka E. Teder. Moritz Brandise kroonika. Lk 41).

Vaeslastekohtud Eestis 1591–1944

Katrin Roosileht

Nimetus *vaeslastekohus* (ka orvukohus, hoolekandekohus, hoiukohus; *das Weisengericht*; *cupomckuu cyð*) oli Eesti ja Läti aladel pikka aega üldmõisteks eestkoste- ja hoolekandejasjade järelevalvega tegelenud erinevatele asutustele.¹ Nende tegevusvaldkond ja kompetents jäid aegade jooksul väheste nüanssidega samaks, seevastu nimed, koosseisud ja alluvus tegid läbi suuremaid muutusi.

Kogu Eesti- ja Liivimaa õigussüsteemile omane partikulaarsus ja seisuslik jagunemine oli iseloomulik ka vaeslastekohtute süsteemile. Eraldi vaeslastekohtud tekkisid Eesti- ja Liivimaal nii aadlil, linnadel kui ka talupoegadel. Tänu küllaltki spetsiifilisele pädevusele moodustasid need omaette süsteemi teiste kohtuasutuste kõrval, sest vaeslastekohtute tegevus polnud puhtkohtuliku iseloomuga, vaid kuulus pigem haldustegevuse hulka. Enne kohtute ümberkorraldamist 1889. aastal olid vaeslastekohtute funktsioonid mitmel pool ühendatud esimese astme tsiviilkohtute omadega. Nimetatud reformi käigus eraldati aadli ja linna vaeslastekohtud uuest üldkohtute süsteemist ning nende kompetentsist kõrvaldati kõik kohtulikud toimingud. Ainukesena jäid kohtutest eestkoste- ja hoolekandejasjadega tegelema vallakohtud. Lõplik üleminek kohtuasutusest administratiivasutuseks toimus nõukogude kohtusüsteemi kehtestamisega 1941. aastal, kui eestkoste- ja hoolekandejasjadega hakkasid tegelema täitevkomiteed.

Soosivaks teguriks eestkostet ja hoolekannet reguleerivate õigusnormide pikaajalisele stabiilsusele oli kitsalt piiritletud pädevus. Kohalike õiguste kodifitseerimisel Balti provintsiaalseadustikuks jäeti vaeslastekohtute pädevuse määratlemisel ja eestkoste- ja hoole-

¹ Nimetust *vaeslastekohus* kasutatakse artiklis kahes tähenduses. Esiteks üldnimetusena kõigi eestkoste- ja hoolekande järelevalvega tegelenud asutuste kohta ja teiseks konkreetse asutuse nimena. Valla vaeslastekohtute all mõistetakse aastatel 1919–44 tegutsenud vallakohtuid, mille ainukeseks ülesandeks oli vallaelanike eestkoste- ja hoolekandejasjade korraldamine.

kandeaegade reguleerimisel jõusse valdava enamuse vanu õigusi ja korraldusi.

Eesti arhiivides on 316 fondi enam kui 50 000 säilikuga, mis kajastavad siinsetel aladel ligi 350 aasta vältel tegutsenud vaeslastekohtute tööd. Küsitledes pisteliselt tuttavaid juriste ja ajaloolasi selgus, et tegemist on unustuse hõlma vajuva institutsiooniga, mille tegevusest palju ei teata. On kujunenud olukord, kus arhiivid säilitavad dokumente, mille olemasolust ja kasutamisevõimalustest on potentsiaalsetel uurijatel väga vähe teavet. Artikli eesmärgiks on seda lünka täita ning anda ülevaade vaeslastekohtute kujunemisest, arengust ja ülesannetest. Põhitähelepanu on pööratud nende tekkimise, süsteemi kujunemise ja selle muutumise aspektidele. Teema terviklikkust silmas pidades osutus piiri tõmbamine tänapäeva Eesti ja Läti alade vahele enne 1918. aastat kunstlikuks. Esiteks kuulus Lõuna-Eesti selle ajani Liivimaa kubermangu koosseisu ning teiseks oli Riia linna vaeslastekohtu tekkimisel ja korraldusel erakordselt tugev mõju kogu süsteemi kujunemisele regioonis. Olgu mainitud, et naaberaladest rääkides olen kasutanud ajalooliselt kujunenud ja eesti kõnekeeles juurdunud toponüüme.

Historiograafia

Senine vaeslastekohtuid puudutav kirjandus jaguneb selgelt kaheks. Ühe osa moodustavad õigusteadlaste tööd, milles vaadeldakse vaeslastekohtuid peaaesjalikult kehtinud eestkoste ja hoolekandevalise seadusandluse kontekstis ning teise osa ajaloolaste omad, milles kasutatakse vaeslastekohtute arhiivide materjale uurimisallikadena ning vaid servamisi puudutakse institutsioonide ajalugu. Eraldi käsitlusi vaeslastekohtute kohta pole.

Esimesena teaduslik käsitluse siinse eestkoste- ja hoolekandevalise seadusandluse kohta kirjutas 1820. aastal Tartu ülikooli rooma ja saksa tsiviilõiguse professor Christoph Christian Dabelow. Ta analüüsis rooma, saksa, rootsi ja kanoonilise õiguse mõjutusi Rootsi 1669. aasta eestkostekorraldusele ning uuris selle konkreetset mõju omakorda Liivimaa vastavale seadusandlusele.² Vaeslastekohtuid mainis ta möödaminnes. 19. sajandi teisel poolel valmis Friedrich Georg von Bungel Eesti- ja Liivimaa eraõiguse kodifitseerimistööde käigus

² Christoph Christian Dabelow. Geist der Schwedischen Vormünder-Ordnung vom 17ten März 1669, und Verhältniß dieses Gesezes zu dem übrigen Livländischen Vormundschafts-Recht. Dorpat, 1820.

uurimus, mida võib käsitleda Balti Eraseaduse (*Свод гражданских узаконений губерний Прибалтийских*, *Baltische Privatrecht*, BES) ajaloolise õiendina.³ Selles selgitas Bunge oma nägemust eestkoste ja hoolekande arengust orduajast kuni 19. sajandi keskpaigani. Vaeslastekohtutest nimetas ta Riia, Tallinna ja Eestimaa maavaeslastekohtu moodustamise aastaid ja leidis, et neid korraldavad õigusaktid olid äärmiselt sarnase sisuga. Sama põgusalt käsitles Bunge vaeslastekohtute temaatikat ka 1874. aastal kirjutatud ülevaates Eesti- Liivi- ja Kuramaa kohtukorralduse ja -menetluse ajaloost.⁴ Seni parima ülevaate Läänemere kubermangude eraseaduse süsteemist, sh eestkoste- ja hoolekandest, kirjutas 19. sajandi lõpus Tartu ülikooli provintsiaalõiguse professor Carl Eduard Erdmann. Eraldi vaeslastekohtute olemasolu nimetas ta kõrvalekaldeks üldõiguslikust dogmast, mille järgi ülemeestkoste teostamine oli tavaliselt esimese astme tsiviilkohtu ülesanne.⁵ 1892. aastal kirjutas Tartu ülikooli õigusteaduste professor Andrei Nevzorov eraldi raamatu alaealiste eestkostest.⁶ Samuti koostas ta uue ülevaate kohalikust eraõigusest, mis kajastades vahepeal toimunud muudatusi oli otsekui jätkuks Erdmanni tööle. Eestkostet ja hoolekannet koos vaeslastekohtute ülesannete üksikasjaliku kirjeldusega käsitleb ta oma teose teises osas.⁷ Abiks eestkoste- ja hoolekandetasjade ajamisel ilmus 1903. aastal esimene käsiraamat, millesse olid koondanud olulisemad kehtivate seaduste tekstid.⁸

Laiem juristide diskussioon vaeslastekohtute reformimise küsimuses toimus Eesti Vabariigis 1920.–30. aastatel. Tähelepanu all olid kavandatavad reformid. Nende vajaduses eriti ei kaheldud, pigem püüti analüüsida aastatel 1920–26 tegutsenud hoolekandekohtute vigu ja leida Eesti jaoks optimaalset eestkoste ja hoolekande järelevalve süsteemi. Põhiliselt toimusid mõttevahetused regulaarsetel õigusteadlaste päevadel, mille tulemusi kajastas juriidiline ajakiri *Õigus*. 1925. aastal üllitas Jaan Zimmermann käsiraamatu, milles esmakordselt tõlgiti eesti keelde seadused vaeslaste- ja hoolekandekohtute kor-

³ Friedrich Georg von Bunge. Geschichte des Liv-, Est- und Curländischen Privatrechts. / Geschichtliche Uebersicht der Grundlagen und Der Entwicklung des Provincialrechts in den Ostseegouvernements. Besonderer Theil III. Privatrecht. Sankt-Peterburg, 1862.

⁴ Friedrich Georg von Bunge. Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Est- und Curland. Reval, 1874.

⁵ Carl Erdmann. System des Privatrechts der Ostseeprovinzen Liv-, Est- und Curland. Band I–IV. Riga, 1889–1894.

⁶ А. С. Невзоров. Опекa над несовершеннолетних. Ревель, 1892.

⁷ А. С. Невзоров. Краткое изложение курса местного права Прибалтийских губерний. Часть II. Семейственное право и наследственное право. Юрьев, 1910.

⁸ И. С. Вольман. Опекa и попечительство. Санкт-Петербург, 1903.

raldamise kohta.⁹ Raamat oli suunatud vallakohtutele, mille liikmed ei omanud sageli juriidilist haridust ega mõistnud vene keelt ning neil oli raske jälgida kõiki aja jooksul seadustesse tehtud muudatusi. Ulatusliku, võiks öelda et seni parima ülevaate vaeslastekohtute korraldusest Eestis pärast 1889. aastat andis Harjumaa jaoskonnakohtunik Peeter Kirk.¹⁰ Ta koostas ka uue käsiraamatu, mis sisaldas seaduste tõlkeid, tol ajal tegutsenud vaeslastekohtute olukorra tutvustust ja autori iseseisvat uurimust eestkostest, hoolekandest ja vaeslastekohtute asjaajamisest.¹¹

Pärast vaeslastekohtute likvideerimist 1944. aastal kaotasid juristid selle institutsiooni vastu huvi ning ei nõukogude perioodil ega taasiseseisvunud Eestis pole õigusteadlaste tähelepanu kasvanud.

Ajaloolaste poolt on mõningast kasutamist leidnud vaeslastekohtute arhiivifondides leiduvad materjalid. Huvi on tuntud eeskätt varaloendite vastu, mida peetakse heaks allikaks igapäevaajaloo uurimisele. Järjepidevalt on Tallinna magistraadi ja vaeslastekohtu fondides leiduvaid varaloendeid tutvustanud Raimo Pullat.¹² Tartu Vaeslastekohtu fondis olevate varaloendite põhjal on elanike raamatukogusid vaadelnud Kaja Noodla.¹³ Sama fondi materjale on Tartu elanike olme ja materiaalsete olude uurimiseks intensiivselt kasutanud Marge Rennit. Lisaks konkreetsete varaloenditele on ta tutvustanud vaeslastekohtu tegevuse põhimõtteid ning selle materjale Ajalooarhiivis.¹⁴ Oma magistritöös kasutas ta Tartu magistraadi fondis olevaid varaloendeid, andes põhjaliku ülevaate eestkoste-, hoolekande- ja pärandusajade menetlemise korrast 19. sajandi esimese poole Tartus.¹⁵ Suuremat huvi on uurijad tundnud vallakohtute tegevuse vastu, kuid

⁹ Seadused vaeslaste- ja hoolekandekohtute korraldamise kohta Eestis. Tarvilik käsiraamat päranduse-, eestkostu- ja hoolekandeesjades, linnas ja maal. Korraldanud ja kokku seadnud J. Zimmermann. Tallinn, 1925.

¹⁰ P. Kirk. Vaeslastekohtute korraldus. // Maaomavalitsus. 2. 1938. Lk. 20–25, 52–57.

¹¹ Eestkoste ja hooldamine. Seaduse eeskirju vaeslastekohtute tegevuse alal. Koostanud ja korraldanud P. Kirk. Tallinn, 1938.

¹² Die Nachlaßverzeichnisse der Deutschen Kaufleute in Tallinn 1702–1750. Bearbeitet von Raimo Pullat. Tallinn, 1997.

¹³ Kaja Noodla. Raamat Tartu kodudes XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul. // Keel ja Kirjandus. 1980. 9. Lk 547–555; Kaja Noodla. Raamat Tartu kodudes 1826–1850. // Keel ja Kirjandus. 1984. 12. Lk 731–736.

¹⁴ Marge Rennit. Zur Alltagskultur von Dorpat (Tartu) in 18. und 19. Jahrhundert aufgrund der Archivalien des Waisengerichts. // Steinbrücke. 1. 1998. S. 113–126; Marge Rennit. Tartu linnakodaniku olme vaeslastekohtu arhiivaalide põhjal. // Kleio. 1995. 1 (11). Lk 5–10.

¹⁵ Marge Rennit. Tartu magistraadi varaloendite kasutamine linna olme ja materiaalse kultuuri ajaloo uurimisel (19. sajandi 1. pool). Magistritöö. Juhendaja prof Aadu Must. Tartu, 2001. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.

kahjuks käsitlevad need enamasti perioodi enne 1919. aastat, millest alates vallakohtud jäid tegutsema valla vaeslastekohtutena.¹⁶

Vaeslastekohtud iseseisva nähtusena pole seni uurijate tähelepanu pälvinud. Selle tulemusel teatakse vähe nende funktsioonide kohta, mis omakorda mõjub pärssivalt nende materjalide kasutamisele uurimisallikatenä.

Vaeslastekohtute tekkimise eeldused ja põhjused

Vaeslastekohtute tekkimise kõige üldisemaks põhjuseks oli vajadus jälgida ning kontrollida eestkostjate ja hooldajate tegevust. Kaasaegsete seisukohti selles osas väljendab kokkuvõtlikult 1724. aasta Eestimaa maavaeslastekohtu ja eeskoste korraldus, milles öeldakse, et vaeslastekohtu on vaja [...] *maa üldiseks heaoluks, eriti aga leskede, alaealiste nagu ka isata ja emata jäänud vaeslaste tarbeks ja kaitseks*.¹⁷ Tallinna linna 1694. aasta eeskostekorralduses tõdeti, et paljud lesed, alaealised ja vaeslapsed olid just oma sugulaste, eestkostjate ja hooldajate lohakuse, pahatahtlikkuse ja halva majandamise tõttu vaesusesse sattunud.¹⁸ Sarnased probleemid olid tuttavad ka teistes Euroopa maades. Näiteks Saksamaal asusid valitsevad võimud eestkostjate kontrollimise süsteemi looma juba 13. sajandil, seda eeskätt jõukates Põhja-Saksa linnades. Esialgu toimus see majanduslikest kaalutustest lähtudes, sest nii linna-, maa- kui ka riigivõimu esindajad olid huvitatud sugulasteta alaealiste varade omastamisest. Koos vanade omandivormide ja perekonnanõukogude lagunemisega vaated muutusid ning tänu rooma õiguse retseptsioonile said valitsevateks hoopis eestkostetava huvidest lähtuvad põhimõtted. Esmakordselt soovitati neid kogu Saksamaal kasutada 1548. aasta riigipolitseikorralduses. Selles nõuti, et kõigile alaealistele, kellel pole seadusjärgseid või testamendiga määratud eestkostjaid, tuleb need määrata riiklikult. Rooma õigussüsteemi ülemeestkoste institutsioonile sarnaselt tuli korraldada ka eestkostjate töö järelevalve.

Konkreetsed eestkoste ja hoolekandega tegelenud asutused hakkasid tekkima sedamööda, kuidas kohtadel kasvas alaealiste eestkostja ja varade hooldamisega seotud asjade hulk, varade väärtus ning

¹⁶ August Traat. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn, 1980; Ene Hiio. Ülevaade vallakohtute materjalidest Eesti Ajalooarhiivis. // Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. 1 (8). Tartu, 1996. Lk 143–155; Ene Hiio. Vallavalitsused ja vallaarhiivid läbi aegade. // Arhiiv riigiasutusena eesti ühiskonnas. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. 4 (11). Tartu, 1999. Lk 71–89.

vajadus nende paremaks korraldamiseks. Neid luues puututi igal pool kokku sarnase murega – eestkoste- ja hoolekandeesjad jagunesid territooriumil ebaühtlaselt, loodavad asutused seevastu pidid asuma eestkostjatele ja eestkostetavatele võimalikult lähedal. Eraldi ainult eestkostega tegelemiseks mõeldud asutuste loomine oleks olnud liiga kallis. Samuti võis juhtuda, et eestkosteesjade vähesuse tõttu oleksid niigi kulukad institutsioonid ilma tööta jäänud, kuna eestkoste põhiraskus lasus tegelikel eestkostjatel ja hooldajatel, mitte nende tegevuse kontrollijatel. Olukord lahendati sel teel, et ülemeestkoste funktsioone hakkasid põhitegevuse kõrval täitma esimese astme üldkohtud.

Eesti- ja Liivimaal kujunes esmane kõrgemate võimude poolt teostatava eestkostjate ja hooldajate tegevuse kontrollimise süsteem välja pika aja vältel – 16. sajandi lõpust kuni 18. sajandi alguseni. Loodud süsteem hõlmas linnakodanike, aadlike ja muude vabade seisuste esindajaid, jättes talupojad alul täiesti kõrvale. Viimaste puhul hakati ülemeestkostet rakendama alles 19. sajandi alguses, mil neile anti talurahvaseadustega isiklikud vabadused ning kinnis- ja vallasvara omamise õigus. Esialgu polnud vaeslastekohtute puhul tegemist kindla riikliku struktuuriga, vaid ühiskondlikult tekkinud vajaduste rahuldamiseks loodud üksikute ühetaoliste institutsioonide grupiga, mida ühendasid sarnased funktsioonid ja nimetus *vaeslastekohus*.¹⁹

Eesti- ja Liivimaa linnades hakkas 16. sajandi viimastel aastakümnetel ja 17. sajandi alul vaatamata segasele poliitilisele olukorrale ja transiitkaubanduse vahepealsele tagasiminekul avalduma teatud stabiliseerumine linnade kaubanduses, mis omakorda lõi aluse linnakodanike jõukuse kasvule.²⁰ Samas kirjeldati Narva 1682. aastal kinnitatud eestkostekorralduse avasõnades olukorda järgmiselt: [...] *nii nagu Narva linna burghkrahv, bürgermeistrid ja raad erilise kahjutundega peavad tõdema, et sedavõrd kui kasvab selles väikeses linnas leskede ja vaeslaste arv, ilmneb ka segadust ning tähelepanematust surnud isikute pärandusasjades [...]*.²¹ Sarnases olukorras hakkasid tol ajal õiguslikus

¹⁷ EAA. 860-1-1. L 2.

¹⁸ Waisen-Gerichts- und Vormünder-Ordnung, nach der Redaction vom Jahre 1697. / Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Hrsg. F. G. v. Bunge. Dorpat, 1844. S. 259.

¹⁹ Nimetus *vaeslastekohus* ise on mõneti eksitav, sest tegemist polnud kohtuga selle tänapäevases mõttes. Prof Aadu Must on mitmel korral tähelepanu juhtinud, et nimetust *kohus* kasutati varasemal ajal sageli tänapäevase *ameti* mõistes. Näiteks *maamöödukohus* = maamööduamet, *sillakohus* = politseiamet ja *vaeslastekohus* = eestkosteamet.

²⁰ Hendrik Sepp. Linnad ja kaubandus Poola ja Rootsi ajal. / Eesti rahva ajalugu. 4. osa. Tallinn, 1997. Lk 1056–1093.

²¹ EAA. 1646-2-53. L 1.

aspektis võrdlemisi iseseisvad linnad ka antud valdkonda iseseisvalt reguleerima.

Eesti- ja Liivimaa aadelkond oli 16. sajandil lõpus 17. sajandi alguses erinevatel õiguslikel positsioonidel. Eestimaa kuulus Rootsi riigi koosseisu 1561. aasta alistumislepingute kaudu, mis andis siinsetele aadlikele märksa vabamad käed oma õiguslike suhete ja kohtusüsteemi kujundamisel kui vallutuse teel ühendatud Liivimaa omadele. See avaldas teatud mõju ka vaeslastekohtute loomisele. Liivimaal toimus nende moodustamine Rootsi riigivõimude survele märksa varem kui Eestimaal. Samas võib see vihjata Eestimaa rüütelkonna tugevusele ning võimele ilma spetsiaalse institutsioonita aadlike eestkoste ja hoolekande asju kontrolli all hoida. 19. sajandiks oli Carl Erdmanni arvates Läänemere kubermangudes eestkoste ja hoolekande alal kujunenud õiguslik regulatsioon, mis kasutas võrreldes teiste Euroopa riikidega eriti rohkel määral üleemeestkoste printsiipi.²²

Esmase süsteemi kujunemine Eesti- ja Liivimaal

Linna vaeslastekohtud

Carl Erdmanni pakutud jaotuse järgi tegelesid Eesti- ja Liivimaa linnades enne 1889. aasta ümberkorraldusi eestkoste ja hoolekande asjadega kas:

- magistraat (Haapsalu, Kuressaare, Lemsalu, Paide, Paldiski, Rakvere, Tartu, Valga, Viljandi, Volmar, Võnnu, Võru);
- magistraat ja sellele allutatud vaeslastekohus ühendatult (Riia, Pärnu, Narva);
- vaeslastekohus (Tallinn, kusjuures Toompeal oli eraldi eestkosteamet linnusefoogti näol).²³

Edasi käsitletakse konkreetsemalt Riia, Tallinna, Tartu, Narva ja Pärnu linna vaeslastekohtute kui vanimate ja tooniandvamate loomist.

Riia. Esimesena eraldi eestkostjate ja hooldajate järelevalvega tegelev institutsioon Eesti- ja Liivimaal loodi Riias. 1591. aastal anti välja eestkostekorraldus, mille alusel loodi vaeslaste amet (*Waisenamt*). Antud korralduse 37. paragrahvis öeldakse: *nii nagu alguses härrad Franz Neustedt, bürgermeister, ja Tham Harkes, raehärra, sellisesse vaeslaste*

²² C. Erdmann. System des Privatrechts. I. S. 560.

²³ Samas. Lk 560–561.

ametisse seati ja vannutati, nii peavad pärast neid alati kaks rae liiget, üks bürgermeister ja raehärra selleks valitud saama.²⁴ Nende ülesandeks oli:

- eestkostjate ja hoolekandjate määramine ning kinnitamine juhul, kui seda ei teinud raad;
- leskedest eestkostjate (s.o laste emade) nõustamine;
- leskedele uuesti abiellumiseks loa andmine pärast eelmisest abi-elust pärit lastele varaosa kindlustamist;
- kõrgem järelevalve leskede ja alaealiste varade valitsemise üle;
- eestkostjate ja hooldajate aasta- ning lõpparuannete õigsuse kontrollimine;
- leskede ja alaealiste ning nende eestkostjate vahel tekkinud vaidluste lahendamine.

Jooksva asjaajamise tarvis oli ette nähtud eraldi sekretäri koht. Esimese vaeslastekohtu sekretäri nimetas Riia magistraat ametisse 30. märtsil 1594. Selleks sai varem pikka aega sadama protonotariusena töötanud Philipp Tust (ka Filippo Tustio).²⁵ Ta pidi olema kursis kõigi ülemeestkoste korraldamisega seotud küsimustega, tegi sissekanded vaeslastekohtu protokolliraamatutesse ja vastutas tema käes olevate raamatute, aktide ja aruannete olemasolu eest.

Riia linna 1591. aasta eestkostekorraldus oli teedrajava vääruselga dokument, mis jäi mitmeks sajandiks eeskujuks teistele Liivimaa linnadele, kus seda aegamööda, niipalju kui Riia linnaõigus sellele selgesti viitas, kasutama hakati. F. G. v. Bunge juhtis tähelepanu, et hilisemad – 1747. aastal Liivimaa maavaeslastekohtutele antud instruksioon ja 17. sajandi lõpus kinnitatud Tallinna vaeslastekohtu ja eestkostekorraldus – langesid põhipunktides Riia eestkostekorraldusega kokku, korrates seda kohati sõna-sõnalt.²⁶ Kas ka Riial selle koostamisel mingi konkreetne eeskuju oli, on raske öelda. Adolf Perandi, rääkides õigusest ja kohtutest Poola ajal, avaldas arvamust, et tegemist oli kohaliku autonoomse määrusega.²⁷

1845. aasta provintsiaalseadustiku alusel olid lisaks sekretärile Riia vaeslastekohtu juures ametis notar, raamatupidaja ning kaks teenistajat. Uute ülesannetena olid lisandunud:

- pärandusajade ja testamentide menetlemine, kusjuures lõpliku otsuse tegemine jäi magistraadile;

²⁴ Eines Wohledlen Raths der Kaiserlichen Stadt Riga Vormünder-Ordnung. Neu abgedruckt und zu bekommen bei Julius Conrad Daniel Müller. Riga, 1798.

²⁵ LVVA. 673-1-1176. L 2p, 14, 17.

²⁶ F. G. v. Bunge. Geschichte des Liv-, Est- und Curländischen Privatrechts. S. 141.

²⁷ Adolf Perandi. Õigus ja kohus Poola ja Rootsi ajal. / Eesti rahva ajalugu. 4. osa. Tallinn, 1997. Lk 1022.

- kreditoride ja pärijate kokkukutsumine pärimisasjade menetlemisel;
- alaealiste kasvatamise kontroll;
- lastekodu (*сиротский дом*) tegevuse järelevalve;
- surnud kaupmeeste kapitalidelt riiklike maksude sissenõudmine.²⁸

1881. aastal ilmunud Balti Provintsiaalseadustiku (*Свод местных законолений губерний Прибалийских, Baltische Provincialrecht, BPS*) I osa järjes on Riia vaeslastekohtu ülesannete loetelust välja jäetud valaliste naisterahvaste varade hooldamise kontrollimine.²⁹

Tallinn. Vaeslastekohtu algus Tallinnas pole päris täpselt dateeritav. Eraldi vaeslastehärrasid (*Waisen-Herren*) mainitakse esmakordselt 1616. aastal Tallinna rae nn suurte ametite jaotuse lehel.³⁰ Vaeslastehärra kohale määrati tavaliselt kolm rae liiget: esimeheks bürgermeister ja liikmeteks kaks raehärrat. Vaeslastekohtu igas koosseisus oli üks vaeslastehärra samaaegselt ka konsistooriumi liige. Kuigi ametid jagati iga aasta uuesti, oli üks kohtukoosseis ametis tavaliselt 3–4 aastat, üksikud liikmed veelgi kauem. Vaeslastekohtu sekretäri ülesandeid täitis esialgu rae- või alamkohtusekretär. 1655. aastal loodi eraldi sekretäri koht vaeslastekohtu ja konsistooriumi tarvis. Esimeseks sekretäriks oli Heinrich Vestring.³¹ 1663. aastal asendus rae suurte ametite lehel senine *Waisenherr* nimetusega *Waisengerichts-Herr*. Eraldi vaeslastekohtu ja eestkoste korralduse kinnitas magistraat 1694. aastal. Selles öeldi, et ainult vaeslastekohtu avamine pole piisav, et kaitsta eestkostetavate ja hooldatavate huve.³² Hädavajalikuks peeti eestkostjate võimkonda, tegevust ja vastutust reguleeriva korralduse väljaandmist. Tegemist oli Riia eestkostekorralduse Tallinna mugandusega, milles vaeslastekohtule pandud funktsioonid kattusid Riia omadega. Seda kinnitab ka 1784. aastast pärinev Tallinna rae aruanne kohtuliku tegevuse kohta.³³

²⁸ BPS. I osa. § 560.

²⁹ Fortsetzung zum Provinzialrechte der Ostseegouvernements. Bis zum 1 Januar 1881. Supplemente zum ersten Theil. Behördeverfassung. St.-Petersburg, 1881. S. 72.

³⁰ Anne Allpere, Kalmer Mäeorg. Tallinna Vaeslastekohtu ajalooline öiend. / Tallinna Linna Vaeslastekohus XVI sajand–1917. Tallinna Linnaarhiiv. 1981. 1991.

³¹ F. G. v. Bunge. Die Revaler Ratslinie nebst Geschichte de Ratsverfassung. Reval, 1874. S. 50.

³² Waisen-Gerichts- und Vormünder-Ordnung, nach der Redaction vom Jahre 1697. / Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Hrsg. F. G. v. Bunge. Dorpat, 1844. S. 259–267.

³³ Bericht des Rathes über das gerichtliches Verfahren. / Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Hrsg. F. G. v. Bunge. Dorpat, 1844. S. 324–326.

Vaestlastekohtu osas rõhutati selles kahte aspekti:

- 1) eestkostjate ja varade hooldajate aruannete kontrollimist ja
- 2) enne leskedele uuesti abiellumiseks loa andmist eelmisest abielust pärinevatele lastele nende surnud vanema varast osa kindlustamist.

Tallinna vaestlastekohtu koosseis fikseeriti neljaliikmelisena ka 1845. aasta BPSi I osas. Kohtu ülesannetena nimetatakse taas:

- eestkostjate ja hoolekandjate määramine ja eestkostearuannete kontrollimine;
- hoolitsemine selle eest, et uuesti abielluda soovivate leskede lastele eelmistest abielust kindlustatakse surnud vanema varandusest neile kuuluv osas;
- eestkostesjade üleandmisel tekkivate probleemide lahendamine;
- fikseerida protokollides kõik finantstehingud, mis on kohtu loal alaeliste varaga sooritatud.³⁴

Narva. Eraldi eestkostesjadega tegeleva üksuse loomisest Narva magistraadi juures võib kindlalt rääkida alates 1682. aastast. Erinevalt teistest linnadest nimetati siinset ülemeestkostega tegelevat üksust Rootsi ametiasutuste eeskujul ametlikult vaestlaste kolleegiumiks (*Waisen-Collegium*).³⁵ Eestkostekorralduse tekstis ja mitmetes toimikutes kasutati aga siinmail omasemat *vaestlastekohtu* nimetust.³⁶ Vaestlastekohtu ülesannetena märgiti:

- eestkostjate leidmine seaduslike või testamendiga määratud eestkostjate puudumisel;
- varaloendite koostamine ja säilitamine;
- kiireloomuliste asjade korral surnud isikute varade pitseerimine;
- alaeliste laste eestkostjate poolt eestkostetava kinnisvaraga tehtavate tehingute kontrollimine;
- eestkostjate ja hooldajate poolt iga aasta jaanuaris saadetud aruannete õigsust kontrollimine;
- hooldajatele tasu määramine;
- eestkoste ja hoolekande lõpliku aruande kontrollimine ja kinnitamine.

1728. aastal anti Narva vaestlastekohtule uus instruksioon. Sellest tingituna tekkinud küsimusele, kas vaadeldava institutsiooni tegevus võis vahepeal katkeda, võib Narva vaestlastekohtu fondis säilinud

³⁴ BPS. I osa. §1129–1131.

³⁵ EAA. 1646-2-53. L 1p.

³⁶ EAA. 1646-1-156. L 44; 1646-1-1994. L 11; 1646-2-53.

materjalide alusel vastata, et asutuse tegevus perioodil 1682–1728 oli pidev. Uue korralduse alusel kuulusid vaeslastekohtu koosseisu justiitsbürgermeister esimehena ja teised rae liikmed kohtuliikmetena.³⁷ Sellises sõnastuses jääb selgusetuks, kui suur kohtu koosseis tegelikult oli, sest Narva magistraati kuulus kaks bürgermeistrit ja kaheksa raehärrat. Säilinud protokollidest selgub, et tavaliselt oli tegu kahe kaasistujaga.³⁸ Korralisi istungeid peeti laupäeviti raekojas. Kohtu kompetentsi kuulusid:

- eestkostjate ja alaealiste vaheliste tülide lahendamine;
- eestkostjate määramine seadusega ettenähtud kordadel;
- nende aruannete kontrollimine;
- surnud isikute vara inventaride koostamine, vajaduse korral nende trükkimine või sekvesteerimine.

Hiljem lisandus neile loa andmine eestkostetavatele kuuluva kinnisvara müümiseks, juhul kui tegemist oli varade jaotamisega.³⁹

Vaeslastekohtu otsused polnud lõplikud ning keerulisemad asjad otsustati magistraadi poolt. Sinna tuli esitada ka kaebused kohtu tegevuse peale. Kantseleiasjade eest vastutas raesekretär ja vajaminevaid materjale säilitati magistraadi arhiivis.

Pärnu. Vaeslastekohtu loomise aluseks oli 1701. aastal kinnitatud Pärnu uus politseikorraldus, mille 2. peatükis jagati magistraadi ja vaeslastekohtu vahel ära leskede ja alaealiste eestkoste ning varade hooldamisega seotud ülesanded.⁴⁰ Magistraadi ülesandeks sai varaloendite koostamine ja eestkostjate määramine ning vaeslastekohtu hooleks jäi eestkostetavate ja hooldatavate varadega sooritatud tehingute kontroll eestkostjate ja hooldajate aruannete kaudu.⁴¹ Selline jaotus fikseeriti ka BPSi I osas.⁴² Ometi läheb praktika sellest lahku, sest magistraadis menetletud eestkoste ja hoolekande toimikutes leidub ka eestkostjate ning hooldajate aruandeid.⁴³ Seetõttu tuleb Pärnu vaeslastekohtu tegevuse uurimisel ja säilinud materjalide kasutamisel paralleelselt jälgida magistraadi toimikuid. Vaeslastekohtu tegeliku tegevuse alguse dateerimine on keeruline, sest selgesõnaliselt ei

³⁷ BPS. I osa. §1593.

³⁸ EAA. 2502-2-12...56.

³⁹ Fortsetzung zum Provinzialrechte der Ostseegouvernements. S. 104.

⁴⁰ EAA. 1000-1-173. L 3–21p.

⁴¹ Samas. L 6p–7.

⁴² BPS. I osa. §732.

⁴³ Vt nt: EAA. 1000-1-806, 8062 (1783. aastast), 8066 (1818. aastast), 8072 (1848. aastast) jne.

määratle seda ükski dokument. Vanima säilinud vaeslastekohtu protokolliraamatu (*Protocolum Judicii Pupillaris*) esimene sissekanne pärineb 1704. aasta 23. detsembrist, mida võib tinglikult pidada Pärnu linna vaeslastekohtu tegevuse alguseks.⁴⁴ Vaeslastekohtu koosseis oli Pärnus kolmeliikmeline: esimehe ehk ülem-vaeslastekohtunikuna tegutses justiitsbürgermeister; kohtuliikmete ehk vaeslastekohtunikena rae sündikus (Pärnus täitis tema ülesandeid raesekretär) ja kaupmeeste seisuse teine raehärra. Protokolle pidas ja arvepidamist korraldas eraldi vaeslastekohtu raamatupidaja, kes oli linna palgal.

Tartu linna vaeslastekohtu alguseks on Marge Rennit kaudselt dateerinud 1646. aasta, mil kuninganna Kristiina kinnitas linna privileegeid.⁴⁵ Esimene säilinud protokollide raamat algab aga sissekandega aastast 1634, mida võibki pidada Tartu vaeslastekohtu algusaastaks. Tegemist oli ühega rae viiest alalisest alamkohtust.⁴⁶ Selle tegevuse aluseks oli Riia linna 1591. aasta eestkostekorraldus. Erinevalt Riias koosnes kohus kolmest liikmest: eesistujaks oli üks bürgermeister ja liikmeteks kaks raehärrat. M. Renniti väitel püsis taoline olukord oluliste muutusteta kuni uue linnaseaduse kehtestamiseni 1877. aastal. Ometi on põhjust kahelda, kas vaeslastekohus kogu selle aja eraldi alamkohtuna tegutses. F. G. Bunge, kirjeldades Tartu linna põhikorda 1827. aastal, ei pea vaeslastekohtu täismõõduliseks alamkohtuks, vaid nimetab seda raekollegiumi väiksemaks komisjoniks.⁴⁷ Ometi on ta selle oma ülevaates paigutanud alamkohtute, mitte komisjonide hulka. BPSi I osas pole vaeslastekohtu Tartu magistraadi alamkohtute hulgas enam nimetatud.⁴⁸ Eelpool nägime, et ka Erdmanni arvates tegeles Tartus eestkosteasjadega raad ise. Sellele toetudes võib väita, et vähemalt 1845. aastast alates polnud vaeslastekohus Tartus iseseisev institutsioon. Vaadates vaeslastekohtu arhiivis säilinud materjale näeme, et protokollide, missiivide, kontseptide, lauaregistrite, sissetulnud ja väljaläinud kirjade registrite ka kassaraamatute sarjad katkevad 1828. aastal, eestkoste- ja hoolekandetoimikud aga mitte.⁴⁹ Toimikutes olevates dokumentides kasutati väljendit *hochedle Rath als Waisengericht der Kaiserlichen Stadt Dorpat* rohkesti 1850. aastateni. 1860.–70. aastatel olid peaaegu kõik dokumendid adresseeritud otse

⁴⁴ EAA. 4331-2-10.

⁴⁵ M. Rennit. Tartu linnakodanike olme vaeslastekohtute arhivaalide põhjal. Lk 5.

⁴⁶ Tartu ajalugu. Koostaja Raimo Pullat. Tallinn, 1980. Lk 76.

⁴⁷ Fr. G. Bunge. Darstellung der gegenwärtigen Verfassung der Stadt Dorpat. Riga, 1827. S. 37. Bunge ise pidi Tartu linna alamkohtute olukorda hästi tundma, sest ta oli aastatel 1825–35 Tartu rae liige ja sündik.

⁴⁸ BPS. I osa. §632.

⁴⁹ EAA. 3501-2.

raele ja välja antud rae poolt. Kokkuvõtvalt võib öelda, et 19. sajandi teisel poolel oli Tartu vaeslastekohtu tegevus iseseisva institutsiooni-na tõenäoliselt mõneks ajaks peatatud.

Maavaeslastekohtud

Maavaeslastekohtud loodi kõigi maaõiguse jurisdiktsiooni kuuluvate isikute eestkoste ja hoolekande asjade arutamiseks ning lahendamiseks. Kõrvuti aadlikega kuulusid nende hulka näiteks muudest seisustest (v.a talupojad) sõjaväelased, tsiviilametnikud, kirikuõpetajad, maaomanikud jms. Valdava enamuse moodustasid neist siiski kohalikud aadlikud ja sellest tungituna on antud institutsiooni nimetatud ka aadli maavaeslastekohtuks. Eesti- ja Liivimaa õiguslik partikulaarsus mõjutas otseselt koos muu kohtusüsteemiga ka vaeslastekohtuid. Sellest tingituna tekkis ja püsis nendes piirkondades erinev vaeslastekohtute süsteem inimestele, kes ei allunud linnaseadustele ja polnud talupojad. Nimelt oli Liivimaal igas maakonnas, aga Eestimaal terves kubermangus üks maavaeslastekohus.

Liivimaa. Maavaeslastekohtud loodi 1646. aastal, mil tolleaegne Liivimaa kindralkuberner Gabriel Bengtsson Oxenstierna tõstatas Võnnu maapäeval alaealiste õiguste kaitse küsimuse.⁵⁰ Aadelkonna ettepanekul pidid kõigi maakondade maakohtunikud kohustama kahel rüütelkonna liikmel tegutsema vaeslastehärrana. Ametisse pidi nad kinnitama kindralkuberner. Nende otseseks ülesandeks sai alaealiste huvide kaitsmine ja nende varade kohta igal aastal maakohtunikule aruannete esitamine. Aasta hiljem kinnitas kindralkuberner rüütelkonna palvel vaeslastehärrade instruksiooni, mis oli oma vormilt ajutine, sest kuninganna ei kinnitanud seda. Pealegi kehtestati Rootsis 1669. aastal üleriiklik eestkostekorraldus, mille kõrval 1647. aasta Liivimaa instruksioon siiski kehtima jäi.⁵¹ Kokku tegutses Liivimaal viis maavaeslastekohut: Riias, Võnnus, Tartus, Pärnus ja Saaremaal. Instruksiooni kohaselt kuulus iga maavaeslastekohtu koosseisu kolm liiget – esimees ja kaks kaasistajat.⁵² Igasse kohtusse oli ette nähtud koosseisuline notari ametikoht. Tavaliselt esitati maapäeval teatud arv kandidaate kohtadele ja seejärel toimus ümbervalimine rüütelkonna

⁵⁰ Anna Christina Meurling (Ulfsparre). Svensk domstolförvaltning i Livland 1634–1700. / Bibliotheca Historica Lundensis. XIX. Lund, 1967. S. 102–104.

⁵¹ F. G. v. Bunge. Geschichte des Liv-, Est- und Curländischen Privatrechts. S. 141.

⁵² LVVA. 7349-2-29. L 3–11.

siseselt. Kolm enim hääli saanud isikut esitati kandidaatidena kindralkubernerile kinnitamiseks. Kõnealused eestkosteametid tegutsesid iseseisvalt vähem kui poolsada aastat. 1694. aastal need likvideeriti ja hoolekandeadjad läksid maakohtute pädevusse, mis säilitasid nende asjade arutamisel maavaeslastekohtu nimetuse (*Landgericht als Landwaisengericht*).⁵³ Oma tegevuses lähtusid nad nii Rootsi 1669. aasta eestkosteseadusest kui 1647. aasta instruksioonist.

Eestimaa. Eestimaa kubermangus loodi erinevalt Liivimaast ainult üks maavaeslastekohus. Selline erinevus jäi püsima kuni aadli vaeslastekohtute eksisteerimise lõpuni 1920. aastal (v.a aastatel 1783–97 kehtinud asehaldusaeg). Eestimaa maavaeslastekohus asutati Liivimaa omadest märksa hiljem. Bunge arvates toimus see 1724. aastal.⁵⁴ Seda kirjutades toetus ta ilmselt samal aastal välja antud Eestimaa maavaeslastekohtu ja eestkostekorralduse alguses esitatud maapäeva otsusele. Ometi võib kindlalt väita, et antud asutus alustas tööd 22. veebruaril 1715. Seda kinnitab kiri, mis on köidetud Eestimaa maavaeslastekohtu esimese protokolliraamatu algusesse.⁵⁵ Selles öeldakse, et vastavalt Eestimaa ülem-maakohtu korraldusele 16. veebruarist asutati eestkostetavatega tegelemiseks vaeslastekohus. Selle presidendiks määrati maanõunik parun Nieroth ja assessoriteks meeskohtunikud kapten Carl Wrangel ja major Christoph Reinhold Waldeck. Vaeslastekohtu ülesannetena nimetati alaealiste ning nende varade eestkostjate ja hooldajate nimekirjade koostamist ja eestkostjate igaaastaste aruannete läbivaatamist ning kinnitamist. Antud kirjas mainitakse, et tegevuse aluseks võetakse eestkostekorraldust. Tõenäoliselt peeti silmas Rootsi 1669. aasta eestkostekorraldust, mis 1710. aasta kapitulatsioonide tulemusel mitte ainult ei säilitanud kehtivuse, vaid muutus C. C. Dabelowi arvates suisa ainukehtivaks.⁵⁶ Asutatud vaeslastekohtu esimene istung toimus rüütelkonna majas 2. mail kell 3 pärastlõunal ja sellel asuti koostama tegutsevate eestkostjate nimekirja. Samast aastast katkevad fondis protokollid ja muud materjalid, kuid mingit märget asutuse töö lõpetamise kohta pole.

1724. aasta maapäeva otsuse alusel kinnitati Eestimaa maavaeslastekohtu ja eestkostekorraldus. Selle kohaselt lõpetas vaeslastekohus tegevuse iseseisva asutusena ning tema ülesandeid hakkas täitma

⁵³ EAA. 912-1-2. L 1; F. G. v. Bunge. Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens. S. 233.

⁵⁴ F. G. v. Bunge. Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens. S. 305; F. G. v. Bunge. Geschichte des Liv-, Est-, und Curländischen Privatrechts. S. 215.

⁵⁵ EAA. 860-1-4. L 1–2.

⁵⁶ C. C. Dabelow. Geist der Schwedischen Vormünder-Ordnung. S. 81.

Eestimaa alamaakohtu koosseis maavaeslastekohtu nime all. Tekkis sarnane olukord Liivimaa maavaeslastekohtutega, kus nende funktsioone täitsid maakohatud.

1724. aasta korralduses märgiti, et vaeslastekohtu istungitest võtsid osa samad ametnikud, kes osalesid alammaakohtu omadel. Juhatajaks oli rüütelkonna peamees ja liikmeteks olid kolm meeskohtunikku, nelja adrakohtuniku ja kuus meeskohtu assessorit.⁵⁷ Asju otsustati lihthäälteenamusega, nende arutamiseks piisas seitsme liikme kohalolekust. Rüütelkonna peamehe äraolekul asendas teda Harju meeskohtunik. BPSi I osas on sellele lisatud tavadele tuginenud säte, et kui puudub ka Harju meeskohtunik, on eesistujaks Viru-Järva ning viimase äraolekul Lääne meeskohtunik.⁵⁸ Adrakohtunikud, kellel oli suur hulk muid kohustusi, ei pidanud igale istungile kohale tulema, neid kutsuti juhul, kui oli raskusi kokku saada vajalikku seitset inimest.⁵⁹ Ainukese palgalisena oli ametis notar, kes töötas samadel alustel ülemmaakohtu sekretäriaga. BPSis on teda nimetatud juba alammaakohtu sekretäriks. Sekretäri ülesandeks oli protokollide, registre jms pidamine, neist vajalike väljakirjutuste tegemine ja kohtusessioonideks vajalike paberite ettevalmistamine. Samuti pidi ta isiklikult koostama surnute varaloendeid, kui tegemist oli alaealiste pärijatega. Kui alammaakohtu kompetents piirdus kuni 200 taalri (hiljem 60 hõberubla) väärtust omavate asjadega siis vaeslastekohtuna tegutsedes see piirang ei kehtinud. Korralised kohtusessioonid toimusid samaaegselt ülemmaakohtu omadega Tallinnas Toompeal rüütelkonna majas. Eestimaa maavaeslastekohtu ülesanneteks oli:

- alaealistele pärandatud varadele loendite koostamine;
- alaealiste finantsdokumentide ja konkreetsete rahasummade hoidmine;
- eestkostjate ja hoolekandjate aruannete kontrollimine;
- alaealistelt kinnisvara võõrandamiseks esitatud palvete läbivaatamine ja igasuguste otsuste tegemine lähtuvalt alaealiste huvidest;⁶⁰
- eestkostjate ja hoolekandjate vahel tekkivate tülide lahendamine;
- tunnistuste võtmine eelmisest abielust pärit lastele kuuluva vara suuruse kohta leskedelt, kes tahtsid uuesti abielluda.

⁵⁷ Des Kaiserlichen Ehstnischen Land-Waisengerichts und Vormünder Ordnung (EAA. 860-1-1); Land-Waisengerichts- und Vormünder-Ordnung / Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Hrsg. J. Ph. G. Ewers. Dorpat, 1821. Theil I, Art 1.

⁵⁸ BPS. I osa. §904.

⁵⁹ BPS. I osa. §892.

⁶⁰ 1881. aasta BPSi järgest selgub, et vaeslastekohus oli pädev otsuseid langetama vaid alla 3000 rubla väärtuste kinnisvarade kohta (Fortsetzung zum Provinzialrechte der Ostseegouvernements. S. 85).

Otsuseid langetas kohus ainult sessioonide ajal. Nende peale võis esitada apellatsiooni Eestimaa ülemmaakohtusse.

Asehalduskorra ajal toimunud muudatused

Seoses asehalduskorra kehtestamisega Läänemere kubermangudes 1783. aastal toimusid suured muutused ka ülemeestkostega tegelevate asutuste osas.⁶¹ Kuni 1775. aastani olid Vene impeeriumis eraldi kohatud eestkoste- ja hoolekandeaasjade jaoks ainult Eesti- ja Liivimaa kubermangudes. Jättes järgmistele uurijatele avamiseks teema, kuivõrd oli Katariina II mõjutatud siinsete vaeslastekohtute eeskujust vastavate institutsioonide loomisel, tuleb tunnistada fakti, et 1775. aasta üldine kubermanguseadus nägi ette nende asutamise ka Venemaal eraldi linnade ja aadlike tarvis.⁶² Aadlisoost alaealiste vaeslaste, samuti leskede ja nende laste tarvis loodi igas maakonnas aadli eestkosteametid (*дворянское опека*). Selle esimeheks oli antud maakonna aadlimarssal ja kaasistujateks kreisikohtu liikmed. Aadli eestkosteamet allus ülemmaakohtule, mis oli ühtlasi tema apellatsiooniinstantsiks. Asjade arutamiseks pidi eestkosteamet kogunema kolm korda aastas samadel aegadel kui kreisikohus. Nende pädevusse kuulus:

- aadlisoost alaealiste ja leskede eestkostmine ja varade hooldamine;
- aadlike pärandvarale ajutise hooldaja määramine;
- aadlike sekvesteeritud varade hooldamine.

Kaupmeeste ja väikekodanlaste leskede ning alaealiste laste jaoks loodi linna vaeslastekohus. Nende koosseisu kuulusid linnapea kohtu esimehena ning kaks raehärrat linnamagistraadist ja linnavanem kaasistujatena. Linna vaeslastekohtud allusid kubermangumagistraadile, mis oli ühtlasi nende apellatsiooniinstantsiks. Nende ülesanded kattusid aadli eestkosteameti omadega, selle vahega, et tegeleti linnaelanike asjadega. Sarnaselt ei võinud nad iseseisvalt algatada ühtegi asja, vaid pidid ootama vastavalt aadlimarssali või linnapea ettepanekut. Samuti võisid sellise ettepaneku teha lesk, alaealise sugulased, kaks kõrvalist tunnistajat, kohalik vaimulik, kubermanguvalitsus, ülemmaakohus või mõni muu kohus. Seejärel pidid nad uurima, kas vanemad olid enne surma teinud ettekirjutusi eestkostjate ja hoolekandjate suhtes. Kui ei, siis tuli need määrata, koostada varaloend ja edaspidi nende tegevust iga-aastaste aruannete kaudu kontrollida.

⁶¹ ПСЗ. II. Т. XXI. 1783. 15 776.

⁶² ПСЗ. II. Т. XX. 1775. 14 392. §§ 20, 21, 30, 31, 209–222, 293–305.

Juhul kui alaealisel polnud mingit vara, pidi aadlike puhul leidma neile koha avalikus õppeasutuses ja hiljem riigiteenistuses ning leskedele sobiva elamispinna koos toidurahaga. Linnakodanike puhul tuli sellises olukorras leida lastele sobivad kasuvanemad või suunata nad mõnda ametit õppima.

Eesti- ja Liivimaal tähendas Venemaa kubermanguseaduse kehtestamine vaeslastekohtute osas olulisi muutusi. Senised maavaeslastekohtud lõpetasid oma tegevuse ja nende asemele loodi igas maakonnas aadli eestkosteametid. Linnadesse, kus neid varem polnud või vastavaid ülesandeid oli täitnud magistraat, loodi iseseisvad linna vaeslastekohutud, mis olid magistraadist täiesti sõltumatud ning allusid otse kubermangumagistraadile. Aadli eestkosteametite ja linna vaeslastekohtu koosseisud ja ülesanded tuli viia vastavusse kubermanguseadusega. Kuivõrd seda kõike jõuti kohtadel teostada, ilmestab asjaolu, et Ajalooarhiivis on säilinud Haapsalu, Kuressaare, Paide, Paldiski, Pärnu, Rakvere, Tallinna, Tartu ja Viljandi aadli eestkosteametite materjalid. Kuigi seadustest lähtudes pidi loodama linna vaeslastekohtud kõigis kreisilinnades, võib seda säilinud materjalide alusel kindlalt väita ainult Haapsalu, Rakvere ja Valga kohta.⁶³

Pärast asehalduskorra lõppemist 1796. aastal taastati ülejäänud kohtusüsteemi eeskujul ka eestkoste ja hoolekandega tegelenud asutuste endine korraldus.⁶⁴

Talurahva eestkoste- ja hoolekandeesjade järelevalve korraldamine

19. sajandi algusest hakkasid toimuma muutused talurahva õiguslikus seisundis. Koos talurahvaseaduste kehtestamisega alustasid tööd eraldi talurahvakohtud, mille ülesannete hulka kuulus algusest peale ka eestkoste ja hoolekande korraldamine. 1804. aastal *Eestimaa Talurahva Kohtuseaduse ehk Vallakohtu Käsuraamatu* §11 sätestas: *Kui väetimad järele jäävad, kelle vanemad oma talukohta väga hästi ülespidanud on, siis peavad kohtumehed, et vanemate töö ja vaev nende lastele ja ei mitte võõrastele jääks, nõudma, seda kohta lastele pidada [...]* ja §12 täiendas: *Vallakohtu kohus on ka, et nende väetimate kasvatamise ja varanduse eest õiget hoolt kanda, ja nende võõrmündrid panema sest aru tegema [...]*.⁶⁵ 1816. ja

⁶³ EAA. 3341, 3815, 3826.

⁶⁴ ПСЗ. II. Т. XXIV. 1796. 17 845.

⁶⁵ Eestimaa Tallorahva Kohto-Seäduš, ehk Walla-kohto Kässo-ramat. Tallinn, dateerimata.

1819. aasta talurahvaseadustes olid eraldi peatükid eestkostjatest ja nende tegevusest.⁶⁶ Neid lugedes on selgesti tunda, et eeskuju võeti Eesti- ja Liivimaa maa- ja linnaõigustest. Eestkostjad määrati nii alaealistele lastele kui vallalistele naisterahvastele, leskedele ning kohtu poolt nõrgamõistuslikeks või raiskajateks kuulutatud isikutele. Eestkostjaid määras esimese astme talurahvakohus st vallakohus.⁶⁷ Erandi moodustasid aastad 1816–66, mil Eestimaa kubermangus oli esimese astme talurahvakohtuks kihelkonnakohus. Aastatel 1804–1816/19 koosnes vallakohus mõisniku nimetatud eesistujast ja talupoegade valitud kahest kuni neljast kaasistujast. 1819. aasta Liivimaa talurahvaseadusega moodustati vallakohtud Saaremaal. Siit kuni 1889. aastani nimetati vallakohtuid kogukonnakohtuteks. Nende koosseisu kuulus kolm liiget. Peakohtumees valiti peremeeste, kaasistujad terve kogukonna vähemalt 25-aastaste meeste hulgast. Eestimaal madalama astmena tegutsenud kihelkonnakohtud koosnesid samuti eesistujast ja kahest liikmest. Vallakohtud taastati Eestimaa kubermangus 1866. aasta vallaseadusega.⁶⁸ Selle alusel valis valla täiskogu vallakohtu liikmed kolmeks aastaks. Neid pidi olema vähemalt kolm: peakohtumees ja kaks kaasistujat.⁶⁹

Muudatused seoses 1889. aasta justiitsreformiga

Seoses Venemaa 1864. aasta kohtuseaduste kehtestamisega Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubermangudes 1889. aastal, toimusid siinses kohtuasutuste süsteemis suured ümberkorraldused.⁷⁰ Tegevuse lõpetasid kõik senised kohtud (v.a vallakohtud) ja nende asemele loodi uus, üldkohtute süsteem, mille moodustasid ringkonnakohtud, rahukogud ja rahukohtunikud. Toomas Anepaio nimetab 19. sajandi keskel ja teisel poolel, eriti 1860.–90. aastatel õiguses aset leidnud muutusi *modernseks õigusreformiks*. Samas küsib ta, et kas see haaras täielikult baltisakslaste feodaalse põhiolomusega õigussüsteemi.⁷¹ Vastus on, et kindlasti

⁶⁶ Eestima Tallorahwa Seadmissed. Tallinn, 1816. §§ 110–125; Lihwlandi-ma Tallo-rahwa Seädus. Tartu, 1820. §§ 370–388.

⁶⁷ Termin *vallakohus* kasutamise kohta vt: **Ene Hiio**. Vallakohus. / Ajaloolised institutsioonid Eesti territooriumil keskajast kuni 1917. aastani. 1997. Tööversioon. I vihik. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1997.

⁶⁸ Maakogukonna Seadus Baltia-merre kubermangudele Ria-, Tallinna- ja Kuramaale. Tallinn, 1866.

⁶⁹ **Ene Hiio**. Vallakohtute asutamisest Eestimaa kubermangus. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 86.

⁷⁰ IIC3. II. T. XI. 1889. 6188.

⁷¹ **Toomas Anepaio**. Kahe ilma piiril. Võimalikke murdekohti Eesti õigusajaloos ja selle uurimises. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 10.

mitte, sest isegi üldkohtute põhimõtet ei rakendatud täielikult. Eraldi-seisvatena ja ümberkorrasstatutena jätkasid tegevust seisislikel alustel olevad talurahvakohtute ja vaeslastekohtute süsteemid.

Millised olid konkreetset muutused vaeslastekohtute osas? Maavaeslastekohtud, mille ülesandeid olid täitnud Eestimaa alam-maakohus ja Liivimaa maakohtud likvideeriti. 1877. aastal Eesti- ja Liivimaale laiendatud 1870. aasta linnaseadusega olid linnade magistraadid muudetud ainult kohtuinstantsiks, mis täitsid ka ülemeest-koste ülesandeid. 1889. aastal kaotati magistraadid üldse.⁷² Samuti lõpetasid tegevuse alamkohtutena tegutsenud linna vaeslastekohtud. Nende asemele loodi aadli ja linna vaeslastekohtud. Ainukesena jäid vanemast ajast eestkoste ja hoolekande järelevalve funktsioone täit-nud institutsioonidest tegutsema vallakohtud.

Küsimusele, kas poleks siinsed vaeslastekohtud võinud sarnaselt Venemaa omadega jääda kohtuasutuste reformist hoopis puutumata, vastasid tolleaegsed justiitsministeeriumi spetsialistid A. Hassmann ja A. Nolcken oma selgitustes eitavalt.⁷³ Põhiliseks takistuseks osu-tus eeskosteasutuste mitmekesisus: neist osa olid iseseisvad vaes-lastekohtud, osa koosseisu kaudu seotud muude kohtuasutustega ning mõningatel juhtudel täitsid kohtuasutused ise ülemeestkoste funktsioone. Kohtuasutustega seotuse tulemuseks oli mõningate koh-tulike ülesannete delegeerimine vaeslastekohtutele (täiskasvanuks tunnistamine enne 21. eluaastat, isikute vaimuhaigeteks, pillajateks või teadmata kadunuks tunnistamine, varajagamise teostamine, loa andmine tehinguteks üle 300 hõberubla väärtusega varadega). Kuna Venemaal tegutsenud eestkosteametite tegevus oli täiesti administra-tiivset laadi, siis peeti vajalikuks teostada Läänemere kubermangudes selles osas suuremad ümberkorraldused. Samuti sooviti üldkohtute süsteemi kõrval näha just seisislikel alustel eestkoste ja hoolekande järelevalve süsteemi. Seda põhjendati nii Vene riigi üldseadustes kui BES §311 antud soovitusega, et eestkostjad oleksid eestkostetavaga samast seisusest.⁷⁴

Uute linna ja aadli vaeslastekohtute loomine sätestati 1889. aasta 9. juuli Balti kubermangude kohtuasutuste ümberkorraldamise sea-duse III osas *Eestkoste ja hoolekandeaasutuste asutamisel* ja vallakohtute

⁷² ПСЗ. III. Т. LI. 1877. 57101.

⁷³ Положение о преобразование судебной части и крестьянских присутственных мест в Прибалтийских губерниях и правила о приведении означенных положение в действие. Сост. А. Гасман, А. Нолькен. С.-Петербург, 1889. С. 374–375.

⁷⁴ Samas. Lk 376.

vastav tegevus reguleeriti samal ajal kinnitatud seadusega *Talurahvasutuste ümberkorraldamisest Balti kubermangudes*.

Vaeslastekohtute süsteemi osas oli kummastaval kombel tegemist tagasipöördumisega asehaldusaegadesse, sest 1889. aasta seaduses võeti selle aluseks 1775. aastal kinnitatud üldise kubermangukorraldusega paikapandud põhimõtted. Tegelikult polnud see nii absoluutne, sest vahepeal oli muutunud Venemaa üldine seadusandlus ja Läänemere kubermangudes jäid püsima teatud eripärad. Suur ja silmatorkav muudatus, mis puudutas kõiki siinseid kohtuasutusi, toimus asjaajamise osas, sest kogu suuline ja kirjalik asjaajamine kohtuasutustes muudeti venekeelseks. Ulatuslik erand tehti vaid valla- ja ülemtalurahvakohtutele, kus võis kasutada eesti või läti keelt (v.a kohtuotsused lõppvormis). Arvestades kohalikke iseärasusi oli riiklike koosseisudega (*uumamby*) kohtute juurde seatud tõlkide ametikohad.

Linna ja aadli vaeslastekohtud

1889. aasta seadus nägi ette, et rakendades üldise kubermangukorralduse vastavaid sätteid⁷⁵ luuakse kõigis Eesti- ja Liivimaa kubermangu- ning maakonnalinnades eestkoste- ja hoolekandeadjadega tegelemiseks linna vaeslastekohtud. Nende koosseisu kuulusid linna- pea kohtu esimehena ja teatud hulk liikmeid, kes tuli valida linnavolikogude poolt kohalike elanike hulgast seisuslikke õigusi silmas pidades.⁷⁶ Kui linnapea ei saanud kohta vastu võtta, valiti ka esimees, kelle pidi ametisse kinnitama kuberner. Täpset kohtuliikmete arvu pole seaduses fikseeritud, aga neid ei tohtinud olla vähem kui iga seisuse kohta üks.

Aadli vaeslastekohtute loomisel viidati samuti üldisele kubermangukorraldusele.⁷⁷ Konkreetselt loodi Eestimaal kogu kubermangu kohta üks ja Liivimaal igas maakonnas eraldi aadli vaeslastekohtud. *Maakonda* tõlgendati kui rüütelkonna valimisringkonda.⁷⁸ Tegevust alustasid Riia-Volmari, Võnnu-Valga, Tartu-Võru, Pärnu-Viljandi, Saaremaa ja Eestimaa aadli vaeslastekohtud. Eestimaa aadli vaeslastekohtu koosseisu moodustasid rüütelkonna peamees kohtu esi-

⁷⁵ Свод законов Российской Империй. Том II. Часть I. Общее Губернское Учреждение. Санктпетербург, 1876. §§ 1747–1753.

⁷⁶ Silmas peeti BESi sätteid, millega reguleeriti linnaõigustele alluvate isikute ringi.

⁷⁷ Свод законов. Том II. 1876. §§ 1721–1740.

⁷⁸ Положение о преобразование. С. 378.

mehena ning kohtu liikmed, kes valiti kõigist neljast maakonnast eraldi. Kui rüütelkonna peamees ametist loobus, valis maapäev spetsiaalse vaeslastekohtu esimehe. Liivimaal olid kohtu eesistujateks kreisisaadikud ning liikmeteks igast maakonnast valitud esindajad. Erandina oli Saaremaa aadlivaeslastekohtu eesistujaks rüütelkonna konvendisaadik.

Linna ja aadli vaeslastekohtute võimkond ja kohustused olid nüüdsest määratletud ainult BESi ja 1889. aasta seaduses toodud sätetega. Varasemal ajal oli see paljuski reguleeritud BPSi I osas, osaliselt või täielikult vaeslastekohtute funktsioone täitnud kohtuasutuste pädevuse kaudu. Seoses nende likvideerimisega kaotasid antud sätted aga oma kehtivuse. Alaealiste lapsendamise ning abiellumiseks vanemate või eestkostjate nõusolekuta loa andmise otsustamine ja juuriidiliste aktide ning testamentide koostamine, tõestamine ja hoidmine kuulusid edaspidi ringkonnakohtute pädevusse. Uuena lisandus igaveste fideikomisside alusel loodud asutuste vara hooldamine ja ühiskondlikel või heategevuslikel eesmärkidel kasutamine juhul kui asutise siht mingil põhjusel kadus ja selle asutaja polnud selliseks puhuks korraldusi jätnud. Varem olid sellega tegelenud magistraadid, maa- ja meeskohtud. Seega täitsid vaeslastekohtud pärast 1889. aastat järgmisi ülesanded:

- linna piirides asuvate kodanike, orbude ja leskede ning nende varade hooldamine;
- riigi nõudel sekvesteeritud varade valitsemine nende müügini;
- eestkostjate ja hooldajate aruannete revideerimine;
- lastega leskedele uueks abiellumiseks nõusoleku andmine ja tarbrkorral vara jagamine lese ja laste vahel;
- nõusoleku andmine ja arvamuse avaldamine alaealiste adopteerimise kohta;
- täisealiseks tunnistamine enne üldist tähtaega;
- nõusoleku andmine vanemate võimu alt vabanemiseks ja eri abieludest laste võrdsustamine;
- omavahelised päranduse jagamised, kui jagajate hulgas oli eestkosteluseid isikuid;
- eestkostetavate kinnisvara koormamine obligatsioonidega ja võõrandamine;
- tasu määramine hooldajatele ja eestkostjatele;
- igaveste fideikomisside alusel loodud asutuste järelevalve ja nende varade hooldamine teatud juhtudel.

Ringkonnakohus pidi kinnitama vaeslastekohtu määrused alaealiste ennetähtaegselt täisealiseks tunnistamise; lapse vanemliku võimu

alt vabastamise ja mitmest abielust sündinud laste üheõiguslikeks tunnistamise; loa andmise pärandi jagamiseks pärijatevahelisel kokkuleppel, kui viimaste hulgas on mõni eestkoste all seisev isik; eestkostealuste kinnisvarade võõrandamise ja pantimise üle 300 rubla suurus; hooldajale ja eestkostjale määratava tasu kohta.

Vaeslastekohtud sai korraldusi ja käske ainult kubermanguvalitsuselt, kroonupalatilt, riigivaraametilt ja ringkonnakohtult. Administratiivse järelevalve korras allusid nad kubermanguvalitsusele, nende pädevuses olevate asjade otsustamisel aga vastavale (Tallinna või Riia) ringkonnakohtule. Kaebused nende tegevuse aegluse, ettenähtud toimingutest keeldumise, nende ebaseaduslikkuse või tehtud otsuste sisu kohta võis esitada kuu aja jooksul vastavasse ringkonnakohtusse.

Vallakohtud valla vaeslastekohtutena

1889. aasta talurahvaasutuste ümberkorraldamise seadusega seati vallakohtud Eesti- ja Liivimaal esmakordselt ühtsetele alustele. Eestkoste ja hoolekande teostamist käsitlesid seaduse §§ 242–275. Vallakohtute ülesandeks oli eestkoste ja hoolekande korraldamine talupoja seisusest isikute üle antud seaduse ja muude kehtestatud talurahvasaaduste alusel. Kohtu poolt valitud eestkostja sai vallakohtult sellekohase tunnistuse, millele olid märgitud tema õigused ja kohustused. Hooldatavad varad võttis ta vastu inventarinimistu alusel, kusjuures sularaha, väärtpaberid ja hinnalised asjad anti hoiule vallakohtusse. Eestkostja pidi iga aasta esitama tegevuse aruande ja eestkostetava varaga seotud tehingute sooritamisel kohtuga nõu pidama. Vallakohus ise pidi iga aasta 1. märtsiks ülemtalurahvakohtule aruande eestkostjate tegevuse kohta. Viimased olid ühtlasi vallakohtute apellatsiooninstantssiks.

Võib öelda, et alles 1889. aastast loodi korrastatud ning reguleeritud eestkoste- ja hoolekandeesjadega tegelevate institutsioonide süsteem, mis hõlmas kõiki vaadeldaval territooriumil elanud inimesi. Viidates otstarbekusele oli see jäetud seisuslikele alustele. Vaeslastekohtute ülesannete hulgast olid kõrvaldatud kohtuliku iseloomuga tegevused ja nad jätkasid üha enam administratiivsete asutustena. Samas polnud linna ja aadli vaeslastekohtute ning vallakohtute kompetents täiesti kattuv. Nii oli korralduste tegemine päranduse hoiule võtmise ja hooldaja määramise kohta maal vallakohtute ülesanne, linnades

aga kuulus see rahukohtunike ülesannete hulka. Hoiule võetava vara üleskirjutamine oli maal vallakohtute ülesanne, linnades kuulus see rahukohtuniku korraldusel kohtupristavi toimetuste hulka.

Vaestlastekohtute süsteem Eestis 1918–1944

Eesti iseseisvumisega kaasnesid olulised muudatused vaestlastekohtute süsteemis. Ainus tõsine katse kogu süsteem täiesti uutele alustele seada toimus 1920.–26. aastatel tegutsenud hoolekandekohtute kaudu. Kahjuks ei lõppenud reform edukalt ja küllaltki elav juristidevaheline diskussioon uute muudatuste osas ei jõudnud enam millekski reaalseks formeeruda.

Aadli vaestlastekohtud

Aadli vaestlastekohtud kaotati 1920. aastal vastavalt Vabariigi Valitsuse poolt ajutise valitsemise korra §12a põhjal 10. aprillil vastuvõetud hoolekandekohtute asutamise ja vaestlastekohtute muutmise ning seistuste kaotamise seadustega.⁷⁹ Nendes menetletud kohtuasjad anti esialgu üle kohalikele rahukogudele, kes need uue kohtualluvuse järgi valla või linna vaestlastekohtutesse edasi suunasid.

Vallakohtud

1918. aasta novembris kaotati Eesti Ajutise Valitsuse määrusega vallakohtud ning nende menetluses olnud tsiviil- ja kriminaalasjad anti üle uutele kohtutele.⁸⁰ Kuna selle määrusega ei korraldatud hoolekande ja eestkostetasjade üleminekut mõnele teisele asutusele, siis jäeti ajutiste kohtuasutuste sisseseadmise seaduse elluviimiseks antud kohtuministri ringkirjaga 1919. aasta 20. jaanuarist vallakohtud ajutiselt tegutsema valla vaestlastekohtutena.⁸¹ Nende senine koosseis ja tegevuse alused säilisid. Petserimaal ning Narva tagusel alal asutati vallakohtud 1926. aastal.⁸² Antud seadus oli küll lühike, kuid oluline, sest määratles sõnaselgelt vallakohtu kompetentsi, koosseisu

⁷⁹ Riigi Teataja (RT). 1920. 55/56; 129/130.

⁸⁰ RT. 1918. 1.

⁸¹ RT. 1919. 4.

⁸² RT. 1926. 11.

ja edasikaebamise korra.⁸³ Neist eriti oluline oli viimane, sest varasem appellatsiooninstant oli 1919. aastal likvideeritud. Uueks edasikaebamise kohaks sai rahukogu (alates 1934. aastast nimetati need ümber ringkonnakohtuteks). Kassatsiooninstantiks oli Riigikohtu tsiviil-osakond.

Vallakohtute tegevuse aluseks jäi kogu vaadeldaval perioodil väheste muudatustega 1889. aasta talurahvaasutuste ümberkorraldamise seadus. Omapäraseks tuleb pidada tõsiasi, et 1927. aastani olid vallakohtutes praktika aluseks Eesti- ja Liivimaa talurahvaseadused. Alles sel aasta antud Riigikohtu üldkogu seletuses leiti, et talurahva seisusel põhinenud seadustes sisalduvad määrused kaotasid maksvuse juba seisuste kaotamise seaduse avaldamise päeval.⁸⁴ Petserimaal ja Narva tagustel aladel juhitud eestkoste- ja hoolekandeadjade arutamisel mitte BESi vaid seal varem kehtinud tsaariaegse Venemaa tsiviilseadustiku alusel.

Alevi vaeslastekohtud

Seoses alevite tekkimisega lubati neis asutada hoolekandeadjade toimetamiseks vallakohtute eeskujul vaeslastekohtuid.⁸⁵ Kui palju neid täpselt loodi on raske öelda, sest suur hulka aleveid muutusid hiljem linnadeks või taandusid alevikeks. Nende olemasolule viitavad selgesti 1920. aasta hoolekandekohtute asutamise ja 1926. aasta nende kaotamise seadused. Samuti on Eesti Riigiarhiivis 3 alevi vaeslastekohtu fondi (Elva, Kallaste ja Narva-Jõesuu).

Linna vaeslastekohtud

Linna vaeslastekohtute tegevuses ja ülesannetes olulisi ümberkorraldusi polnud. Enamus muudatusi puudutas kohtu koosseisu käsitlevaid sätteid. Alates 1935. aastast koosnes 4 aastaks valitud kohus esi-

⁸³ P. Kirk oma käsiraamatus selgitas, et 1919. aasta kohtuministri ringkirjas oli öeldud, et vallakohtud jätkavad ajutiselt tegevust valla vaeslastekohtutena *senises koosseisus ja senistel alustel*. Viimased määratleti selgelt alles Petserimaal ja Narva tagustel aladel vallakohtute loomise seadusega. Selles öeldi, et 1889. aasta talurahva-asutuste ümberkorraldamise seaduse §§ 1–8, 10, 12–23, 25–26, 43–47 ja 53–63 pannakse maksma ka Petseri-maal ning Narva tagustel aladel. Kirk väitis, et sellest võib järeldada, et samad normid olid mujal juba kehtivad (P. Kirk. Eestkoste ja hoolekanne. Lk XXV–XXVI).

⁸⁴ P. Kirk. Eestkoste ja hoolekanne. Lisa V. Lk 231–239.

⁸⁵ Samas. Lk XXIV.

mehest ning linnavolikogu poolt kindlaksmääratud arvust liikmetest. Esimees pidi vastama jaoskonnakohtunikele esitatud nõuetele. Sobiva kandidaadi puudumisel võis siseminister lubada teha erandeid. Kogu kohtu koosseisu kinnitas ametisse siseminister.⁸⁶ Kui vaeslastekohtu esimehe koht jäi pikemalt vakantseks, täitis vastavaid ülesandeid linnapea.⁸⁷

Edasikaebamise kord, mis varasema ajal oli linna ja aadli vaeslastekohtule ühesugune, muutus pärast viimaste kaotamist linna vaeslastekohtute jaoks segaseks. Sarnane seis oli protsessinormidega. 1935. aasta administratiivmenetluse seaduse §1 ütlis: *Käesoleva seaduse eeskirju kohaldatakse kõigile asjadele, mis kuuluvad riigi- või omavalitsusasutuste võimkonda, kuivõrd erieeskirjadega ei ole korraldatud teisiti.*⁸⁸ Vaeslastekohtute olukorraga põhjalikumalt tutvunud Harjumaa jaoskonnakohtuniku P. Kirki hinnangul kasutati praktikas hoopis analoogiat vallakohtutele antud normidega. Puudus ka üldine kodukord, mis oleks ette näinud üleriiklikult ühetaolise asjaajamiskorra ning seetõttu talitasid ametnikud lihtsalt oma parema arusaamise järele. Rahaasjus ja arvepidamises kasutati väheste muudatustega samuti vallakohtutele antud norme ja igas kohtus eraldi maksmapandud korda.⁸⁹ Linna vaeslastekohtute järelevalvega seotud probleeme käsitles põhjalikult Timotheus Grünthal.⁹⁰ Tema arvates oli täiesti lubamatu olukord, kus rahukogud pidasid vaeslastekohtute otsuste kinnitamist puhtformaalseks toiminguks arutamata neid sisuliselt. Grünthali arvates oli see otseses vastuolus seaduse sihi ja mõttega, sest linna volikogude poolt valitud vaeslastekohtu liikmete seas polnud sageli ühtegi juristi. Linna vaeslastekohtute poolt tehtud otsuste juriidiline ja faktiline kontroll oleks olnud seetõttu hädavajalik. P. Kirki arvates puudus linna vaeslastekohtute üle igasugune järelevalve ja nende asjaajamise revideerimist polnud kogu riigis 1938. aastani kordagi ette võetud.⁹¹

⁸⁶ RT. 1935. 97. 797.

⁸⁷ RT. 1936. 11. 71.

⁸⁸ RT. 1936. 4. 25.

⁸⁹ P. Kirk. Eestkoste ja hoolekanne. Lk XXVII.

⁹⁰ Timotheus Grünthal. Kohtulik järelevalve linna vaeslastekohtute üle. // Õigus. 9. 1932. Lk 392.

⁹¹ P. Kirk. Vaeslastekohtute korraldus. // Maaomavalitsus. Eesti Maaomavalitsuste Liidu häälekandja. 1938. 2. Lk 20–25, 52–57; sama ka: P. Kirk. Eestkoste ja hoolekanne. Lk XXIX.

Hoolekandekohtud

Esimene ja ainus elluviidud katse senist süsteemi oluliselt reformida toimus 1920. aastal, mil Vabariigi Valitsuse poolt vastuvõetud hoolekandekohtute asutamise ja vaeslastekohtute muutmise seaduse alusel loodi hoolekandekohtud Tallinnas, Rakveres, Narvas, Tartus, Võrus, Petseris, Valgas, Viljandis, Pärnus, Paides, Haapsalus ja Kuressaares. Nende võimupiirkonda kuulusid kohalikud maakonnad koos maakonnas olevate linnade ja alevitega. Hoolekandekohtutele allusid:

- kõik maakonna, linna ja alevite eestkoste ja hoolekandeadsajad, mis kuulusid seniste valla, linna, alevi ja aadli vaeslastekohtute võimkonda kui varanduse väärtus oli üle 100 000 marga;
- kõik teised eestkoste ja hoolekandeadsajad, mis rahukogu leiab otsarbeka olevat sinna anda nende keerulisuse või muude põhjuste tõttu.

Väiksemaid asju arutati endiselt valla, linna või alevi vaeslastekohtutes. Hoolekandekohtu esimeheks määras rahukogu kohaliku rahukohtuniku või rahukogu alalise liikme. Asjade uurimine ja otsustamine toimus BESis ettenähtud korra järgi. Kaebused hoolekandekohtu peale anti üldistel alustel sisse vastavasse rahukohtusse. Rahukogu otsuse peale võis kaevata riigikohtusse revisjoni korras kuu aja jooksul kirjaliku kohtuotsuse kättesaamise päevast arvates.

Juba 1921. aastal avaldas Riigikohus arvamust, et hoolekande- ja väiksemate tsiviil- ning kriminaalasjade lahendamiseks oleks otstarbekas asutada 2–3 valla peale valla- ehk rahvakohtud, kus kohtunikeks oleks ringkonnakohtu poolt kinnitatud isikud.⁹² Selliste kohtute asutamisest räägiti ka Esimesel Õigusteadlastepäeval Tartus 19.–20. aprillil 1922. aastal. Vastava ettekandega esines Riigikohtu esimees Kaarel Parts.⁹³ Ta nentis, et 1920. aastal loodud hoolekandekohtutel oli olulisi puudusi – need olid kauged rahvale ja rahvas neile. Kohtu jaoskonnad osutusid liiga suurteks. Iga maakonna kohta oli neid ainult üks ja selle tagajärjel püütakse hoolekandekohtuga mitte midagi tegemist teha. Hoolekande asutamine jäetakse kas üleüldse ära ehk teda katsutakse kuidagi viisi vallakohtu alla painutada.⁹⁴ Lõppkokkuvõttes tõi selline varade allahindamine (vallakohtute pädevusse oli jäetud alla 100 000 marga väärtusega varad) kaasa hilisemad arusaamatused ja kohtuprotsessid. Jättes kõrvale küsimuse, kas hoolekande korraldus üleüldse omava-

⁹² Riigikohu arvamise Kohtute lahutamisseaduse eelnõu kohta. // Õigus. 1921. 7/8. Lk 134–135.

⁹³ Kaarel Parts. Hoolekande kohus. // Õigus. 1922. 8. Lk 243–247.

⁹⁴ Samas. Lk 244.

litsuse ehk administratiiv-võimkonda üle anda, leidis Parts, et kõige paremini sobiksid sel hetkel neid asju maal ajama vallakohtud. Samas olnuks liigselt kulukas neid ainult hoolekandeaegade pärast elus hoida ja nii soovitas ta asutada hoolekandekohtud nii maal kui linnas hoopis rahukohtunikke juurde. Linnades pidas ta otstarbekaks koondada kõik asjad ühte kohtusse, sest vahetegemine jaoskondade järgi oleks kunstlik. Sellise süsteemi korral töötaks hoolekandekohus elukutselise kohtuniku juhatusel ja ei vajaks eraldi ruume. Partsi ettekanne oli päevakorras viimane ja seetõttu võeti vastu otsus, et hilise aja tõttu ei hakata teese arutama ja hääletama. See toimus alles III Õigusteadlastepäeval (23.–24. aprillil 1924) ja läbirääkimiste tagajärjel võeti vastu resolutsioon ettepanekuga hoolekandekohtud kaotada ning kõik hoolekandeaasad saata senistesse linna, alevi ja valla vaeslastekohtutesse.⁹⁵

Hoolekandekohtud lõpetasid tegevuse 1926. aastal ja nende võimkonda kuulunud asjad allutati vastavatele linna, alevi või valla vaeslastekohtule.⁹⁶ Nii lõppes vaeslastekohtute süsteemi reformimise katse, sest edaspidi toimusid vastavasuunalised arutelud konkreetsete sammudeni jõudmata. Suuri lootusi pandi seejuures uuele tsiviilseadustikule, millega üheaegselt oleks pidanud valmima uute hoolekandekohtute asutamise ja hoolekandekohtupidamise seadus.

Sellises keerulises olukorras, kus juristid alles vaidlesid reformide sisu üle, pidid vaeslastekohtud, eestkostjad ja hooldajad ometi tööd jätkama. Eriti suureks takistuseks oli eestkoste- ja hoolekandeaasju reguleerivate seaduste ning määruste ametlike eestikeelsete tõlgete puudumine. Seda püüdis leevendada 1925. aastal J. Zimmermanni poolt koostatud käsiraamat. Ka tema leidis, et hoolekandekohtute asutamine oli viga, sest nii linna kui valla vaeslastekohtud olid kohalikud eestkoste asutused, mis endisel kujul oleksid kogu elanikkonna vajadusi rahuldanud. Zimmermann pidas mõttetuks olukorda, kus eestkostjaks või hoolekandjaks oli ikka seesama külamees, ainult et osadel juhtudel tuli lähedal asuva vallakohtu asemel asju ajada maakonna keskustes.⁹⁷

1930. aastate teisel poolel tegeles vaeslastekohtute probleemidega aktiivselt Harjumaa jaoskonnakohtunik P. Kirk. Ta leidis, et vaeslastekohtu liikmed pidid kindlasti tundma vastavaid seadusi, kohalikke inimesi ja hoolekande all olevaid väärtusi ning aduma asja tähtsust.⁹⁸

⁹⁵ Õigus. 1924. 4. Lk 100.

⁹⁶ RT. 1926. 30.

⁹⁷ Seadused vaeslaste- ja hoolekandekohtute korraldamise kohta Eestis. Tarvilik käsiraamat päranduse-, eestkostu- ja hoolekandeaasjades, linnas ja maal. Korraldanud ja kokku seadnud J. Zimmermann. Tallinn, 1925. Lk 15–16.

⁹⁸ P. Kirk. Vaeslastekohtute korraldus. Lk 52–57.

Kahetsusega tunnistas ta, et olemasolevad kohtud neile nõuetele ei vasta ja pidas põhjuseks asjaolu, et kohtunikud polnud elukutselised ega omanud vastavat haridust. Ikka veel puudusid seaduste ametlikud tõlked ja järjest vähemaks jäi inimesi, kes suutsid neid vene keeles lugeda. Seetõttu pani Kirk suuri lootusi uuele tsiviilseadustikule ja tsiviilkohtupidamise seadusele, mis, nagu me tagantjärele öelda võime, siiski vastu võtmata jäid. Ta arvas, et kohtunik peaks olema elukutseline ja kaldus pooldama üksikkohtunike süsteemi, tuues selle eelisena odavuse. Väiksemate linnade ja valdade puhul leidis Kirk võimaliku olevat linnapea või vallavanema amet hoolekandekohtuniku omaga ühitada.

Kirki seisukohtade vastu astus välja A. Kruus, pakkudes omapoolset lahendust seniste vaeslastekohtute tegevuse kiiremaks, efektiivsemaks ja ratsionaalsemaks muutmiseks.⁹⁹ Esiteks pidas ta otstarbekaks teostada hoolekandesüsteemi ümberkorraldamine maal koos muude valla omavalitsust puudutavate korraldustega vastava eriseaduse kaudu kohe, mitte ootama jäädes uut tsiviilseadustikku. Mitme valla peale ühe hoolduskohtuniku määramisse suhtud Kruus skeptiliselt arvates, et selline kohtunik ei tunne siiski piisavalt kohapealseid inimesi, nendevahelisi suhteid ja üldisi olusid. Ta arvas, et hoolduskohtud võiksid jääda vallavalitsuste juurde, sest arvutuste kohaselt olevat see kutselise hoolduskohtuniku palkamisest odavam ja tegevuse poolest tõhusam. Kohtu esimehe kohale pakkus Kruus vallavanemat kui valla eluga igati kursis olevat isikut. Vallavolikogu valiks kaks kohtuliiget ja neile lisanduks kohtu sekretärina vallasekretär. Järeldusorganiteks pakkus Kruus maavalitsusi ja siseministeeriumi. Samuti tegi ta ettepaneku kasutada *vaeslastekohtu* asemel nimetust *hoolduskohus*. See oleks kõige laiemalt iseloomustanud antud institutsiooni ülesandeid ja tegevust. Hoolekande teostamisega selle sõna tavalises mõttes polevat nende tegevusel midagi ühist ja seetõttu polevat kuigi sobiv kasutada nimetust *hoolekandekohus*. See ettepanek leidis tunnustamist ja XIV Õigusteadlastepäeval (30. märtsil 1940) räägiti juba hoolduskohtute reformist. Ettekande pidas Tallinna vaeslastekohtu esimees Karl Karb.¹⁰⁰ Ta tutvustas lühidalt vaeslastekohtute korraldust alates 1889. aastast, rõhutas seaduste puudulikkust, peatus aastatel 1920–26 tegutsenud hoolekandekohtutel ja andis põhjalikuma ülevaate kavandatavast reformist. Hääletatud teesides toodi välja järgmised mõtted:

- hoolduskohtute reform on vajalik;
- uued kohtud peavad olema ühtlase struktuuriga nii maal kui linnas;
- kohtud peavad olema kollegiaalsed;

⁹⁹ A. Kruus. Vaeslastekohtute reformist. // Maaomavalitsus. 1938. 11. Lk 172–175.

¹⁰⁰ Karl Adolf Helmar Karb. Hoolduskohtu reform. // Õigus. 1940. 2. Lk 53–65.

- nende kohta tuleks välja töötada eriseadustik, kus leiaks arvestamist hoolduskohtute asjaajamise eripära ja sisaldaks lihtsustatud asjaajamise kord väiksemate hooldamiste puhul, kiireloomuliste küsimuste lahendamist esimehe korraldusega ja väärtuste ning raha hoidmise korda.

Karb oli kindlal seisukohal, et hoolduskohtud peaksid alluma kohtutele, sest nende allutamine järelvalve korras administratiivasutustele põhjustaks häirivat dualismi. Selle ettekande arutamisega lõpebki piltlikult vaeslastekohtute teema käsitlemine õigusteadlaste seas, sest paari kuu pärast vaeslastekohtud likvideeriti ja nad taandusid lõplikult minevikunähtuste hulka.

Vaeslastekohtute tegevuse lõpp

Nõukogude võimu kehtestamine 1940. aasta juunis ei toonud kaasa kohtute, sh vaeslastekohtute, kohest ümberkorraldamist. Alles detsembris avaldatud Eesti NSV Ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seaduse kohaselt hakkasid Eestis alates 1941. aasta 1. jaanuarist kehtima Vene NSFV Abielu, perekonna ja eestkoste seaduses ja tsiviil- ning kriminaalprotsessi koodeksid.¹⁰¹ Samast ajast hakkas kehtima NSVL, liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide kohtukorralduse seadus. Ometi ei tähistanud see vaeslastekohtute tegevuse täielikku lõppu, sest saksa okupatsiooni ajal alustasid need vastavalt vaeslastekohtute tegevuse jätkamise määrusele 1941. aasta oktoobris uuesti tööd vanas koosseisus ja enne 21. juunit 1941 kehtinud seaduste alusel.¹⁰² Lõplikult likvideeriti vaeslastekohtud 1944. aastal.

Kokkuvõte

Eesti ja Läti arhiivides on säilinud suur hulk dokumente, mis kajastavad 16. sajandi lõpust 20. sajandi keskpaigani siinsetel aladel eestkoste- ja hoolekandeesjade ühiskondliku järelevalvega tegelenud asutuste tööd. Vaeslastekohtute loomise põhjuseks oli vajadus kaitsta alaealiste ja leskede vara nende eestkostjate ja hooldajate kuritarvituste või hoolimatuse eest. Konkreetseid asutused kutsuti ellu sedamööda, kuidas

¹⁰¹ RT. 1940. 73. 1007.

¹⁰² Ametlik Teataja. 1941. 1. 7.

kohtadel kasvas alaealiste eestkoste ja varade hooldamisega seotud asjade arv, varade väärtus ning vajadus eestkostet paremini korraldada.

Eesti- ja Liivimaal loodi esimene eraldi eestkostjate ja hooldajate järelevalvega tegelev institutsioon 1591. aastal Riias. Selle aluseks olnud eestkostekorraldusel oli tugev mõju kõigile edaspidi loodud vaeslastekohtutele. Kuna tegemist polnud nende süsteemse ja sihipärase loomisega, kujunesid vaeslastekohtute võrgustik, õiguslikud alused ja ülesanded Eesti- ja Liivimaal mõneti erinevaks. Vaeslastekohtute esmane süsteem kujunes välja 18. sajandi esimesel poolel. See oli omapärane segu täiesti iseseisvatest ja seda lisafunktsioonina täitvatest asutustest.

Esimene katse süsteemi korrastada toimus aastatel 1783–97, mil siin kehtestati Venemaal 1775. aasta kubermanguseadusega ettenähtud vaeslastekohtute süsteem – linlastele linna vaeslastekohtud, aadlikele aadli eestkosteametid. Omapärane on, et Katariina II oli sellise korralduse aluseks tõenäoliselt kasutanud Eesti- ja Liivimaal varem tegutsenud vaeslastekohtute eeskuju. Pärast tema surma jäi selline regulatsioon kehtima mujal, Läänemere kubermangudes taastati varasem ja arhailisem süsteem. Koos talupoegade õiguste laienemise ja reguleerimisega 19 sajandi esimesel poolel hakkasid nende eestkosteasjade üle järelevalvet teostama vallakohtud. Murrang vaeslastekohtute tegevuses toimus 1889. aasta justiitsreformi käigus, kui tegevuse lõpetasid pea kõik vanad kohtud ja asemele loodi uus üldkohtute võrk. Eestkostjate ja hooldajate järelevalvega hakkasid tegelema täiesti iseseisvate institutsioonidena linna ja aadli vaeslastekohtud, mille ülesannete hulgest oli eemaldatud kõik kohtulikud toimingud. Talurahva osas muutusi ei toimunud, nende eeskosteasju jälgisid endiselt vallakohtud.

Pärast Eesti iseseisvumist ja seisuste kaotamist lõpetasid 1920. aastal tegevuse aadli vaeslastekohtud. Juba 1918. aastal suletud vallakohtud pidid aga jätkama valla vaeslastekohtutena, sest vastavad ülesanded oli unustatud mõnele teisele asutusele delegeerida. Selline ajutine lahendus püsis iseseisvusaja lõpuni. Koos uute linnadega tekkis juurde hulgaliselt linna vaeslastekohtuid. Samadel alustel hakkasid tegutsema alevite vaeslastekohtud. 1920. aastal püüti keerulisemate ja suurema varade hooldamisasjade tarvis luua eraldi hoolekandekohtud, kuid 1926. aastal tunnistati reform läbikukkunuks, sest rahvas ei võtnud uuendusi omaks. Vaatamata spetsialistide püüetele ei jõutud 1940. aastaks välja kujundada uut süsteemi. Nõukogude Eestis vaeslastekohtud likvideeriti. Nende tegevus taastati 1941.–44. aasta Saksa okupatsiooni ajaks, pärast seda aga kaotati vaeslastekohtud lõplikult. Alaealiste eestkostjate ja varade hooldajate tegevuse õiguspärasuse kontroll on sellest ajast alates olnud täiendavaks funktsiooniks haldusaparaadi erinevatele institutsioonidele.

Setude usumaailmast enne 20. sajandit

Kadi Grichin

Setud on rahvakild, kes elanud läbi sajandite piltlikult kahe maailma vahel: idapoole jääb õigeusklik Venemaa, läänepoole algul katoliku, hiljem luteri usu levikuala Eestimaa. Piir, mis setude asuala läbib, ei ole olnud niisiis üksnes geograafiline või administratiivne, vaid ka kultuuriline. Sõdade ja võõrvõimu kaasatoodud mõjutuste tõttu pole see väike rahvas saanud olla ja areneda omaette. Oluline roll setude kultuuris on vanast ajast saadik olnud usul, õigeusu kiriku mõjupiirkonda sattudes ajapikku ka kirikul.

Alljärgneva artikli eesmärgiks on vaadelda setude usuelu kujunemist selliseks nagu see eestlaste teadvuses alates Setumaa liitmisest Eestiga kuni tänase päevani edasi on kandunud. Olles põhiteemana uurinud setude usuelu 1920.–30. aastatel on käesoleva loo autor süüvinud seekord kaugemas minevikku, kus peituvad setude omapärase uskumuspildi juured. Samuti on hõlpsam mõista Eesti Vabariigis kujunenud probleeme usuküsimuse lahendamisel, kui teada ühe või teise poole suhtumise ja vaadete päritolu. Uurimist raskendab otseste kirjalike allikate puudumine, ka selleteemalisi ajaloolaste töid on napilt. Arheoloogidest on Setumaale rohkem tähelepanu pööranud Silvia Laul¹ ja Heiki Valk.² Viimase sõnul on ajaloolise kultuurmaastiku iseloomu ja tähenduses põhjalikuma analüüsi eelduseks vaja kahe naaberdistsipliini – arheoloogia ja rahvaluuleteaduse – koostööd ning uurimismeetodite rakendamist, mis seni on veel algusjärgus.³ Rahvaluuleandmete poole pöördudes leidsin viiteid setude uskumustele nii Friedrich Reinhold Kreutzwaldi, Jakob Hurda kui ka

¹ Vt nt: **Silvia Laul**. Eesti kagupiir ja Setumaa kujunemine. // ÕES-i Aastaraamat 1988–1993. Tartu, 1995. Lk 142–151.

² Vt: Palve, vanapatt ja pihlakas. Setumaa 1994. a. kogumisretke tulemusi. Toimetanud Heiki Valk ja Ergo Västriku. Vanavaravedaja. 1996. 4; **Heiki Valk**. Lõuna-Eesti kultuuriomapidest 13.–17. sajandil. // Õdagumeresoomõ lõunapiir. Läänemeresoomõ lõunapiir. Võro Instituudi Toimõitiseq. Võro, 1997.

³ **Heiki Valk**. Maastikust, muististest ja mõtteviisist. // Eesti Arheoloogia Ajakiri. 1999. 3/2. Lk 165–169.

Oskar Looritsa 19. sajandil kogutud teadetest. Hilisematest autoritest on Julius Mägiste vaagunud setu keele ja päritolu tagamaid, hiljuti on setu itkudega tegelenud Vaike Sarv. Folkloristidest ja etnoloogidest võiks eraldi välja tuua setu päritolu uurijad Paul Hagu ja Mare Piho, kelle töödest ka antud temaatikale alljärgnevalt on viiteid leitud. Viiteid setude vanemale ajaloole on ka Anti Selarti uurimuses keskaegse idapiiri väljakujunemisel.⁴ Alljärgnevast käsitlusest jäi välja Petseri kloostri ajalooline areng, sest kuni 20. sajandini selles viited setudele praktiliselt puuduvad ning pealegi on väärib kloostriteema eraldi-seisvat uurimust. Petseri kloostrist Eesti Vabariigi päevil on käesoleva ajakirja veergudel kirjutanud Kalle Lõuna.⁵

Erinevad ajastud ja usk Setumaa ajaloos

Tavaarusaama kohaselt on setud õigeusklik rahvas. Setude esimene kokkupuude religioosse maailmaga ei ole siiski seotud õigeusuga. Fr. R. Kreutzwaldi tehtud uurimisretkel 19. sajandi keskpaigast on teada, et kohaliku rahva ajaloolises mälus tehakse vahet kolme aja-järgu vahel: 1) Taara ehk lepingu usu aeg (mõeldud eestlaste muinas-usundi aega); 2) püha neitsi Maarja uskumise aeg (rooma-katoliku kiriku aeg); 3) kreeka kiriku aeg (apostliku õigeusu kiriku aeg).⁶ Samast pärinevad Pihkva kubermangus elavate setude kindlad sõnumid sellest, et ei nemad ega nende esivanemad pole iial olnud luteri kiriku all. Arhailiste uskumuste püsimise järgi setude juures kuni viimase ajani võib kindlalt väita muinasusundi, n.ö paganluse suurt osa setude maailmapildis. Kui kaua säärane maailmavaade muutumatuna püsis ja kuidas toimus setude ristiusustamine (kas oldi mingil ajal ka katoliku kiriku mõju all) on kirjalike allikate puudumise tõttu väga raske öelda.

Kui kaugesse minevikku siis arvatakse ulatuvat setudel õigeusu kultuuritraditsioonid, mis on nende arhailist uskumuspiilti enim mõjutanud? Rahvaluulelised ja keelelised andmed kõnelevad ulatuslikust õigeusu misjonist Eestis juba enne muistset vabadusvõitlust. Selline taust on lubanud oletada, et Setumaal ulatub kristliku kogemisviisi algus tagasi 11.–12. sajandisse. Arvatavasti teati kirik-

⁴ Anti Selart. Eesti idapiir keskajal. Tartu, 1998.

⁵ Kalle Lõuna. Usuküsimus Petserimaal 1920.–1930. aastatel ja kloostrisõda. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3/4 (106/107). Lk 57–69.

⁶ Kreutzwaldi kiri Koeppenile 15. V 1851. / Kirjad Fr. R. Faehlmännile, D. H. Jürgensonile ja teistele 1833–1866. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Tallinn, 1976. Lk 495.

like keskuste läheduse tõttu ristiusust siin tollal rohkemgi kui lääne pool, eestlaste aladel.⁷ Kaasajal on arvatud, et õigeusu mõju hakkas setude seas levima 15. sajandi lõpul, järeldades seda rahvalauludesse ilmunud kristlikust temaatikast ja kristlike nimede, õigemini nende muganduste kasutusse võtmisest.⁸ Baltisaksa päritolu uurija Helmuth Risch on õigeusu kiriku ajalugu Eestis uurides leidnud, et Narva ja Petseri alad olid küll ortodoksset alates Venemaa kristianiseerimisest, aga 17. sajandi algul venestatud ja apostlikku usku pööranud setud olid seal erandlikeks.⁹

Kirjalikke allikaid nii vana aja kohta Setumaal praktiliselt ei ole ning viidatud rahvalaulude põhjalikum ja süstemaatiline kogumine toimus alles 19. sajandi viimasel veerandil, saavutades arvestatava väljundi eriti Jakob Hurda organiseeritud ulatusliku kogumistöö tulemusel.¹⁰ Seetõttu ei saa rahvaluule põhjal dateerida setude ristiusustamise aega. Kristlik temaatika rahvalauludes viitab kahtlemata väga vanale kihistusele, aga täpsemate dateeringute osas jääb see esialgu spekulatsiooniks. Mõtteviisi, uskumuste ja tavade kohta on aga 19. sajandil koguma hakatud rahvaluule meile tänaseni praktiliselt ainsaks allikaks, mida ei tohiks setude vanema ajaloo uurimisel alahinnata. Mis puutub ortodoksse kirikukalendri järgi saadud nimedesse, siis neid muutsid setud tõesti sarnaselt teistele ortodokssetele läänemeresoomlastele (isurid, vadjalased, vepslased, karjalased ja saamid) vastavalt oma keelesüsteemile. Kindlalt võime vaid väita selle nähtuse levikut ja püsimist (sajandivahetuse paiku Siberisse väljarännanud setudeni välja),¹¹ mitte aga täpset algusaega.

Kristlik temaatika setude rahvaluules võib tuleneda ka hoopis katoliikluse mõjust.¹² On nimelt leitud, et katoliiklik kalender on eelkristlikku ajaarvamist setude asualal ümber formeerinud. Lõuna-Eesti traditsioonidega ei ühti mitte üksnes aasta tähtsamate päevade nimetused, vaid ka kombestik. Samal ajal ei katkenud setude kontak-

⁷ Heiki Valk. Setomaale minekust: 1994. a. kogumiskäigust, tulemustest ja taustadest. // Palve, vanapatt ja pihlakas. Setomaa 1994. a. kogumisretke tulemusi. Vanavaravedaja. 1996. 4. Lk 12.

⁸ Aare Hörn. Setukaisten ortodoksisuus ennen ja nyt. / Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailmojen rajoilla. Snellmann-Instituutti A-sarja 19. Kuopio, 1995. S. 184.

⁹ Helmuth Risch. Die estnische apostolisch-rechtgläubige Kirche. Zusammensetzung und Entstehung. // Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen und Geistesgeschichte Osteuropas. 1937. H. 2. S. 113.

¹⁰ Vt: Jakob Hurt. Setukeste laulud. Pihkva eestlaste vanad rahvalaulud ühes Räpina ja Vastseliina lauludega. I–III. Helsingfors, 1904–1907.

¹¹ Mare Piho. Setu külad Siberis. // Kaika suvõulikuulõ kogomik. I–VII. Võro, 1997. Lk 60–61.

¹² Jakob Hurt. Über die Pleskauer Esten oder die sogenannten Setukesen. Helsinki, 1904. S. 6.

tid teiste lõuna-eesti hõimudega ja eriti võru murdeala elanikega. Nii võisidkiatud hõimusugulastelt üle võtta katoliikliku kalendri kui tarvitusel olevast täpsema, detailsema ja järjekindlama. Seejuures jäi tähtpäevade sisu vastavaks vanade, juba kujunenud tavadega.¹³ Katoliiklikke jooni on leitud ka setu hõbeehetest. Omaette nähtuse moodustavad setu naiste pühakuks peetud Neitsi Maarja ikoonile ohverdatavad ehted. Sellist ehteandide toomise kommet pole teada ei eestlaste ega venelaste juures, küll aga on see tuntud katoliku kirkutes.¹⁴

Pärast eestlaste alistamist 13. sajandil tekkinud piir Tartu piiskopkonna eestlaste ja Pihkva kubermangu jäänud setude vahel ei katkestanud setude esivanemate sugulussidemeid eestlastega. On võimalik, et see piir polnud esialgu ka väga kindlalt fikseeritud. Setumaa tekkimisel on peetud olulisemaks sakslaste ja venelaste vahelist võitlust, mis lõppes 1242. aastal novgorodlaste võiduga Mehikoorma juures jääl. Rahulepinguga loobusid sakslased aladest, mis nad olid 1240. aastal vallutanud: Koporje kantsist ja kogu Vadjamaast, idapoolsest Latgalest, samuti Pihkva ja Piusa jõe vahelisest maa-alast. Sündmuste teisiti minemisel oleks Setumaa tõenäoliselt pääsenud slaavistumisest ning sattunud katoliku kiriku ja lääne kultuuri mõjupiirkonda. Nüüdsest aga seostus see võrumurdelise rahvarühma osa kindlalt slaavi kultuuri ja ortodoksse kirikuga.¹⁵ Viimaste mõju levis setude seas, tõsi, mitte järsku, vaid järgnevate sajandite jooksul toimunud pikaaegse protsessi tulemusel. Üheks tähtsaks Setumaa seotusest idapoolse kultuuri-alaga on nähtud õigeusu kiviristide levikut Irboska ümbruses, aga ka Lääne- ja Põhja-Setumaal 14.–16. sajandil.¹⁶

13.–14. sajandil kasvas kohalik elanikkond ilmselt eestlastest põgenike juurdetulekuga. Uusasukad aitasid kaasa etnilise omapära ja läänemeresoome rahvastele omase keele säilimisele, ent sulasid samas ühte kohaliku elanikkonnaga (keda on ka tšuudideks nimetatud). Venemaal arendasid koloniseerivat tegevust 15.–16. sajandil põhiliselt kloostrid, meelitades talupoegi uutele maadele. Samal kombel toimis ka Petseri klooster, mis tänu tsaari patronaazile kujutas endast juba

¹³ Paul Hagu. Setude etnogenees agraartavandi valgusel. // Keel ja Kirjandus. 1978. 10. Lk 620.

¹⁴ Маре Пихо. Металлические украшения сету XIX–XX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург, 1997. С. 10.

¹⁵ S. Laul. Eesti kagupiir ja Setumaa kujunemine. Lk 146; A. Selart. Eesti idapiir keskajal. Lk 55–61.

¹⁶ H. Valk. Lõuna-Eesti kultuuriomapidest 13.–17. sajandil. Lk 125, 128.

¹⁷ Vaata nt: Anti Selart. Petseri klooster ja Liivi sõda. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 2 (101). Lk 19–28; A. Selart. Eesti idapiir keskajal. Lk 61; P. Hagu. Setude etnogenees agraartavandi valgusel. Lk 620.

Joonis 1. Kääpa pääl. A. O. Väisäneni foto 1913. aasta Tailova surnuaiast (ERM. Fk 350:71).

Liivi sõja algul tugevat kindlust ja säilitas kindlusefunktsiooni Põhja-sõjani välja.¹⁷ Petseri kloostri rajamisaastumit 1473. aastal on tihti peetud setude õigeusustamise lähtepunktiks,¹⁸ seda ei saa aga üheselt nii võtta. Kindlasti tõi usulise keskuse rajamine endaga õigeusu leviku laienemise ning lõpuks muutus Petseri klooster setude jaoks niisama oluliseks pühamuks kui õigeusklikele venelastele. Tuleb aga arvestada, et kohaliku rahva poolt võeti kristlikke tõdesid omaks vaid osaliselt ning vana uskumuspilt jäi setude teadvusesse püsima. Paljuki tulenes see asjaolust, et jumalateenistusi peeti setudele arusaamatus kirikuslaavi keeles. Nii näiteks vastati 19. sajandi lõpul Oskar Looitsa küsimuse peale, mis nad siis kirikus teevad: *Hüä, keä Vinne keelt teed, to mõist, meä papp lukee; a me lööme ristikeize, nii kumarda, sis ku tulee ikäv, sis pallu suikva, nii magaze.*¹⁹ Kahtlemata etendasid olulist osa ka kirikliku trükisõna ja lugemisõiguse puudumine.²⁰

Kui suur oli kristlike arusaamade osa setude maailmapildis läbi keskaja kuni 20. sajandi alguseni, on suuresti ebaselge. Vaatamata kloostri lähedusele püsisid tugevalt ristiusueelse aja teadmised ja kogemused. Uus sulas olemasolevasse: uskumuste maailm sai uute tõdede tulekuga osalt vaid uue värvingu, põhiosas endisena kestma

¹⁸ Selle kohta on allikates ka erinevaid arvamusi: vt nt Николай Серебрянский. Очерки по истории монастырской жизни в Псковской земле. Москва, 1908. С. 18.

¹⁹ Oskar Looits. Einiges über die Setud. // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat, 1894. S. 84.

²⁰ H. Valk. Setomaale minekust. Lk 13–14.

Kallas

Joonis 2. Haudadel söömise komme surnute mälestuseks on setudel säilinud tänapäevani. Paasapäev Obinitsa surnuaial 2001. aastal (Foto: Heiki Valk).

jäädes. Seda on arvatavasti soodustanud asjaolu, et õigeusu kirik on ristiusueelsete tavade suhtes olnud mõneti sallivam kui luterlus. Kui kirik suutis surnute mälestamisega seonduva haudadel söömise kombe Eesti- ja Liivimaal juba 18.–19. sajandil kaotada, siis Setomaal püsib see komme tänaseni. Setumaal võib vanema põlvkonna seas arhailise uskumuspildi jälgi kohata tänapäeval veel teisigi. 20. sajandi algusest on teada näiteks põllujumala Peko austamist Obinitsa piirkonnas. Tema kuju juurde viidi villaseid kindaid, sokke, rätte, linikuid. Kõike seda tehti salaja, kui keegi midagi Peko kohta küsis, siis öeldi alati, et ei tea midagi.²¹ Seda, miks Pekot salajas hoitakse, on üks setu möödunud sajandivahetusel seletanud kahe põhjusega: esiteks, Peko ei tahtvat, et temast kellelegi võõrale räägitakse või teda näiedatakse ja teiseks kardeti, et kui vene preester asjast teada saab, siis nõuab ta Peko väljaandmist ja hävitamist, ja kui seda ei tehta, siis võib preester *stanovoile* kaevata ja peremees läheb vangi.²² Talumehe hirmust järeldub, et ka vene võimudele ja õigeusu kirikule polnud setude ebausukommete säilimine just meelepärane. Peko austamise kombe levikust ei ole täpseid teateid, tõenäoliselt oli tegu ühe piirkonna kombestikuga. Igal juhul on selle omapärase loodususundi kombe tõttu koguni kirjutatud, et kui vormiliselt olid kõik setud vene õigeusku, siis faktiliselt oli võrdlemisi suur arv setusid oma enese – *Peku usku*, mida on arvatud

²¹ ERM. EA. 223 L 207. < Serga küla - Troskov Aleksandra (1912).

²² **Paul Hagu.** Peko-kultusõ varahamp (arvatav) tuntus. // Õdagumeresoomõ lõunapiir. Läänemeresoomõ lõunapiir. Võro Instituudi Toimõtiseq. Võro, 1997. Lk 38; P. A. Speek. Mälestusi vana-eestlastest. // Eesti Noorus. 1930. 148.

olevat soome-ugri suguharude muistse usu või vähemalt selle variandi jäänuseks.²³

Setude nimetustest

Rahva, hõimu või mõne piirkonna elanike nimetus kujuneb tavaliselt välja naabritega tekkinud kontaktide käigus. Mõnel puhul on vaja rõhutada kokkukuuluvust, teisel puhul aga erinevust.²⁴ Üheks kriteeriumiks suhtumise väljendamisel setudesse on kindlasti nende usk.

Luterlikele eestlastele oma erineva usu ja 1920. aastateni ka valdava kirjaoskamatus tõttu võõraks jäänud setusid ei võtnud päris omaks ka vene naabrid. Nii kandsid nad venelaste suus *poluvertside* (poluvernike) ja luterlike rahvuskaslaste keeli *setuveljede* pilkenimetust.²⁵ Samas oli ka Eesti pool üsna tuntud venelaste antud hüüdnimi setude kohta, see võib olla koguni varem kasutusel kui setu nimi, mille teket peavad keeleteadlased suhteliselt hiliseks. Näiteks 1849. aastal, kui Fr. R. Kreutzwald tegi Vene Geograafia Seltsi asutajaliikme Peter von Koeppeni palvel uurimisreise Pihkvamaale, et saada teateid sealsete eestlaste kohta Euroopa-Venemaa etnograafilise kaardi täiendamiseks, kirjutas ta mitte setudest, vaid *Pihkvamaa eestlastest, keda venelased «poolusklikkudeks» kutsuvad*.²⁶ Alles 1860. aastast on teada esimesi trükitud andmeid *settu* või *settuke* kasutamise kohta seoses Vastseliina linnuse lähedal asuva Miikse (Meeksi) jaanikiviga, kus autor olevat 1859. aasta jaanipäeval näinud *poluverniku*id iidse kombe kohaselt ohverdamas ja Meeksioja pühakspeetud veega end pesemas.²⁷ Samas on seletatud, et nimetus tuleneb asjaolust, et *poluverniku*d kasutavad sõna *settu* asesõna *se* (vene *eto*, saksa *dies*) asemel ning eestlastest naabrid hakkasid niimoodi pilkavalt kogu rahvakildu tähistama, ühtlasi sellega neist distantseerudes. *Poluverniku*d ise ei nimetavat seepärast end meeleldi *Settuke*d, vaid pigem – kuna nad on kroonutalupojad – *kuninga rahvas* ja *voola rahvas* (st vabad, sõnast *воля*).²⁸ Viimase märkuse

²³ P. A. Speek. Mälestusi vana-eestlastest. Lk 148, 151.

²⁴ Vt: **Vaike Sarv**. Etnonüümid ja setu identiteet. // Keel ja Kirjandus. 1998. 5. Lk 303.

²⁵ **Julius Mägiste**. Petserimaast, selle uurimisest ja setude päritolust. / Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. IV. Lõuna-Eesti. Toim. B. Kangro ja V. Uibopuu. Lund, 1957. Lk 165–166.

²⁶ Kreutzwaldi kiri Koeppenile 10. V 1849. / Kirjad Fr. R. Faehlmännile, D. H. Jürgensonile ja teistele 1833–1866. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Tallinn, 1976. Lk 446.

²⁷ **Hermann Hartmann**. Neuhausen und die Pleskauschen Esten. // Das Inland. 1860. 34. S. 625–630.

²⁸ Samas. Lk 627; Vt ka: **Julius Mägiste**. Setude nimetusest. // Tulimuld. 1957. 5. Lk 246–248.

juurde võiks veel tuua huvitava tõiga, et setu rahvapärimus on seda vabadust seostanud ka rootsi ajaga, ehkki ajalooallikate põhjal pole Setumaa kunagi Rootsi võimu alla kuulunud.²⁹

Poluverniku nimetuse juures ei saa märkimata jätta üht huvitavat teadet. Tuleb välja, et pooleusuliseks ei ole nimetatud üksnes setusid, vaid Eesti alal on nii kutsutud Peipsi lähistel asuva Iisaku kihelkonna inimesi, kes on aga erinevalt setudest luteriusulised: nad olevat küll meie usku, aga käivat vene riides, räägivad kangelt maa- ja paremini vene keelt, kandvat ristikesi kaelas, löövad nii nagu venelasedki risti ende ette ja kui vene kirikusse satuvad, siis panevad seal küünlaid pühakujude ette ja kummardavad neid. Seetõttu, et nad nõnda kahevahel on, kutsutakse neid *poolvernikuks* ehk pooleusu rahvaks.³⁰

Iisaku *pola-wernikuid* mainib ka Jüri Truusmann oma 1895. aasta reisi järel koostatud ülevaates setude kohta.³¹ Ta arvab Peipsi järve põhjaranniku äärseid elanikke Venemaalt 16.–17. sajandil väljarännanuteks, kes on aja jooksul eestistunud ja Eesti kombed, keele ning luteri usu omaks võtnud, säilitades samal ajal ka mõningaid vene õigeusu kombed. Sellepärast olevat venelased neile poluvertsi nimetuse andnud. Samal ajal ei oskavat kaasajal [19. sajandi lõpul] Pihkva-Petseri venelased enam seletada, miks nad kasutavad solvavat pooleusulise nimetust setude kohta, kes, erinevalt Iisaku poluvernikutest ometi nendega samas kirikus käivad. Ühe seletuse kohaselt võib selline nimetus tulla asjaolust, et setud on küll õigeusklikud, aga räägivad venelastest erinevat keelt, rikkudes sellega venelaste põhimõtet: üks keel, üks usk.³² Teine seletus viib pooleusulise nimetuse tagasi ajani, kui setud võtsid vastu õigeusu, säilitades samal ajal koduses ringis iidset kombed ja uskumused.³³ Pooleusulise nimetus viitab sellele, et setusid ei peetud venelaste poolt täisväärtuslikeks õigeusu kiriku liikmeteks. Samas on vene uurijad näidanud lapseliku pühendumusega õigeusu kiriku kombestikku järgivate setude suurt religioossust, oma sügavate religioossete tunnete poolest ületavat nad igatahes venelasi.³⁴

Sõdadevahelise Eesti Vabariigi ajal on seletatud halvustava poluvernikute nimetuse kasutama hakkamist ka usuvahetusliikumise

²⁹ Mare Pihho. Rootsi aeg Siberi setude kultuuris. // *Õdagumeresoomõ ütistüseq. Läänemeresoomõ ühendusteet. Võro Instituudi Toimõndusõq.* 2001. 11. Lk 92–100; Heiki Valk. Aegadest ja ajatunnetusest Setomaal. / *Palve, vanapatt ja pihlakas. Setomaa 1994. a. kogumisretke tulemusi. Vanavaravedaja.* 1996. 4. Lk 62–65.

³⁰ Marahwa Näddala-Leht. 1821. Nr 2. Lk 12.

³¹ Ю. Трусман. Полуверцы Псково-Печерского края. // *Живая Старина.* I. С.-Петербург, 1890. С. 31–62.

³² Suulised andmed ERMi teadurilt Mare Piholt 16.01.2002.

³³ Ю. Трусман. Полуверцы Псково-Печерского края. С. 35.

³⁴ Евгений Лебедев. Инородческий вопрос в Псковской губернии в связи с религиозно-политическим значением Псково-Печерского монастыря. Псков, 1891. С. 8.

taustal. Kui eestlased 1845. aastal massiliselt apostlikku õigeusku siirdusid, hakkasid mõisnikud uue maadvõtva usu halvustamiseks rõhuma eestlaste rahvustunde peale ja pilkasid apostlikku õigeusku *poluvernikute, harjuskite ja vene* usuks.³⁵ Lõuna-Eestis 1840. aastail massilikumiseks kujunenud usuvahetus luterlusest õigeusku vaibuski teatavasti 1850. aastail talupoegade pettumuse, aga ka baltisaksa aadli ja luteri kiriku vastuseisu ning valitsuse poliitika muutumise tõttu.³⁶

20. sajandi algusest on teada veel üks eripärane nimetamisvorm. Villem Buk, tahtmata kasutada halvustavat setu nimetust sealsete elanike elu-olu kirjeldades, andis neile omapoolse, ilusama nimetuse: *Et selle maa [Setumaa] elanikud eestlased on ja Petseri nende keskkohaks, siis nimetame neid Petseri eestlasteks*.³⁷ Rahva hulgas levinud ja enam kasutatud olid aga siiski halvustava kõlaga nimetused.

Suhted venelaste ja eestlastega

Vene keskkonnas elamine ei tähendanud setudele enda samastamist venelastega. Nendega isegi ei abiellutud. Pihkva oblasti Riikliku Arhiivi (GAPO) andmetele tuginedes on teada, et veel 18.–19. sajandist on teada vaid üksikuid selliseid juhtumeid.³⁸ Põhjused, miks sega-abielusid võrdlemisi vähesel määral ette tuli, olid mitmesugused. Peamiseks põhjuseks näis olevat mõlemapoolne tugev rahvustunne. Nii setu kui venelane vaatasid üksteisele nii-öelda ülevalt alla. Setudele ei meeldinud venelaste juures juba naiste riietus. Oma rahvariideid, millesarnaseid setu rahvajutu järgi ka Püha Maarja olevat kandnud, peeti kaunimateks. Venelased omakorda ei pidanud setusid oma-väärilisteks, vaadates nende kui pooleusulistele peale. Takistuseks abiellumisele oli ka keele erinevus. Usk, mis oli segu maausust ja õigeusust, ning tollaegne külaühiskond võimaldasid setudel eksisteerida puutumatutena välistest mõjutajatest.

Koos hilisema üldise arenguga sai alguse siiski ka setude teatav segunemine teiste rahvustega.³⁹ Eestis võiks seda võrrelda teise rahvus-

³⁵ Nikolai Kokla. Eestis ei ole veneusku ega vene kirikuid. // Usk ja Elu. 1936. 12. Lk 188.

³⁶ Urmas Klaas. Õigeusu kirik Põhja-Liivimaal peale usuvahetusliikumist. Valik probleeme. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1996. Lk 30–31.

³⁷ Villem Buk. Petseri eestlased. Tartu, 1909. Lk 3.

³⁸ Е. Рихтер. Интегрция сету с эстонской нацией. / Eesti talurahva ja olme arengujooni 19. ja 20. sajandil. Tallinn, 1979. Lk 109–110; GAPO. 74-1. «Ревизские сказки о крестьянах Печерского уезда».

³⁹ Friedrich-Eugen Paas. Segaabielud ja nende mõju rahvusele piiriäärsetes maakondades Eestis. Auhinnatöö. Käsikiri TÜ Raamatukogus. Tartu, 1927. Lk 23–24; Voldemar Rannaste. Setomaa – maa mitme tule vahel. // Setomaa. 1. 1995. 14. oktoober.

grupi – vanausuliste peipsivenelaste – olukorraga, kes samuti elasid pikka aega isoleeritult nii luterlikest eestlastest kui ka õigeusklikest venelastest, säilitades oma eripära ja usulised veendumused, mis muuhulgas ei lubanud ka teiseusulistega abielluda.⁴⁰

Setude juures oli 20. sajandini säilinud palju paganlikke kombeid, peamine oli üksikute loodusobjektide (allikate, puude, kivide jne) pühaks pidamine ja neile põlusaaduste ja raha ohverdamine. Vene õigeusu kirik oli aastasadu selle vastu võidelnud, pühadesse paikadesse kirikuid ja kabeleid – *tsässonaid* – ehitades. Harjumuspäraseid kombeid jätkates kandus ilmselt ajapikku setude usk püha paiga imettegevasse jõusse üle ka sinna juurde rajatud kirikule või palvelale, kuhu setud vähehaaval harjusid käima.

Üks, mille vastu õigeusu kirik ei olnud suuteline võitlema, oli keel. Suur roll selles, et setud õigeusku ning ka laiemalt vene kultuuri täielikult omaks ei võtnud, oli just nimelt keelelises erinevuses. *Vene vaimulikud ei osanud oma koguduseliikmete keelt, venekeelne teenistus oli aga setudele arusaamatu, kuigi nad võtsid omaks õigeusu kiriku välise atribuutika: talutares rippusid ikoonid, pühade puhul põles lambike, ikooni juures hoiti pühitsetud ristivett.*⁴¹ Õigeusu kiriku kombestiku tähendust lõpuni mõistmata mõtestati need lahti eelkristlikest arusaamadest lähtuvalt.

Joonis 3. Nelipühakaskedega ehitud Võmmorski tsässon. Foto: Gustav Ränk (ERM. Fk 970:9).

⁴⁰ Vt nt: Aliise Moora. Peipsimaa etnilisest ajaloost. Tallinn. 1964. Lk 49; Е. Рихтер. Русское население Западного Присудья. Таллин, 1976. С. 27; Eiki Berg, Hill Kulu. Peipsivenelased: rahvus- ja regionaalpoliitilised realiteedid. // Akadeemia. 1996. 6. Lk 1169.

Keelelisele ja usulisele kuuluvusele lisaks on rahvuste erinevusi nähtud ka laiemalt – eestlastest on setusid lahutanud usk, saksamõjuliste ja euroopalike kultuuriuuduste puudumine ja administratiivne kuuluvus, venelastest aga keele ja kultuuri põhiolemus.⁴² Valdavalt luteriusuliste eestlaste seas oli küllalt levinud tendents samastada piiritagused eesti keelt kõnelevad, aga võõrast usku järgivad setud koguni venelastega. Gustav Ränga sõnul on see, mis setudele *igipõlises ajast on andnud venelase maine, kõigepealt ikkagi vene kirik, mis eestlasele siinpool piiri oli peamiseks ja nähtavaks veneluse esindajaks*.⁴³ Lääneliku-ma tsivilisatsiooni alged toodi setude hulka ajavahemikul 1870–1900 mõne tuhande nn päriseestlase kaudu, kelleks olid kas põllumehed, möldrid, sepad jne, vahel ka mõni üksik eesti soost preester või kooliõpetaja. Üldiselt levis aga läänelikkus kuni 1920. aasta Tartu rahuni setude seas väga pikkamööda.⁴⁴

Samas on Setumaad eestlaste poolt peetud ka igipõliseks Eesti alaks, mis ainult ajaloolise paratamatuse läbi Vene võimu alla sattus ja mida 20. sajandi algus kümnenditel Eesti Vabariigi loomisel tagasi taheti. Fr. R. Kreutzwald on Liivimaa piiride ja Petseri vahele asustatud talupoegi pidanud igal juhul eestlasteks, kes, *kuigi kreeka kiriku all ja kauemat aega vene elemendi poolt valitsetud, on oma ihukatte, keele ja rahvuse peaaegu muutumata kujul alal hoidnud nõnda et 20 mehest – naissoost rääkimata – vaevalt üks leidub, kes venelasega teineteisest aru saavad. Nad ütlevad: meie oleme maarahvas, kummardame vene-värki jumalat*.⁴⁵ Selle ütluse põhjal oli setude identiteedis esindatud niisiis ka tugev sarnasus eestlastega.

Eesti Vabariigi ajal kujunenud arvamus setude kohta kõlab vastu veel hilisemates teosteski. Julius Mägiste seisukohas, mille järgi on setude asuala *iidne eestlaste idast läände rännu värv, asustusajalooliselt juba arvatavasti XIII sajandil ja varemgi meie eluruumi sporaadiliselt asustatud tagamaa*,⁴⁶ on tubli annus rahvuslikku eneseteadvust, mis ei näita asjaolusid alati objektiivselt. Setude päritolu käsitlevate erinevate arvamuste ja hüpoteeside põhjalikku analüüsi siinkohal siiski ei jõua esitada, osutatud on lihtsalt erinevatele vaatepunktidele.

Paljude teadlaste silmis on setud just oma erinevuse tõttu nii venelastest kui eestlastest huvi ja austust äratanud ning osutatud sellele, et

⁴¹ Е. Рихтер. Кто и как жил на земле Эстоний. Таллин, 1996. С. 71.

⁴² H. Valk. Setomaale minekust. Lk 14.

⁴³ Gustav Ränk. Eesti kultuuri piiripost kagus. / Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. IV. Lõuna-Eesti. Toimetanud B. Kangro ja V. Uibopuu. Lund, 1957. Lk 161.

⁴⁴ Viktor Jallai. Sinodi auesimees praost-ülempeester Nikolai Raag 90. a. // Usk ja Elu. 1978. 3/4. Stockholm. Lk 9.

⁴⁵ Kreutzwaldi kiri Neusile 13. VII 1847. / Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847–1866. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. II. Tallinn, 1956. Lk 20.

⁴⁶ Julius Mägiste. Petserimaast, selle uurimisest ja setude päritolust. Lk 173.

nad vääriskid suuremat tähelepanu Eestimaal juba kadunud muistsete kommete alalhoidjatena.⁴⁷ Oskar Loorits on imetlenud setude püsimist läbi sajandite omapärase rahvakilluna. Ta märkis, et need lihtsad talupojad säilitasid *omarahvuse*, ei õppinud ära vene keelt, neile jäi osaks *vaimne suveräänsus* (autori kursiiv). Aeg-ajalt laenati väljastpoolt küll detaile, kuid üldine kultuuripilt jäi teistest sõltumatuks. Vene mõju setudele pidas O. Loorits küll vaieldamatult tugevaks, eriti mis puutub kristlikku religiooni, aga see olevat jäänud võõraks elemendiks.⁴⁸

Setude etnilist identiteeti on mõnikord peetud nõrgaks, seda arvatkse olevat jäänud 20. sajandi alguseni domineeriva religioosse identiteedi varju. Setuks olemisest tähtsamaks on arvatud nende arhailisest talupojakultuurist paganlusega segunenud õigeusku. Keel ei olnud 19. sajandi lõpul etnilise märgisena, piiritõmbjana esmatähtis. Setu keele näol oli tegemist rohkete kohalike variantidega kõnekeelega, mitte normeeritud rahvusliku kirjakeelega, mis eristas setusid seega mitte ainult venelastest, vaid ka eestlastest.⁴⁹ Tsaariaja tõhusa venestuspoliitika taustal paistab setude etniline identiteet ja kultuuriliste eripärade hoidmine siiski teravalt silma. Muidugi kalduti idapool rohkem venestuma, aga tänu keelelisele ja etnilisele sarnasusele eestlastega jäi ka maarahva identiteet tugevasti püsima.

Setud on elanud tänaseni üsna etnotsentrilises ühiskonnas, milles kultuuriline käitumine omandatud oma kultuurirühma sees ja väljaspoolsetega suheldakse ettevaatlikult, tõrjudes võõraid elemente.⁵⁰ Setusid, nende ajalugu ja omapärast kultuuri mõista tahtes võiks neid niisiis vaadata iseseisva üksusena, mitte tingimata ühe või teise kultuuri osana. Seejuures tuleb muidugi arvestada nii Eesti kui Vene, nii ida kui lääne tausta ja mõjuelemente. Piiriala rahvad on ikka olnud eripärase arenguloo ning segunenud kultuurimõjudega, nii ka setud. Nende usuliste vaadete kujunemine kahe maailma vahel on seda enam huvi- ning ka erinevaid interpretatsioonivõimalusi pakkuv.

Käesolev artikkel on valminud sihtfinantseeritava programmi «Lõuna-Eesti keel ja kultuur» raames.

⁴⁷ Kreutzwaldi kiri A. J. Sjörgenile 6. V 1852. // Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847–1866. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Tallinn, 1956. Lk 409.

⁴⁸ Oskar Loorits. About the religious concretism of the Setukesians. // Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. 1959. 61/5. S. 4, 49.

⁴⁹ Indrek Jääts. Setude etniline identiteet. // Studia Ethnologia Tartuensia I. Tartu, 1998. Lk 40–41.

⁵⁰ V. Sarv. Etnonüümid ja setu identiteet. Lk 302.

Riigimõisate jaotamisest õigeusklikele talupoegadele

Kersti Lust

Kapitalistlike suhete arenedes küla diferentseerumise tagajärjel tekkinud arvukas maata talupoegade kiht, kes teenisid endale elatist suulaste ja mõisatöölisena, nägi ainukest väljapääsu *suurest maa puuduse hädast*¹ maa omandamises. Ja seda tahtsid nad saada mitte peremeeste käest, vaid riigilt ja mõisnikelt.² Riigivarade ministeerium jaotas riigimõisates mõisamaad kaks korda: 1860. aastate lõpul–1870. aastate algul ja 1905. aasta revolutsiooni järel. 1905. aasta järgsest perioodist on ilmunud põhjalik artikkel Sirje Kivimäe sulest.³ Alljärgnevalt võetakse vaatluse alla mõisamaade jaotamine veneusulistele maata talupoegadele eestikeelse Liivimaa riigimõisates 19. sajandi 60. aastate teisel poolel ja järgmise kümnendi algul, mida meie ajalookirjutuses on seni puudutatud vaid riivamisi.

Historiograafia

19. sajandi agraarümberkorraldusi käsitledes ei saa me enamasti mööda minna *balti agraarajaloo kõigi aegade ühe parima tundja*⁴ Alexander Tobieni töödest. A. Tobieni meelest omasid riigivalitsuse ümberkorraldused kroonukülas poliitilist eesmärki.⁵ Taludele madalat rendimäära kehtestades, kroonumõisate mõisamaad väikekohtadeks

¹ Võisiku valla maata talupoegade palvekirjast 12. augustist 1870: **Artur Vassar**. Eesti talurahva vaated maavaldusele XIX sajandi teisel poolel. // Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. Tallinn, 1977. Lk 171.

² **Juhan Kahk**. Talude päriksostmise aegu. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993. Lk 99–100.

³ **Sirje Kivimäe**. Riigimaade jaotamine kehvtalurahvale Eestis 20. sajandi algul. // Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1975. 2. Lk 129–149.

⁴ **Mati Laur, Priit Pirsko**. Eestkostest vabanemine. Agraarsuhetest Eestis 18.–19. sajandil. // Rootsi suurriigist Vene impeeriumi. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. Tartu, 1998. 3 (10). Lk 174.

⁵ **Alexander Tobien**. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. Bd. 2. Riga, 1911. S. 334–347.

jaotades, seejuures veneusulisi eelistades, ja soldatikohti moodustades loodeti kujundada kroonutalupoegadest tsaarivalitsusele ustav tugi külas. Uuendusi hindab ta negatiivselt juba ainuüksi seepärast, et nende elluviimisel ei arvestatud Balti provintside kohaliku aadliomavalitsuse huve ega ajalooliselt kujunenud agraarkorra eripärasid. Keskväimu suhtumise ilmekaks tõendiks oli keisri kinnitatud riiginõukogu otsus 28. novembrist 1866, milles paika pandud põhimõtte järgi pidid sisekubermangudes kehtivad normid edaspidi reguleerima agraarsuhteid ka Balti kubermangude kroonuvaldustes. Arvulise andmestikust tõi ta käibesse jaotatud mõisate ja väikekohtade hulga 1879. aasta seisuga.⁶ A. Tobieni seisukohti⁷ ja arvandmeid⁸ (paraku küll ekslikke) on kasutatud meie ajalookirjutuses hiljemgi.

Ülalvaadeldud töö on jäänud ka seni põhjalikuimaks käsitluseks. Artur Vassarile pakkus huvi küsimus riigimõisate partselleerimisest seoses maatameeste palvekirjade aktsiooniga.⁹ Erinevalt varasemast rõhutab ta maatameeste võitluse mõju riigivarade ministeeriumi samudele.¹⁰ Antud probleemi asustuslikust aspektist käsitlenud Gea Troska on uurinud uut tüüpi külade – vabadikukülade – teket ning vabadike maakasutust.¹¹ Mõisamaade jaotamise korral on põgusalt peatunud Aadu Must.¹²

Ehkki läti ajaloolased on kroonuvaldustele pööranud hoopis suuremat tähelepanu kui eestlased, pole see teema ka seal üksikasjalisemat käsitlemist leidnud. Kuramaa agraarolusid uurinud Austra Mieriņa on vastupidiselt Tobienile seisukohal, et riigivarade ministeeriumi agraarpoliitika juhindus fiskaalsetest kaalutlustest, püüust suurendada kroonuvaldustest riigile laekuvaid sissetulekuid.¹³ Ta tutvustab lühi-

⁶ A. Tobieni andmeil jaotati 1879. aastaks Liivimaa mandriosas 17 kroonumõisat 4129,16 tiinu maaga. Sellest 2430,46 tiinu (58,8%) läks veneusulistele sulastele (347 kohakest). Veneusu kirikud ja koolid said 34,9% jaotatud maast (A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands. S. 346).

⁷ Tiit Rosenberg. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. / Eesti mõisad. Tallinn: Olion, 1994. Lk 24.

⁸ Samas; S. Kivimäe. Riigimaade jaotamine kehvtalurahvale. Lk 131.

⁹ Artur Vassar. Maajagamise nõudest 1860-ndate aastate palvekirjade-aktsioonides. // ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1958. 2. Lk 119–140; Artur Vassar. Viljandimaa maatameeste palvekirjadeaktsioon 1873. aastal. // ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1959. 4. Lk 367–394.

¹⁰ A. Vassar. Eesti talurahva vaated. Lk 170–173.

¹¹ Gea Troska. Eesti külad XIX sajandil. Tallinn: Eesti Raamat, 1987. Lk 23–24, 54; Г. Троска, Н. В. Шлыгина. О бобыльских поселениях в Эстонии (конец XIX–начало XX в.). // Этнографическое картографирование материальной культуры народов Прибалтики. Москва, 1975. С. 173–182. Paraku ei sisalda ka Gea Troska tööd täpsemaid arvulisi andmeid mõisamaadest planeeritud väikekohtadest.

¹² Aadu Must. Eestlaste perekonnaloos allikad. Tartu: Kleio, 2000. Lk 273–274.

¹³ Austra Mieriņa. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē XIX gs. II pusē. Rīga, 1968. 45.–46. lpp, 65.–67. lpp.

dalt kroonumõisatest väikekohtade loomist puudutanud normatiive, nende alusel toimunud mõisamaa jaotamisest kõneldes rõhutab ta mõisnike vastuseisu. Mihhail Kozini sulest pärinevas monograafias Läti külast meid huvitaval ajaperioodil jälgitakse üksnes maatameeste võitlust riigimõisate maa jagamise eest. Autori väitel aitas kroonumõisate jaotamine tugevdada maatute seas levinud arvamust justkui tuleks mõisamaade arvel leevendada maapuudust.¹⁴

Maapuuduse probleemi süvenemine

Maapuudus rõhus nii sulasrahvast kui ka oma maalapikest kasutanud vabadikke.¹⁵ Vabadikuküsimuse teravnemine 19. sajandi esimesel poolel oli tingitud ühelt poolt mõisate kasvavast teotööjõuvajadusest, teisalt aga vabadike arvu tunduvalt kasvust.¹⁶ 19. sajandi keskpaigas ulatus Eestimaa kubermangus popsirahva osatähtsus 25 protsendini talurahvast.¹⁷ Saaremaal oli samal ajal ilma kindla teenistuskohata kolmandik kroonutalupoegadest, nad elatusid vaid hooajatöödest ja oma maalapikesest.¹⁸ 19. sajandi keskpaiku olid vabadikud taludega märksa tihedamalt seotud kui mõisaga. Üksnes mõisavabadikud tegid teopäevi mõisale või maksid raharenti.¹⁹ Et nad olid feodaalse ekspluaterimissüsteemiga hoopis lõdvemalt seotud kui põlistalud,²⁰ siis püüti neile rakendust leida. Vabadikke üritati sundida koormisi kandma, asundada veel asustamata maadele, paigutada ümber hõredama asustusega kroonu- või eramõisatesse, muuta neid kas talupeeremeesteks või panna sulastena taludesse.²¹ Raharendi kehtestamine

¹⁴ Михаил Козин. Латышская деревня в 50–70-е годы XIX века. Рига: Зинатне, 1976. С. 128–134.

¹⁵ Херберт Лиги. Бобыли и мыза в Эстонии (XVI–начало XIX в.). // Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. Тарту, 1975. С. 319.

¹⁶ Tiit Rosenberg. Vabadikeküsimus Liivimaal 19. sajandi esimesel poolel. // Eesti ajaloo probleeme. Tallinn, 1981. Lk 125.

¹⁷ Samas. Liivimaa kohta pole meie käsutuses samasuguseid andmeid.

¹⁸ Kuressaare ringkonnavalitsuse ülema aruanne Liivimaa Riigivarade Valitsusele 20. oktoobrist 1847 (LVVA. 185-9-530. L 23–25).

¹⁹ Mõisamaadel elas ainult väike osa vabadikest: Viljandi ringkonnas 168 1184-st ja Tartu ringkonnas 76 1032-st. Osa neist oli mõisas ametis (Viljandi ja Tartu ringkonnavalitsuste aruanded Liivimaa Riigivarade Valitsusele 1847. aastast. EAA. 2419-1-43; 2418-1-40). Saaremaal tegid mõisale päevi vaid Keskvere taluvabadikud (LVVA. 185-9-530. L 23–25).

²⁰ T. Rosenberg. Vabadikeküsimus. Lk 123–125.

²¹ Samas. Lk 124–125; Liivimaa Kroonupalati pöördumine Liivimaa viitsekuberner Campenhauseni poole 24. oktoobrist 1796 (LVVA. 185-9-401. L 1-1p); Saaremaa majandusvalitsuse publikaat 31. maist 1833 (LVVA. 185-9-401. L 21-21p); Liivimaa Kroonupalati korraldus Saaremaa majandusvalitsusele 30. novembrist 1839 (LVVA. 185-9-401. L 22-24p).

talumaadel 19. sajandi keskpaigas tõi kaasa vabadike arvu kasvu. Ühtlasi kadus ka võimalus/vajadus neid kasutada teomeestena.

Kroonumõisate reguleerimise²² käigus jäid enamasti varem loodud kohakesed püsima ning popsimajapidamisi tekkis juurde nii mõisakui talumaadel.²³ Samuti muudeti osa popsikohti täistaludeks.²⁴ Ent samas on täheldatav ka vastupidine suundumus: nii talud kui mõisad üritasid vabadikke nende maalapikestelt minema ajada ning maata talupoegade hulk kasvas.²⁵ Probleemi aktuaalsusest annab tunnistust riigivarade ministeeriumi katastri-lustratsiooni komisjoni korraldus Baltimaade Riigivarade Valitsuse (BRV) ülemale 22. märtsist 1870, milles nõuti maa eraldamist neile talupoegadele, kellelt taluperemehed olid reguleerimise käigus majapidamised ära võtnud, kusjuures uute kohakeste suurus ei tohtinud jääda alla seni kasutatud koha suurusele.²⁶ Erinevalt kubermangu mandriosast pole Saaremaalt andmeid popside käest maa äravõtmise kohta. Kuramaa olusid uurinud Heinrich Strods on täheldanud kohatise popsiõuede juurdekasvu kõrval ka ulatuslikku vabadikukohtade hävitamist, seda nii mõisarentnike kui taluperemeeste poolt. Riigivarade ministeeriumi korraldusi eirates ei asunud vabadike õigusi kaitsma ka sealne kroonuvarede valitsus.²⁷ Ometi ületas reguleerimistööde lõppedes väikemajapidamiste hulk talude arvu ka Kuramaa kroonumõisates.²⁸ Samuti hakati Liivimaa eramõisais 19. sajandi keskpaiku, mil maa muutus nii mõisnike kui ka peremeeste jaoks üha suuremaks väärtuseks, popse nende saunahurtikutest välja tõstma.²⁹ Vabadike olukord halvenes ka veel seetõttu, et samal ajal läbi viidud maakorraldustööde käigus püüti seni küla põllumaade vahel või heinamaadel asunud vabadikukohti tõrjuda

²² Reguleerimise kohta vt põhjalikumalt: A. Must. Eestlaste perekonnavaloo allikad. Lk 269–274, 295–298.

²³ G. Troska. Eesti külad. Lk 28, 53–54; Г. Троска; Н. Шлыгина. О бобыльских поселениях. С. 177–178.

²⁴ Nt Jõõpre mõisas muudeti 1839. aasta reguleerimisprojekti järgi 21 senist popsikohta taludeks (LVVA. 186-3-239. L 193).

²⁵ A. Vassar. Maajagamise nõudest. Lk 124, 131. Vabadike ja sulaste käest maa äravõtmist on J. Kahk käsitanud ühe olulise ilminguna, mis kaasnes uut moodi mõtleva (uue ajastu talupoja) kujunemisega (Juhan Kahk. Bauer und Baron im Baltikum. Tallinn, 1999. S. 90–91).

²⁶ RGIA. 385-1-161. L 491–493p.

²⁷ Heinrich Strods. Kurzemes kroņa zemes un zemnieki 1795–1861. Rīga: Zinātne, 1987. 174.–179. lpp.

²⁸ Л. Терентьева. Формы крестьянского расселения и землепользования западной и южной Латвии (XIX–начало XX в.). // Этнографическое картографирование материальной культуры народов Прибалтики. Москва, 1975. С. 197.

²⁹ J. Kahk. Talude päriseksostmise aegu. Lk 40.

külaserva³⁰ ja tihtipeale oli tegemist ka põlluharimiseks vähemsobivama maaga, mis vabadike kätte anti.³¹

Seoses raharendi kehtestamise ja talude päriseksostmisega muutusid ka suhted peremeeste ja sulaste vahel.³² Varem polnud sotsiaalsed vahepiirid eesti külas nii järsud. Nüüd liiguti ühest talurahvakihi teise väga harva.³³ Liivimaa kubermangu kroonuvaldustes tervikuna oli taludes sulaseid palgal 3,5 korda rohkem kui popsimajapidamisi talumaadel (vastavalt 7254 ja 2027), üksnes Saaremaal oli olukord hoopis erinev. Iseseisva majapidamisega vabadikke oli kolm korda rohkem kui talusulaseid (vastavalt 1019 ja 313).³⁴ Talude päriseksostmise käigus kaotas osa peremehi, kes ei suutnud kõrgeid väljaostumakse tasuda, oma talud. Talust ilma jäänud peremehed lootsid maad saada kroonult.³⁵

Mõisamaa jaotamist reguleerinud seadusenormid

Vene keskvõim nägi ühe võimalusena maata talurahva olukorra leevendamiseks mõisamaade jaotamist väikekohtadeks. See arusaam leidis väljenduse seadusandluses. Samas oleks ekslik näha tsaarivalitsuse sammude taga üksnes muret maatute talupoegade pärast. Väike(sulase)-kohtade loomine mõisamaadel võimaldas kindlustada mõisamajandeid odava ning püsiva tööjõuga. Samas ei tarvitsenud väikekohtade rentnike poolt makstav rent olla palju väiksem kui mõisaid suurmaapidamisena välja rentides kroonule laekuv tulu.

Väikekohtade rajamine kroonumõisate maadel sai alguse pärast kroonumõisate valitsemise uue korra kehtestamist 12. juunil 1841, mis lubas mõisate tagavaramaid ära jagada maatutele talupoegadele.³⁶ Juba pisut varem (tsaari ukaasiga 16. aprillist 1841) oli antud korraldus soldatikohtade planeerimiseks.³⁷ Kindlustamiseks talude raharendile siirdumisel mõisatööst vabanevaid teomehi elatisega, andis Riigivarede Ministeeriumi Teine Departemang Liivimaa Riigivarede

³⁰ G. Troska. Eesti külad. Lk 23.

³¹ Г. Троска, Н. Шлыгина. О бобыльских поселениях в Эстонии. С. 175, 181; Л. Терентьева. Формы крестьянского расселения. С. 198.

³² М. Козин. Латышская деревня. С. 128–129.

³³ J. Kahk. Talude päriseksostmise aegu. Lk 97.

³⁴ Liivimaa Riigivarede Valitsusele 1847. aastal saadetud ringkonnavalitsuste aruannete põhjal (LVVA. 185-9-530. L 23–25, 33).

³⁵ Vana-Vändra mõisa kuue talupoja palvekiri BRV ülemale 23. jaanuarist 1868 (LVVA. 183-93-26. L 59–61).

³⁶ G. Troska. Eesti külad. Lk 23.

³⁷ ПСЗ. II. Т XVI. Nr 14 464.

Valitsusele 21. oktoobril 1848 korralduse rajada mõisamaadele, olenevalt nende suurusest, uusi normaaltalu mõõtmeid väiksemaid majapidamisi.³⁸ 1854. aasta reguleerimiseaduse järgi tuli tagavaramaadest luua vabadikukohti, täpsema korralduse pidi riigivarade ministeerium reguleerima edaspidi.³⁹ Vajadusel võis ka mõisa suurmaapidamisena likvideerida. 1859. aasta reguleerimisinstruktsioon sätestas, et tagavaramaadest vabadike ja sulaste maaga varustamiseks loodavatel kohakestel oleks põllumaad 0,5–1 tiinu koos vastava hulga heinamaaga.⁴⁰ 6. veebruari 1859. aasta määrusega fikseeriti sulaste maaga varustamise täpsem kord.⁴¹ Esialgu kehtestati kõnesolev määrus n-ö eksperimendi korras kahes mõisas. Hiljem rakendati seda veel mitmes mõisas. Seni reguleerimata mõisates või neis, kus viidi läbi reguleerimise kontroll, tuli mõisamaadest eraldada selleks otstarbeks üks kuni kaks tiinu põllumaad ühes heinamaaga, kusjuures kohtade arv pandi sõltuma mõisamajanduse vajadustest. Vastavalt maa tulukusele välja arvestatud rendi pidi tasuma mõisavalitseja, tööpalka osas pidid mõisnik ja koharentnik ise vastastikusele kokkuleppele jõudma. Samuti tuli igas keskmise suurusega talus eraldada talusulaste jaoks üks kuni kaks tiinu põllumaad ühes heinamaaga.

1866. aasta reguleerimisinstruktsioon käskis leida võimalusi maatute maaga kindlustamiseks, ilma, et seejuures kahjustataks talupere-meeste huve.⁴² Samas tuli varem loodud vabadikukohad säilitada senises suuruses. Edaspidi võis uusi sulase- ja vabadikukohti moodustada üksnes tagavara- ja mõisamaa arvel, suurusega mitte alla ühe tiinu. Kui maatahtjaid oli rohkem kui väikekohti, tuli eelistada veneusulisi. Teises järjekorras said maad need, kes said valla täiskogus enam hääli. Veelgi selgesõnalisemalt nõudis õigeusuliste eelistamist ministrite komitee otsus 12. augustist 1866, millega anti riigivarade ministeeriumile õigus jaotada kroonumõisate maid õigeusklikele maata talupoegadele ning kohustati hoolitsema õigeusu kiriku positsioonide tugevdamise eest, eraldades maad kirikute ehitamiseks, koolide ja vaimulike tarvis. Maksusoodustusi kohtade sisseseadmise ajaks anti esialgu vaid õigeusklikele uusasunikele, senati ukaasiga 29. maist 1872 laienes see ka luterlastest vabadikele.⁴³

Riigivarade Ministeeriumi Teise Departemangu ettekirjutusega BRV ülemale 15. novembrist 1866 kehtestati täpsem jaotamiskord

³⁸ LVVA. 77-16-21.

³⁹ ПСЗ II. Т XXIX. № 27 886. С. 123, 128, 132.

⁴⁰ RGIA. 384-7-1094. L 100–125.

⁴¹ LVVA. 185-14-158. L 1–3.

⁴² EAA. 296-9-464.

⁴³ LVVA. 183-23-86. L 504p.

kümne Liivimaa kroonumõisa tarvis.⁴⁴ Mõisamaa jaotamisel pidid maad saada esmalt kirikuametid 100 kuni 150 tiinu ulatuses, ülejäävast maast tuli eraldada 20- ja 5-tiinulisi väikekohti. Järelikult pole päris õige näha Läänemere kubermangude komitee vastavale otsusele tuginevas riigivarade ministeeriumi katastri-lustratsiooni komisjoni korralduses BRV-le 22. märtsist 1870, milles tehti ülesandeks moodustada kahte tüüpi majapidamisi, 12–20 tiinulisi ja ainult linnade ümbruses ning kalavete ligiduses umbes 5-tiinulisi väikekohti,⁴⁵ üksnes Balti kindralkuberner Pjotr Albedinski võitluse⁴⁶ tulemust. Otsus rajada ka väiketalu mõõtmeis majapidamisi oli seega märksa varasem. Mõisahoonetele uute peremeeste leidmisel tuli ülnimetatud reeglite kohaselt samuti eelistada kirikuameteid. Toetus uusasunikele pidi seisnema üksnes rendisoodustuste andmises.

Tabel 1. 1866. aasta reguleerimisinstruktsiooni alusel läbiviidud kroonumõisate jaotamise tulemused (1875).⁴⁷

Jaotatud mõisate arv	Mõisamaa	Mõisa rent	Veneusu kirikutele ja koolidele	Valla-valitsustele ja -koolidele	Vene-usulistele	Luteri-usulistele	Väikekohtade rent
					väikekohtadeks		
	tiinudes	rublades	tiinudes				rublades
Pärnumaa							
6*	5276,6	4028,2	663,8	20,9 (?)	1675,1	82,9 (?)	1391,5 (?)
Saaremaa							
17	8904,8	7675,2	788,3**	13,2	2618,6	597,9	2253,7
Tartumaa							
6	5228,4	9520	825,6	7	1077,2	440,1	1850,3
Viljandimaa							
8	9486,9	6114,6	419,3	10,2	1472,7	945,5	3259,5
Võrumaa							
1	410,9	221	242,5	1,1	39,7	98,6	205,6

* Andmed puuduvad Tahkuranna mõisa kohta. Ülejäänud mõisate osas vajavad andmed täpsustamist.

** 1887. aastal läks ka Vana-Lõve mõis koos hoonete ja inventariga veneusu kiriku kätte (EAA. 536-2-204. L 1–7).

⁴⁴ Arusaare, Kalli, Kärzdaba, Kotland, Luteri, Nüpli, Seli, Suigu, Viskaļi, Väike-Kõpu (LVVA. 183-184-848).

⁴⁵ RGIA. 385-1-161. L 491–493p.

⁴⁶ Nii nagu seda on käsitletud nt A. Tobien: A. Tobien. Die Agrargesetzgebung. S. 344–345.

⁴⁷ Koostamise alus: LVVA. 183-23-86. L 52–63; Andmeid täpsustatud ja täiendatud: EAA. 536-2-21, 25, 26, 37, 38, 40, 41, 99, 151, 154, 159, 160, 162, 163, 166, 168, 174, 198, 200, 202, 204, 209, 216, 217, 220, 249, 250, 262, 265, 266, 269, 270, 271, 272, 283, 285; 552-2-317; LVVA. 183-20-109. L 5–20p; 183-186-505. Tabelis ei kajastu muud maaeraldised (soldatikohad, liidendused taludele, kroonumetsadele jms).

Maatute ümberasumise korda ühest mõisast teise ei muudetud ning seda jäid reguleerima 1863. aasta passiseadus ja 1866. aasta valla-seadus. Mõisamaa jaotamise projektide kinnitamine anti riigivarade ministeeriumi pädevusse.

Mõisamaa jaotamine õigusklikele talupoegadele

Enamik Liivimaa kubermangu kroonumõisaid asus Eesti alal. Liivimaa Eesti osas paiknes 97 kroonumõisa, neist seitse Võru-, 17 Tartu-, 14 Viljandi-, 20 Pärnu- ja 39 Saaremaal.⁴⁸ Suurem osa Liivimaa kubermangu kroonumõisate reguleerimistööde käigus iseseisvaks muutunud või asutatud 5574 väikemajapidamisest⁴⁹ tekkis enne 1866. aasta instruksiooni kehtestamist, sellest valdav osa talumaadel. Ehkki 1866. aasta instruksioon ei soosinud uute kohtade loomist talumaade arvel, jätkus see protsess ka 1860. aastate lõpul–1870. aastate algul.⁵⁰

1875. aastani moodustati Liivimaa kubermangus tervikuna 993 soldatikohta, mille jaoks eraldati ühtekokku 1351,4 tiinu maad.⁵¹ 1859. aasta 6. veebruari määruse alusel eraldati Liivimaa kubermangu eesti osas 22-s mõisas mõisamaadest ühtekokku kõigest 220 sulasekohta.⁵² Kohtade vähesele hulgale vaatamata polnud maatahtjaid, kes seeläbi kaotatuks võimaluse oma tööjõudu vabalt kasutada, lihtne saada⁵³ ning sulasekohad kadusid ajapikku reguleerimise käigus. Kui veel BRV aruandes Teisele departemangule 2. oktoobrist 1862 väideti, et see on end õigustanud ning enamik loodud sulasekohtadest on ka välja jagatud,⁵⁴ siis mõni aasta hiljem selgus aga juba hoopis vastupidine. Baltimaade Kroonumõisate Reguleerimiskomisjoni ülema aruandes 6. aprillist 1869

⁴⁸ T. Rosenberg. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. Lk 15. Mõisatest mitmed olid antud tähtajatule või pikaajalisele rendile, mistõttu neist ei saanud kehtinud reeglite järgi väikekohti moodustada. Piiskopimõis oli Liivimaa kindralsuperintendendi kasutada, Taevere oli antud põlisele rendile Liphardtitele, Sindi mõis oli Wöhrmanni omanduses, Koonga ja Kuressaare olid Liivimaa rüütelkonnamõisad ning Tori ja Avinurme olid rendil Liivimaa rüütelkonnal.

⁴⁹ BRV ülema aruandest Liivimaa kubernerile 9. aprillist 1876 loeme, et enne 1866. aasta reguleerimisinstruksiooni kehtestamist oli kubermangus 3625 popsikohta (EAA. 296-5-485. L 119–120).

⁵⁰ LVVA. 184-2-224; 184-2-273. L 49–49p, 57–57p, 101–109; 184-2-375. L 6; 184-2-432. L 10.

⁵¹ BRV aruanne Liivimaa kubernerile 9. aprillist 1876 (EAA. 296-5-485. L 119–120); 1854. aasta seaduse järgi (art 140) tuli soldatikohtadele eraldada kuni üks tiin õue- ja aiamaad, millele lisaks võis põlluharimiseks tarviliku inventari olemasolu korral anda ka põllumaad (JTC3. II. T XXIX. Nr 27 886). Soldatikohad anti erustunud lihtväelastele ja nende naistele eluaegseks kasutamiseks tasuta.

⁵² LVVA. 184-1-629. L 14–18, 29–31. Liivimaa kubermangu eesti osas loodi talumaadel sulasekohti 271 (LVVA. 184-1-629. L 14–18, 29–31; 183-186-489. L 10).

⁵³ Nt Maasis olid 1869. aastal kõik 27 sulasekohta kasutusele võtmata (LVVA. 183-22-389. L 47).

⁵⁴ LVVA. 185-14-158. L 66–67.

kinnitati, et loodud sulasekohad olid üldjuhul kas mõisarentnike või peremeeste endi kasutuses või siis palgamaana *ajutiselt* palgatud mõisatöölise ja sulaste käes.⁵⁵

1850.–60. aastatel läbi viidud maade mõõdistamine ja hindamine andis julgust vabadikele ja maatutele hakata nõudma riigimõisate mõisamaade jagamist.⁵⁶ Sellesisulisi kollektiivseid palvekirju esitati alates 1850. aastate lõpust. Eranditult kõigis neis palvekirjades oli kõige tähtsamaks nõudmiseks maa. Esines isegi mõisamaade hõivamist maatameeste poolt.⁵⁷ Kõige esimestena alustasid sulased ja vabadikud võitlust maa eest Viljandimaal.⁵⁸ 1864. aasta kevadel koostas Holstre maatameeste soovil Adam Peterson palvekirja, milles taotleti mõisamaa jagamist. A. Peterson viinud selle ka ise Peterburi riigivarade minister Aleksandr Zeljonõile. Ametivõimudele saatsid hulganisti palvekirju maasaamissooviga maatud ja vabadikud nii kroonu- kui eramõisatest,⁵⁹ kes, tsiteerides Pangodi vallakohtu palvekirja Balti kindralkubernerile 30. jaanuarist 1870, võtsid *alandlikult kindralkubernerihärrat paluda, et meile vaestele armu näitaks, et meie oma valla inimesed ka võiks [...] mõisa maadest osa võtta*.⁶⁰ See, millised mõisad jaotati väikekohtadeks või säilitati suurmaapidamistena, ei sõltunud aga ei kroonuametnikele läkitatud palvekirjade hulgast ega ka veneusuliste arvust mõisates. Jaotati need mõisad, kus rendilepingud reguleerimistööde ajal aegusid või kus mõisarentnikud ise loobusid mõisa rentimisest (Tahkuranna, Nurme ja Pärsama mõisas).⁶¹ Ülejäänud mõisates piirduti maa eraldamisega vaid vallamajade, -koolide ja magasinide tarvis ning soldatikohtade planeerimisega.⁶² Samuti muudeti iseseisvaks hulk juba varem mõisamaale rajatud sulase- ja vabadikukohti.⁶³

⁵⁵ RGIA. 385-1-161. L 170–172.

⁵⁶ A. Vassar. Eesti talurahva vaated. Lk 170–171; seda seisukohta jagab ka G. Troska. G. Troska. Eesti külad. Lk 28.

⁵⁷ A. Vassar. Eesti talurahva vaated. Lk 173.

⁵⁸ A. Vassar. Maajagamise nõudest. Lk 125.

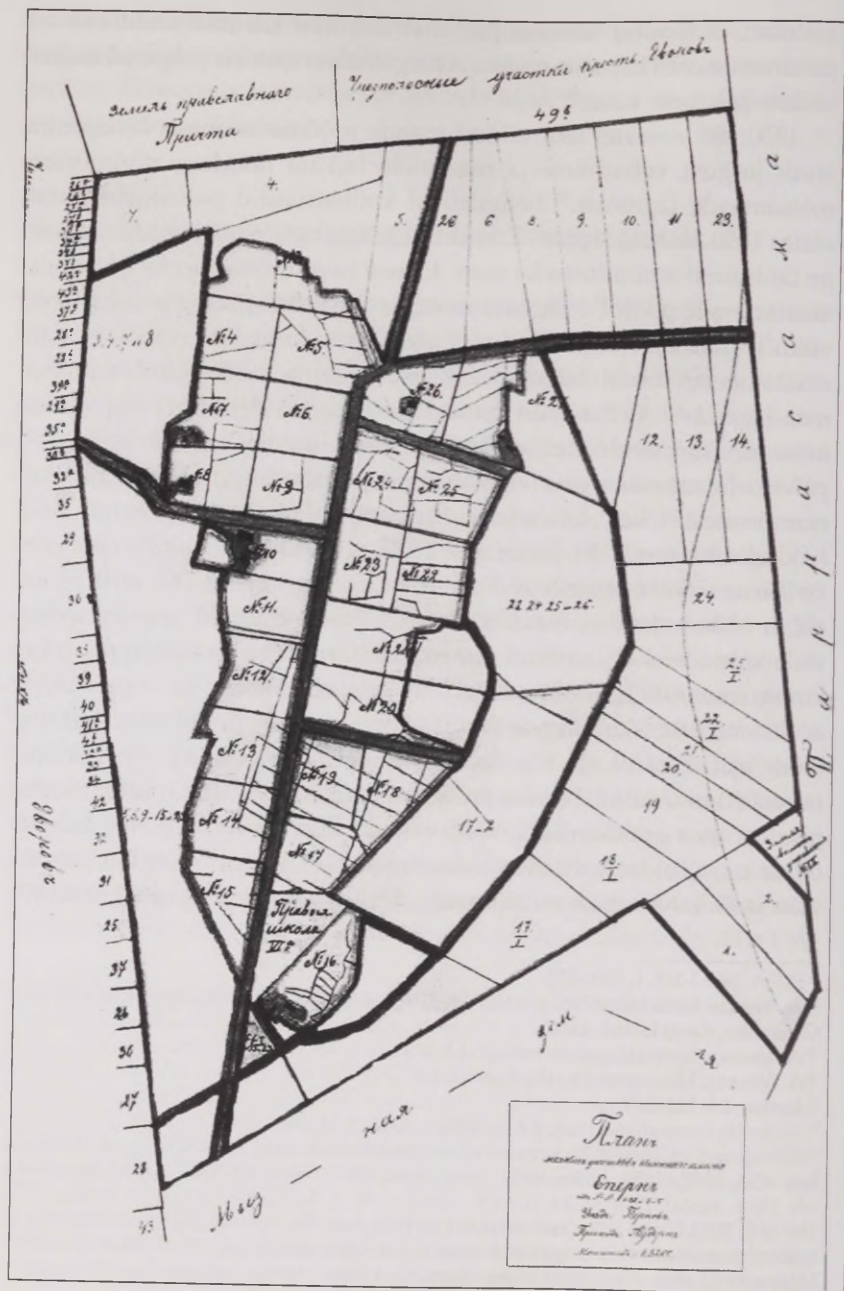
⁵⁹ Samas. Lk 124–129.

⁶⁰ Kirjaviis normaliseeritud. EAA. 2054-1-3040. L 34–34p.

⁶¹ Ülejäänud mõisates, kus maad ei partselleeritud, olid rendilepingud sõlmitud kas 1852., 1853., 1854., 1856., 1858., 1861., 1862., 1863., 1864. või 1865. aastal 24 aastaks või 1866. aastal 12 aastaks (LVVA. 183-20-109. L 5–20p; 183-24-84. L 9–10p; 183-186-665; 702). Enge-Uduvere mõisas nõustus rentnik loovutama osa mõisamaast, millest suurem osa läks õigeusu kiriku ja koolide kätte (EAA. 536-2-218. L 130–133). Mõnnustes, mis läks tervikuna õigeusu kiriku kätte, loobus samuti rentnik Buxhöveden ise oma rendiõigustest: LVVA. 183-22-401. L 24.

⁶² Ainult Uuemõisas eraldati õigeusu kirikule 83,57 tiinu: EAA. 536-2-207.

⁶³ Nt Enge-Uduvere (EAA. 536-2-218. L 130–133), Timo (536-2-259. L 152–158p), Tamme (536-2-267. L 86–96), Võlla (536-2-214. L 173–174p), Vana-Nõo (536-2-196. L 65–75) ja Haanja mõisas (EAA. 552-2-318). Vana-Kasaritsa mõisas eraldati rendilepingu lõppedes 1877. aastal mõisamaast viis mõisamaal asunud väikekohta (EAA. 552-2-319). Pati mõisas muudeti rendilepingu lõppedes 1889. aastast iseseisvaks mõisamaal kuus vabadikukohta (EAA. 536-2-212).

Joonis 1. Fragment Jõõpre kroonumõisa väikekohtade jaotamise plaanist. 1877. a. (EAA. 3724-5-1606).

Orajõe ja Häädemeeste mõisas, kus mõisamajapidamised olid rendil, loodi õigeusklike maata talupoegade maapuuduse leevendamiseks väikekohad metsandikest.⁶⁴ Olgugi, et Laiksaare ja Tahkuranna mõis suurmaapidamistena likvideeriti, tuli ka siin metsamaast lisa võtta maatute talupoegade maaga varustamiseks. Liivimaa kubermangus moodustas metsandikest eraldatud maa 19,6 protsenti kogu õigeusklikest uusasunikele antud maast.⁶⁵ Väärrib märkimist, et metsamaast ei planeeritud väikekohti üksnes õigeusklikele, vaid ka luterlastest maatameestele.⁶⁶ Näiteks Kilingis anti neile metsamaast 346,1 tiinu, mis ei omanud *majanduslikust seisukohast erilist väärtust*.⁶⁷

Eestikeelse Liivimaa kroonumõisatest 39-s moodustati väikekohti veneusulistele ning 22 mõisamajapidamist kadusid seeläbi hoopis (tabel 2). Mõisamaadest vabadikele ja sulastele kohakeste eraldamisel kujunes palju väikekohtadest koosnevaid külasid. Mõisa- ja metsandikumaade jaotamisel loodi Liivimaa kubermangus veneusulistele 1399 kohta,⁶⁸ neist Eesti alal 1173. Viimastest kõigest 25 küündisid talu suuruseni. Osa kohti määrati maatameestele, kes elasid ümberkaudsetes mõisates,⁶⁹ mitmed Arusaare mõisa uusasunistest pärinesid aga hoopis kaugemalt, Mäeküla, Veltsa ja Oisu mõisast (Eestimaa kubermangus).⁷⁰

Ehkki kohtadele rentnike määramisel lähtusid kroonuametnikud neile antud suunistest ja eelistasid õigeusklikke talupoegi, said mitmetes mõisates maad ka luterlastest maata talupojad. Väike-Ulilas, Kõos ja Tagamõisas läksid kõik väikekohad (ühtekokku 100) luterlastest maatameestele, arvukalt väikekohti luterlastest sulastele väljajagamiseks loodi ka Holstres, Laius-Tähkveres ja Võtikveres,

⁶⁴ Orajõel eraldati metsandikust õigeusklikele väikekohtadeks 437,2, Häädemeestel 397,6 tiinu (EAA. 536-2-272. L 5; 536-2-282. L 4p).

⁶⁵ LVVA. 184-1-629. L 79–80p.

⁶⁶ Vana-Karistes (EAA. 536-2-248), Väike-Ulilas (536-2-283), Laiksaarel (536-2-250), Pati mõisas (536-2-212. L 1–9p), Tahkurannal (536-2-216), Orajõel: 536-2-272.

⁶⁷ EAA. 536-2-249. L 138–141.

⁶⁸ LVVA. 184-1-629. L 79–80p.

⁶⁹ Nt Kavilda mõisamaast eraldatud 72 väikekohast üheksa läks veneusulistele Suure-Konguta mõisast, kolm Aru mõisast, üks Väike-Konguta ja üks Vastse-Otepää mõisast (EAA. 2418-1-328. L 23–25p).

⁷⁰ Arusaare mõisas anti kaks kohta Kõo kroonumõisa sulastele, 28 kohta Kabala, 4 Võisiku, 1 Adavere ja 1 Pajusi eramõisa sulasele (EAA. 2418-1-327. L 210–210p, 214–214p), Kantsi mõisas jagus kümme kohta 35-st eramõisaist pärit maatööliste (neist 4 pärinesid Kuivastu, 4 Võlla mõisast ja 2 Pädastest) (EAA. 553-1-21).

Tabel 2. Kroonumõisate partselleerimisel loodud väikekohtade ning talude arv ja neile kuu- lunud maa suurus (1875).⁷¹

Mõis	Väike-kohtade arv (talude arv)	Koha kesk-mine suurus	Õue-maa	Põllu-maa	Heina-maa	Karja-maa	Kõlb-matu	Kokku
tiinudes								
Pärnumaa								
Hääde-meeste	71	5,6	1,23	11,81	13,4	346,61	24,6	397,65
Jõõpre	27	5,32	0,53	32,14	62,5	41,93	6,7	143,8
	(1)	29,14	–	1,46	4,84	1,89	20,95	29,14
Kalli	25	6,33	0,29	28,04	75,07	31,63	23,38	158,41
	(7)	22,73		33,16	66,56	31,82	27,57	159,11
Kilingi	46	6,03	0,1	22,58	104,88	137,48	12,5	277,54
Laiksaare	67	11,02	0,31	33,52	90,4	594,53	19,72	738,48
Orajõe	43	10,16	0,6	2,08	32,1	397,33	5,12	437,23
Seli	20	5,8	2,34	32,81	49,3	27,8	3,87	116,12
Suigu	37	4,46	1	35,69	74,06	49,05	5,27	165,07
	(7)	20,68	–	23,5	93,16	24,87	3,25	144,78
Tahku-ranna	69	10,77	0,05	14,57	203,06	357,32	168,68	743,68
Võrungi	2	16,06	–	6,14	13,64	7,48	4,86	32,12
Kokku	407 (15)	8,39	6,45	277,5	882,97	2049,74	326,47	3543,13
Saaremaa								
Hellamaa	24	8,25	0,06	37,17	51,28	103,44	6,27	198,22
Kantsi	35	7,50	0,48	53,68	74,09	128,59	5,73	262,57
Kapi	12	7,78	0,02	17,92	15,27	29,39	30,86	93,46
Karala	10	6,37	1,11	12,88	36,85	37,63	2,34	90,81
	(4)	39,22	–	27	52,85	76,22	0,84	156,91
Kotland	12	4,99	–	6,65	17,97	32,06	3,26	59,94
Kärla	19	6,65	–	22,14	52,33	21,87	30,08	126,42
Leisi	25	5,97	0,05	25,71	72,96	36,01	14,55	149,28
Lümanda	5	5,99	–	3,66	19,05	2,56	4,72	29,99
Muhu-Suure-mõisa	21	7,69	–	28,27	37,78	85,87	9,68	161,6
Nurme	40	5,96	0,01	52,49	82,82	65,16	38,3	238,78
Piila	33	15,23	–	35,18	126,48	90,41	250,75	502,82
Pärsama	38	5,17	–	28,47	70,63	92,74	4,9	196,74
Rõõsa	9	6,92	–	20,12	24,08	14,95	3,2	62,35
Tamse	7	15,50	–	14,21	10,87	47,74	35,69	108,51
Torgu	15	5,45	–	10,46	24,49	41,52	5,36	81,83

Mõis	Väike-kohtade arv (talude arv)	Koha keskmine suurus	Õue-maa	Põllu-maa	Heina-maa	Karja-maa	Kõlb-matu	Kokku
tiinudes								
Vana-Lõve	8	12,29		27,37	53,64	15,29	2,02	98,32
Kokku	313(4)	7,81	1,73	423,38	823,44	921,45	448,55	2618,55
Tartumaa								
Kastolatsi	3	5,29	–	8,43	3,65	3,68	0,11	15,87
Kavilda	72	6,59	0,35	209,06	122,76	105,48	36,99	474,64
Laius-Tähkvere, Võtikvere	53	5,21	?	?	?	?	?	276,4
Nüpli	15	5,09	0,22	35,98	16,58	22,44	1,15	76,37
Pangodi	44	5,32	0,05	62,59*	67	101,48	3,25	234,37
Kokku	187	5,76	–	–	–	–	–	1077,65
Viljandimaa								
Arusaare	41	5,32	0,54	50,34	67,93	86,06	13,56	218,43
	(5)	21,28	0,17	26,28	41,49	37,28	1,19	106,41
Holstre	46	6,07	–	90,84	63,38	108,56	16,53	279,31
Reegoldi	19	6,06	–	29,77	25,83	55,2	4,51	115,31
Saaremõis	6	5,92	–	12,19	8,42	11,78	3,16	35,55
Vana-Suislepa	23	5,21	–	54,81	26,84	37,35	0,97	119,97
Vana-Täna-silma	85	5,59	–	137,26	87,34	229,49	21,87	475,96
Väike-Kõpu	14	5,1	0,43	28,31	9,3	29,15	4,23	71,42
	(1)	20,7	0,25	6,37	3,7	9,76	0,62	20,7
Kokku	234 (6)	6,01	1,39	436,17	334,23	604,63	66,64	1443,06
Võrumaa								
Võru	7	5,57	–	18,16*	9,89	7,81	3,13	38,99
Kokku	7	5,57	–	18,16	9,89	7,81	3,13	38,99

* Pangodis ja Võrumõisas on arvestatud põllumaa hulka ka metsamaa (vastavalt 2,5 ja 5,52 tiinu)

⁷¹ Koostamise alus: EAA. 536-2-21, 25, 26, 37, 38, 40, 41, 99, 151, 154, 159, 160, 162, 163, 166...168, 174, 198, 200, 202...204, 208, 216, 217, 219, 220, 249, 250, 260, 265, 269, 271, 272, 282, 285. Maade põhiraamatud ei võimalda antud küsimuse uurimist, kuivõrd ei sisalda eraldi andmeid õigeusulistele antud väikekohtadest.

Võrungs, Kavildas, Kilingis, Pangodis, Reegoldis, Vana-Suislepa mõisas, Võrumõisas ja Karalas⁷² (maakondade koondandmeid vt tabelist 1). Luterlastest asunike puhul oli sageli tegemist juba varem mõisamaad kasutanud talupoegadega.⁷³ Mõisamaade jaotamisel püütigi esijoones silmas pidada seniste maakasutajate huve, sõltumata nende usulisest kuuluvusest. Otepää mõisas muudeti iseseisvaks mõisamaadel asunud talud.⁷⁴ Väikekohti ei rajatudki. Seli mõisas oli jaotatavast mõisamaast üle 40 protsendi juba varem mitmesuguste eri tüüpi majapidamiste kasutusse läinud.⁷⁵ Samas aga Suigu mõisas võeti suurem osa seniste kasutajate käsutuses olnud maast neilt ära, jättes neile ainult hoonete aluse ja õuema kuni ühe tiinu ulatuse, kuivõrd kohakesed olid rajatud riigivarade valitsuse loata.⁷⁶

Mõistagi ei piisanud loodud kohtadest sugugi maatute nõudmiste rahuldamiseks. Ringkonnaavalitsuse aruannetest BRV-le 1865. aasta jaanuarist loeme, et 1865. aastal oli eestikeelse Liivimaa kroonuvaldustes maatuid talupoegi (nende hulka pole arvestatud vabadikke, küll aga need, kes viibisid väljaspool kogukonda) 7662.⁷⁷

Loodud väikekohtade vähesus polnud tingitud tihtipeale mitte ainult kroonuametnike püüdlusest mõisat suurmaapidamisena säilitada või kroonumõisate eneste väiksusest, vaid enamasti tuli esmalt rahuldada maasaamisest huvitatud õigeusu kiriku nõudmised. Eestikeelsel Liivimaal, kus usuvahetusliikumine 1840. aastatel haaras kaasa arvukalt talupoegi, loodi 1860. aastate alguseks 57 maakogudust, kelle

⁷² 1847/48. aastal oli usuvahetajate osakaal Kavildas 25,8%, Pangodis 7,6%, Kõos 5,1%, Holstres 11,2%, Võtikveres 1,1%, Võrungs, Vana-Suislepa ja Väike-Ulilas polnud ühtegi usuvahetajat (**Hans Kruus**. Talurahvakäärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu: EKS, 1930. Lk 356–396). 1848. aastal moodustasid Karalas veneusku läinud talupojad 4,6% kogukonnaliikmeist, Tagamõisas polnud ühtegi usuvahetajat (**Maia Ruttu**. Usuvahetusliikumine Saaremaal. Diplomitöö. Juhendaja Herbert Ligi. Tartu, 1990. Lk 16. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus).

⁷³ Nt Pangodi (EAA. 2971-1-42) ja Vana-Suislepa mõisas (EAA. 536-2-163. L 133–136); Võrungs muudeti *Meldre* sulasekoht iseseisvaks väikekohaks (EAA. 2971-1-106. L 17–18p); Holstre mõisas osa kohti endistele mõisa sulastele (EAA. 536-2-166. L 221–224); Väike-Ulilas olid asunikukohasaajate seas üks sulasekoha valdaja ja 18 taluvabadikku (EAA. 536-2-283. L 57–59p; LVVA. 183-186-146. L 1-1p); Võrumõisas anti osa väikekohti mõisamaad seni kasutanud talupoegadele (LVVA. 183-23-86. L 73–78); Arusaare mõisas sai kohakese endine mõisa heinamaavaht (LVVA. 183-23-86. L 52–63).

⁷⁴ EAA. 536-2-251. L 1–14.

⁷⁵ EAA. 536-2-220. L 146–149p.

⁷⁶ EAA. 536-2-219. L 74–75p.

⁷⁷ LVVA. 183-22-231. L 11–12p, 16–17. Nt Pangodi mõisas, kus tulnuks maad jaotada 96 sulasele, kellest 13 olid veneusulised, loodi vaid 50 väikekohta (EAA. 536-2-269. L 133–138). Kastolatsis oli 34 maata talupoega, väikekohti moodustati ainult kolm (EAA. 536-2-167. L 50–54).

tarvis tuli leida maad kroonumõisatest.⁷⁸ Juba 1850. aastail kujunesid kirikuametitel välja ulatuslikud valdused,⁷⁹ mida nüüd üritati juurdelõigete varal veelgi laiendada.⁸⁰

Mõisamaadele asutatud väikekohtade rentnikega sõlmitud lepinguis kohustati neid hankima põlluharimiseks tarvilikku inventari ja ehitama hooned.⁸¹ Seda tingimust oli hõlpsam täita neil, kellele mõõdeti välja maad mõisatest, mis suurmaapidamistena lakkasid olemast ning kus seeläbi tarbetuks muutunud inventar uusasunikele soodsatel tingimustel maha müüdi.⁸² Kui õigeusklikest asunikud vabastati kuueks kuni kümneks aastaks rendi maksmisest, sõltuvalt väikekoha maa headusest ja sellest, kas riik andis neile tasuta ehitusmaterjali kroonumetsast või mitte,⁸³ siis luterlased said täieliku vabastuse rendimaksust ainult kolmeks aastaks ning järgnevas kolmeks aastaks vähendati renti poole võrra.

Vaatamata maksusoodustustele valmistas paljudele asunikele oma majapidamise rajamine raskusi. Tartu ringkonna valitsuse ülema abi aruandest BRV-le 7. juulist 1869 selgub, et Väike-Kõpu, Seli ja Suigu mõisas olid mitmed uusasunistest jätnud saadud maa harimata, täiesti söötis seisid Arusaare mõisas viiele Kabala vallast pärit talupojale renditud kohakese põllud. Üksnes Kavildas oli kogu maa korralikult üles haritud. Kohaliku vallavalitsuse aruande järgi olevat valitsenud kõige troostitum olukord Nüpli mõisas, kus suurem osa maast oli kasutusele võtmata, osa aga olid vastsed peremehed rentinud ümberkaudsetele talunikele lina kasvatamiseks. Mõisas läbiviidud revideerimisel osutusid aga sealse vallavalitsuse esitatud andmed ekslikeks. Raskused ei tulenenud ainuüksi asunike vaesusest, vaid ka asjaolust, et neil tuli hakata oma majapidamisi sisse seadma ajal, mil maad tabas

⁷⁸ **Urmas Klaas.** Õigeusu kirik Lõuna-Eestis 1848–1917. Halduskorraldus ja preesterkond. Magistritöö. Juhendaja Sulev Vahtre. Tartu, 1998. Lk 50–53. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus; **M. Ruttu.** Usuvahetusliikumine. Lk 35.

⁷⁹ 22. juuli 1842. aasta määrusega, mis reguleeris kirikumaa kasutamist, sätestati, et iga kiriku juures peab olema maad (Balti kubermangudes vähemasti 33 tiinu), mis eraldatakse koguduseliikmete maa arvelt. Seda Sise-Venemaa oludele vastavat reeglit ei saanud aga Balti kubermangudes valitsenud tingimusi rakendada, mistõttu maad tuli leida kroonumõisatest. Maad pidi kogudused saama nii aia-, põllu- kui heinamaast (**U. Klaas.** Õigeusu kirik. Lk 77–78).

⁸⁰ BRV ülema järelepärimisele 2. detsembrist 1866 saadetud vastuses, kui palju maad Kotlandi, Kalli, Suigu, Seli, Luteri, Kärzdaba, Viskali ja Arusaare mõisast juurdelõigetena kirikuametitele vajatakse, leidis Riia ja Miitavi peapiiskop, et juurdelõiked võiksid ulatuda olenevalt mõisast 67 kuni 200 tiinuni (LVVA. 183-184-848. L 78–79).

⁸¹ EAA. 553-1-12.

⁸² LVVA. 183-23-47. L 76–76p, 103, 108, 122, 130. Laiksaarel, kus veneusu kirikule täiendavaid maaeraldiseid ei tehtud, anti uusasunike kätte ka mõisahooned (EAA. 536-2-250. L 102–104p).

⁸³ EAA. 553-1-71. L 12.

ikaldus ning näljahäda.⁸⁴ Ehkki andmeid on väga napilt, võib olemasolevate põhjal väita, et maakorraldajad püüdsid mõisamaast eraldada väikekohtadeks väiksema vilja- ja heinasaagikusega maatükke.⁸⁵

Asunike olukorda halvendas veel seegi, et kohalike suhtumine mujalt ümberasunutesse võis kohati kujuneda suisa vaenulikuks. Kui Holstres selgus, et mõisamaast jaotatakse maad võõraste mõisate veneusulistele talupoegadele, pöördus Holstre vallavalitsus palvega riigivarade valitsuse poole, paludes mõisapõllud siiski sama valla maata talupoegade vahel ära jagada.⁸⁶ Arusaarel keeldus kogukond õigeusklikest uusasunikke vallaliikmeiks võtmast.⁸⁷ Ka Suigu mõisamaa jaotamine võõrastele õigeusklikele talupoegadele ning mõisamaad seni kasutanud väikekohakeste pidajate ilmajätmine enami-kust nende poolt üles haritud maast ärritas kohalikku talurahvast. Vallavanema palvekirjas Balti kindralkubernerile 19. augustist 1869 kaevati, et *keik venne usso rahvas said vasto võetud ja maad antud agga meie valla rahvas, kes keik ennamiste lutterusse usko ollid said kui kõlvatamad ärra heitetud ja vallavanemale olla antud karm käsk keppiga omma valla rahvast toast [vallamajast?] välja aeada*.⁸⁸ Saaremõisast eraldatud kuuest väikekohast ainult ühe sai kohalik talupoeg, ülejäänud anti Tarvastu mõisast sisserännanutele. Vastuolud Saaremõisa kogukonnaga läksid sedavõrd teravaks, et vallavalitsus taotles 1871. aastal, et need rentnikud saaksid Saaremõisa kogukonnast välja aetud, kes siin kõige kohtote ja vallitsuste vasto allalist tülli tevad, ja omma kontrakti vasto, metsa hävitavad ja müüvad.⁸⁹

Mõisamaadel loodud väikekohtade keskmine suurus jäi pooltes mõisates 4 ja 6 tiinu vahele, pea teist sama palju oli mõisaid, kus vastav näitaja kõikus 6 ja 17 tiinu vahel (vt tabel 2). Kuivõrd väikekohaomanike kasutuses olnud maa hulk ei võimaldanud äraelamist ilma lisateenistusest, otsisid nad nii ümberkaudsete talunike kui mõisnike juures

⁸⁴ EAA. 2971-1-40.

⁸⁵ Reguleerimistulemused lubavad väita, et olid erisused põllupinna headuses mõisa, mõisamaast eraldatud väikekohtade ja õigeusu kirikutele ja koolidele antud maade vahel: Tamse, Rõõsa ja Vana-Suislepas mõisais hinnati enamikku mõisapõldudest kõrgemalt kui väikekohtade käes olnud põllulappe; Jõõpres oli aga olukord vastupidine. Pangodis, Suigus, Tahkurannal, Väike-Kõpus, Hellamaal ja Võrus hinnati enamikku asunike käes olnud põllumaast madalamalt kui koolide ja kirikute valduses olnud põllumaad (EAA. 536-2-99. L 32p-36; 536-2-160. L 21p-24; 536-2-163. L 26p-50; 536-2-200. L 23p-25; 536-2-203. L 25-28; 536-2-216. L 35p-50; 536-2-219. L 24p-28; 536-2-269. L 35p-43; 536-2-286. L 20-26; 552-2-317). Laiksaarel jäid mõisamaast välja mõõdetud väikekohtadest paljud välja jagamata, sest talupojad keeldusid neid metsastunud maid rendile võtmast (EAA. 536-2-250. L 105-106).

⁸⁶ J. Kahk. Talude päriseksostmise aegu. Lk 100.

⁸⁷ EAA. 2054-1-3121. L 1-2.

⁸⁸ EAA. 2054-1-2826.

⁸⁹ EAA. 2971-1-44.

tööd päevilistena.⁹⁰ Ehkki eestikeelsel Liivimaal tervikuna moodustas põllumaa keskmiselt 17 ning heina- ja karjamaa ühtekokku enam kui 70 protsenti väikekohapidajatele kuulunud maa kogupindalast, varieerus nende kõlvikute osakaal mõisati märgatavalt. Juurdelõikeid nõutati nii reguleerimise käigus⁹¹ kui ka hiljem ametivõimudele saadetud palvekirjades.⁹² Et Saaremaal väikekohaomanikele kuulunud heinamaa saagist sageli ei piisanud loomadele, siis tuli neil lisa leida kas mõisa- või talude käes olnud maa arvel.⁹³ Nurme mõisa olusid kirjeldades märkis kohalik veneusu vaimulik Vassili Verlok, et maapuudus sunnib väikekohaomanikke mõisarentnikult nõutama heina- ja karjamaa kasutamissoigust, mistõttu nad *satuvad orjusse*.⁹⁴ Mõisamaa kasutamise eest nõutud tööpäevade eest makstav palk oli äärmiselt väike. Seega andsid nende *vajadused mõisarentnikule peaaegu tasuta tööjõu*.

Riigimõisate jagamist väikekohtadeks 1860. aastate lõpul ja järgmise kümnendi algul on senises ajalookirjutuses seostatud maatameeste palvekirjade aktsiooni mõjuga ning riigivalitsuse püüga tugevdada sel teel riigikiriku positsioone. Küsimuse otsustamisel, *millised* mõisad jaotada, ei omanud aga kumbki tegur vähimatki otsest mõju. Samuti said väikekohti õigeusklike kõrval ka arvukalt luterlastest maata talupoegi. Seega ei olnud nad siiski *ni tõeste Keisri Herrast ärra põlgtud*⁹⁵, kui seda tundsid maata jäänud talupojad, või kui seda hiljem ajalookirjutuses on püütud näidata. Mõisamaale väikekohtade loomise

⁹⁰ A. Mieriņa on Kuramaa agraarolude kohta märkinud, et reguleerimise käigus loodud vabadiku (väike-) kohtade pidajad olid mõisnikele ja peremeestele odavamaks tööjõuks kui seda oluks sulased või mõisatöölised (A. Mieriņa. *Agrārās attiecības*. 70.–71. lpp). Saaremaa kroonumõisate revideerimisprotokollidest ilmneb, et vajalik tööjõud palgati sageli reguleerimise käigus mõisamaadest loodud väikekohtade omanike seast: Pärnamal (EAA. 552-1-841); Kärilal (LVVA. 183-23-110. L 172–178); Muhu-Suuremõisas (LVVA. 183-23-111. L 158–165); Tagamõisas (LVVA. 183-23-113. L 149–150); Tamses (LVVA. 183-23-119).

⁹¹ Nt Jõõpre uusasunikud taotlesid juurde põllumaad Balti kindralkubernerile saadetud palvekirjas 24. oktoobrist 1869 (EAA. 2054-1-3040. L 22–23).

⁹² Nt 1882. aastal taotles Tamse vallavalitsus väikekohtadele juurdelõikeid mõisa heinamaast (LVVA. 183-186-82. L 89); 1910. aastal nõudsid Holstre väikekohtade omanikud Riigimaade Peavalitsuselt juurdelõikeid Holstre mõisast (EAA. 552-1-583).

⁹³ Lümända mõisa väikemajapidamiste omanikud karjatasid loomi mõisakarjamaal (ERA. 62-2-4167. L 4). 1908. aasta jaanuaris BRV-le saadetud kirjas väitsid Nurme mõisamaast eraldatud väikekohtade omanikud, et mõisarentnik nõuab mõisa karjamaa kasutamise eest iga looma pealt kolm rubla, mida tuli tasuda tööpäevadega mõisas. Mõisarentniku enese sõnul olevat ta küsinud iga looma pealt vaid 1,2 rubla ja tööga tasusid seda vaid need, kes sellest ise huvitatud olid (EAA. 556-1-41. L 95–97p).

⁹⁴ EAA. 552-1-984. L 1–8.

⁹⁵ Suigu vallavanema Jurri Tiedermanni kirjas Balti Kindralkuberner Pjotr Albedinskile 19. augustist 1867, milles kaevatakse maajaotamise üle ainult veneuslastele.

ideegi polnud uudne, ent praktikasse rakendati seda ülalvaadeldud ajavahemikul hoopis ulatuslikumalt kui varasematel aastakümnetel. Väärib märkimist, et mõisamaa jaotamist puudutanud 1865. aasta reguleerimisinstruktsiooni sätetes, mis muus osas kattuvad 1866. aasta instruktsiooni vastavate sätetega, ei nõutud veel õigeusklike eelistamist.

Kuivõrd kroonu lõi oma valdustes reguleerimise käigus kehtestatud seadusandlike aktidega mehhanismi, kuidas riigimõisate maid talurahvale välja jaotada, pöörduti ka edaspidi kroonu poole rohkearvuliste maasaamispalvetega, mille algselt alandlik toon asendus ajapikku üha nõudlikumaga. Järjest teravneva maapuuduse leevendamiseks asus tsaarivalitsus 1905. aasta revolutsiooni järel taas kroonumõisate maid partselleerima.

Käesolev artikkel on ilmunud ETF grandi nr 3958 raames.

GIS on tööriist: geograafilise infosüsteemi rakendamisest ajalooliste katastrimaterjalide uurimisel

Kalev Koppel

Sissejuhatuseks

Kaasaegse arhiivinduse üheks oluliseks ülesandeks ajaloo kirjaliku pärandi füüsilise kättesaadavuse tagamise kõrval on ka materjalide sisu kasutuspäraseks tegemine. Seega võib arhivaariumetit piltlikult võrrelda ka tõlkija omaga, kes paneb materjali kasutaja jaoks arusaadavasse keelde ja hoiatab väärtõlgenduste eest. Selline *tõlkimine* hõlmab endas nii allikaõpetuslike kui ka dokumentide kasutamisega seotud metodoloogilisi aspekte. Käesolev artikkel pühendub 17. sajandi lõpu ja 19. sajandi katastrite mõõdistusmaterjalide allikaõpetuslikule uurimisele ja andemete töötlus- ja analüüsimetoodika tutvustamisele geograafilises infosüsteemis (GIS). Mõõdistusmaterjalide all peetakse siinkohal silmas suuremõõtkavalisi mõisakaarte¹ ja nende juurde kuuluvaid kaardikirjeldusraamatuid.

Ajaloolisi katastrikaarte on eesti asustus- ja majandusajaloo uurimisel kasutatud alates 20. sajandi esimesest poolest. Vastavas historiograafias saab välja tuua kaks eri tahku: käsitlused katastri institutsioonide kohta üldiselt ja kartograafilise materjali kasutamine püstitatud probleemide lahendamisel.² Kuigi viimasel juhul peatutakse reeglina ka katastrite ajalool ja materjalide usaldusväärsuse teemal. Nii on näiteks oma asustus- ja majandusajaloolistes eriuurimustes käsitlenud viimatinimetatud temaatikat Herbert Ligi,³ Läti ajaloolane Edgars

¹ Kaartidel kasutatav mõõtkava on u 1:10 000 või suurem. Suuremõõtkavalisi kaarte on arhiivinimistutes ja erialakirjanduses nimetatud sageli ka plaanideks, kuid terminoloogiline järjepidevus puudub.

² Vt: **Katrin Martsik**. Liivimaa kroonumõisate kataster ja selle materjalid ajalooallikana (Viljandimaa näitel). Peaseminaritöö. Juhendaja prof Aadu Must. Tartu, 1999. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus. Lk 9.

³ **Herbert Ligi**. Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI–XVII sajandil. Tallinn, 1963.

Dunsdorfs,⁴ Enn Tarvel⁵ jt. Kitsamalt katastriinstitutsioonide ajalool on aga peatunud Aadu Must,⁶ Tiit Rosenberg,⁷ Katrin Martsik jt.

Küsimus, kuidas on ajaloolased katastrikaarte, kirjeldusraamatuid ja neid täiendavaid allikaid oma uurimustes kasutanud, osutub keeruliseks, kuna eri käsitluste teemaasetusi on raske seada ühise nimetaja alla. Lähemal vaatlusel ilmneb, et selle väärtusliku allikaliigi poolt pakutavaid võimalusi on seni kasutatud vaid osaliselt. Põhjusest võiks nimetada materjalide töötlemisega seotud metodoloogilisi probleeme, allikate ebaühtlast säilimist ja laialipillutatust eri riikide arhiivide vahel.

Seni pole suudetud rahuldaval moel siduda kaartide sisu reaalse looduskeskonnaga, kaarte on sageli kasutatud fragmentaarselt kui kirjeldusraamatu juurde kuuluvaid illustratsioone. Inimese ja looduskeskonna vahelise suhte analüüsil piirduakse enamasti üldsõnaliste järeldustega,⁸ mis on ilmselt saadud ajalooliste kaartide visuaalse kõrvutamise teel moodsate majanduskaartidega. Nimetatud protseduur on aga äärmiselt keeruline ka kõige kogenumale silmale isegi siis, kui kaardid on ligilähedases mõõtkavas.

Teiseks valusaks küsimuseks on moodus, kuidas ebaühtlaselt säilinud katastriallikaid täiendada ja võimalikult komplekselt kasutada. Suuremaid edusamme katastrikaartide, kirjeldusraamatute ja vakuraamatute andemete kõrvutamisel on teinud H. Ligi⁹ ja Ülle Liitoja-Tarkiainen.¹⁰ Kuid sageli on seda probleemi ka eiratud: näiteks heitis H. Ligi Edgars Dunsdorfsile ette, et viimane tugines oma üldistustes

⁴ **Edgars Dunsdorfs.** Der Grosse Schwedische Kataster in Livland 1681–1710. Stockholm, 1950.

⁵ **Enn Tarvel.** Adramaa. Eesti talurahva maakasutuse ja maksutuse alused 13.–19. sajandil. Tallinn, 1972.

⁶ **Aadu Must.** Suur Rootsi kataster Vene tsaaririigi teenistuses. // Kleio. 1991. 4. Lk 28–32; **A. Must.** Eestlaste perekonnaloos allikad. Tartu: Kleio, 2000. Lk 259–263.

⁷ T. Rosenberg peatub oma artiklis mh ka Valga Maamõõdu- ja Revisjonikomisjoni tegevuse ajalool (Tiit Rosenberg. Valga linna ajaloost 18. sajandi lõpust kuni aastani 1939. // Valga Muuseumi Aastaraamat. 2000. Lk 3–26).

⁸ Vt nt: **Otto Liiv.** The Aspects of the Estonian Landscape at the End of the 17th Century based on the Maps of the Swedish Times in the Central State Archives. // *Litteratum Societas Esthonica 1838–1938. Liber Saecularis.* Tartu 1938. P. 370–383; **Ülle Liitoja-Tarkiainen.** Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Tartu: Ajalooarhiiv, 2000 jt. Esile tuleks tõsta K. Martsiku poolt läbi viidud kaardipõhise mikroanalüüsi katset. Nimelt püüti kaardil kujutatud teedevõrgustiku ja põldude paiknemise ja pindalade alusel määrata kahe eritüübilise talu sõnnikuveo ökonoomsust. Siiski ka siin ei suudetud kuigi edukalt seostada kaardiandmeid reaalse situatsiooniga (nt maastiku reljeefiga). Ka oli andmete käsitsi mõõtmise äärmiselt töömahukas (vt lähemalt: **K. Martsik.** Liivimaa kroonumõisate kataster. Lk 71–83).

⁹ **H. Ligi.** Põllumajanduslik maakasutus.

¹⁰ **Ülle Tarkiainen.** Hajatalude arvust Lõuna-Eestis 1680. aastatel. Allikakriitiline analüüs. // Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. 1998. 3 (10).

vaid kirjeldusraamatu andmetele.¹¹ Teise äärmusesse kaldus Gea Troska, kes kasutas külatüüpide uurimisel vaid kaarte, jättes kõrvale kirjeldusraamatute selgitava andmestiku.¹²

Kolmandaks iseloomustab käsitletavat historiograafiat tehtud analüüside horisontaalsus: seni on uuritud enamasti nähtuste regionaalseid erinevusi ühes ajahetkes, kuid praktiliselt kõrvale on jäetud nähtuste detailse aegruumilise dünaamika uurimine. Selle põhjuseks on ka asjaolu, et eriuurimused on tavaliselt haaranud suuremat geograafilist piirkonda (Põhja-Liivimaa, Eestimaa kubermang) ning andemete hulk on olnud seetõttu väga suur. Nimetatud etteheidet, aga ka allpool lähemalt tutvustatud GISi kasutamist õigustaksin maineka Ameerika geograafi Donald William Meinig'i arutlusega geograafia ja ajalooteaduse olemuse üle: mõlemad teadused tegelevad inimesistentsi põhieeldustega ning on seetõttu analoogsed, täiendavad ja üksteisest sõltuvad. Kahe teaduse vaheline seos avaldub läbi selliste üldmõistete nagu aeg ja ruum, kohad ja sündmused – üldmõisted, mis on fundamentaalselt lahutamatud.¹³ Oleks ju lihtne tõestada, et üksik kaart, mis annab piirkonnast vaid *hetkefoto*, ei ütle ajas ja ruumis muutuvate nähtuse kohta just palju, aga ka vastupidi: ruumilise dimensiooni eiramine viiks meid paratamatult sellise nähtuse väärilistamisele. Teisal on arutletud veelgi radikaalsemalt: ruum pole mitte ainult areen, näitelava, millel toimuvad sotsiaalsed sündmused, vaid pigem meedium, mille vahendusel sotsiaalseid suhteid toodetakse ja reprodutseeritakse.¹⁴ Selles valguses on Eesti ajalooteaduses ruumianalüüside olulisust selgelt alahinnatud.

Kokkuvõtlikult oleks katastrimaterjalide kasutamist iseloomustavad kitsaskohad niisiis järgmised: a) probleemid andmete sidumisel reaalse looduskeskkonnaga; b) katastrimaterjalide kombineerimine omavahel ja teiste allikatega ning c) uuritavate nähtuste vaatlemine paralleelselt ajas ja ruumis.

Muutused infoühiskonna suunas on mõjutanud ka humanitaarteaduste uurimispraktikaid. Nii näiteks on arvutiandmebaaside koostamine ajaloolaste jaoks saamas igapäevarutiiniks. Geoinformaatika areng ja vastava tarkvara leviku laienemine viimasel kümnendil ennustab uut epohhi ruumiga seotud probleemide lahendamisel.

¹¹ H. Ligi. Põllumajanduslik maakasutus. Lk 16.

¹² Gea Troska. Põhja-Eesti külad XIX sajandil. Tallinn, 1974.

¹³ Donald William Meinig. The continuous shaping of America: a prospectus for geographers and historians. // American Historical Review. 1978. 83. P. 1189.

¹⁴ Robin A. Butlin. Historical Geography. Trough the gates of space and time. New York, 1993. P. 51.

Geoinformaatika keskseks mõisteks on geograafiline infosüsteem (GIS), mis ühe levinuima määratluse järgi on *automatiseeritud süsteem geograafilise ruumiga seotud andmete kogumiseks, haldamiseks, säilitamiseks, päringute tegemiseks, analüüsiks ja esituseks*.¹⁵ Eelnevast lähtudes on GIS suure efektiivsusega rakendatav nii mõõdistusmaterjalidest kui ka teistest ajalooallikatest (nt adramaarevisjonid, hingerevisjonid jms) pärit geograafilise ruumiga seotud andmete integreerimisel, töötlusel ja analüüsil.

2001. aasta kevadel koostasın oma peaseminaritöö¹⁶ raames AS Regio kaasabil nn Viluvere GISi, mille eesmärgiks oli uurida GISi rakendusvõimalusi ajalooliste katastridokumentide töötlemisel ja analüüsil. Aegruumilises infosüsteemis ühendati endise Pärnu linnamõisa Viluvere (Vändra kihelkond) kolm eriaegset mõisakaarti, kaartidega seostuvad kirjeldusraamatud ja vakuraamatud ning Eesti Maa-ameti digitaalne mullakaart. Viluvere GISi aegdimensioon oli määratletud kasutatud allikate vanusega, mis pakkusid kolme üksikasjalikku läbilõiget mõisa ajaloost – 1680. aastad, 1844. aasta (enne talumaade kruntimist) ja 1859. aasta (pärast kruntimist). Nende andmete põhjal viidi läbi mitmeid statistilisi ja visuaalseid analüüse mõisa asustuse ja maa kasutuse struktuuri, dünaamika ning paiknemiseeärasuste kohta. Artiklis antakse ülevaade materjalide töötlus- ja analüüsimetoodikast GISis, mis olenevalt kasutatud tarkvarast¹⁷ ja uurimiseesmärkidest võib oma detailides varieeruda, kuid põhiosas peaks jääma samaks.

Kartograafia- ja geoinformaatikaalase terminoloogia osas tugine sin Kiira Mõisja ja Jüri Jagomägi poolt koostatud kartograafia sõnavarale,¹⁸ Teet Jagomägi geoinformaatika käsiraamatule¹⁹ ning Raivo Aunapi koostatud kartograafia õppematerjalidele.²⁰

¹⁵ Teet Jagomägi. Geoinformaatika praktikule. Tartu, 1999. Lk 8.

¹⁶ Kalev Koppel. Ajalooliste kaartide töötlemise metoodika ja asustusajalooliste allikate ühendamine geograafilises infosüsteemis. Peaseminaritöö. Juhendaja prof Aadu Must. Tartu, 2001. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

¹⁷ Olgu siinkohal märgitud, et Viluvere GISi puhul kasutati ruumiandmete töötlemiseks *Integrapi* tarkvarapaketti *MicroStation*; andmete seostamine ja analüüs id teostati *MapInfo* vahenditega.

¹⁸ Kiira Mõisja, Jüri Jagomägi. Kartograafia sõnavara I. // Kaardikoja Teataja. 1996. 2. Lk 14–37.

¹⁹ T. Jagomägi. Geoinformaatika.

²⁰ Raivo Aunap. Kartograafia loengukonspekt. Tartu, 1996. [<http://www.geo.ut.ee/kartool/karto/Kaart.zip>]. 10.11.2000; Raivo Aunap. Kaardiprojektsioonid. Tartu, 1999. [<http://geo.ut.ee/kartool/karto/krdproj.html>]. 10.11.2000.

Pilguheit Liivimaa katastrite ajaloole

Katastrite traditsioon sai Eesti alal alguse seoses territooriumi lülitamisega Rootsi impeeriumi koosseisu 17. sajandil. Esimesed ulatuslikud maamõõdu- ja kadastreerimistööd viidi Eesti ala läbi siiski alles 1680–90. aastatel seoses Karl XI mõisate reduktsiooniga. Algas nn Suur Rootsi kataster, mis teostati Liivimaal kolmes osas: esimene maamõõtmine aastail 1681–84, adramaaderevisjon 1688. aastal ja teine maamõõtmine, mis algas 1687. aastal ning vältas Põhjasõjani.²¹

Esimese maamõõtmise kvaliteeti mõjutas oluliselt liigne kiirustamine: näiteks mõõdeti lähestikku asuvate talude maa oli sageli kokku ning läbi ei viidud ka maade boniteerimist. Nende puuduste korvamiseks viidi 1688. aastal läbi adramaaderevisjon, millega paralleelselt toimus teine maamõõtmine. Viimane piirdus Liivimaa osas vaid redutseeritud mõisatega. Kuigi Suure nälja aastatel (1695–97) maamõõtmistööd peaaegu lakkasid, jätkus kaardistamine Põhjasõja ajal. Viimased kaardid kannavad aastaarvu 1709.²²

Kui Rootsi administratsioon 1710. aastal Riias lahkus, viidi Liivimaa rüütelkonna nõudmist ignoreerides Liivimaa katastri käigus koostatud kaardid Rootsi. Katastri kaartidest tunti Põhjasõja rüüstest kosuva mõisamajanduse tingimustes üha suuremat puudust.²³ Ainsad arvestatavad kaardistustööd 18. sajandil viidi läbi Saaremaal, 1765. aastal loodud Saaremaa Maaregulatsiooni ja Revisjonikomisjoni poolt.

Süsteematilised kadastreerimistööd taastusid Liivimaal tänu 19. sajandi alguse agraarreformidele. 1804. aasta Liivimaa talurahvaseadusega korraldati ümber kogu senine talupoegade koormiste arvestamise süsteem. Nüüdsest peale pidi talupoegade kohustuste suurus mõisa ees sarnaselt 17. sajandiga sõltuma nende kasutuses olevate kõlvikute pindalast ja kvaliteedist, mille kindaksmääramine eeldas ulatuslike maamõõdu- ja kaardistustööde käivitamist.²⁴

Tööde läbiviimiseks ja uute vakuraamatute koostamiseks loodi 1804. aastal maakondlikud revisjonikomisjonid (Riias, Võnnus, Tartus ja Pärnus). 1809. aastal asutati maamõõtmis- ja kaardistustööde juhti-

²¹ H. Ligi. Põllumajanduslik maakasutus. Lk 7.

²² Samas. Lk 7–8.

²³ Ulatuslike mõõdistustööde läbiviimiseks 18. sajandil puudus tänu Rootsi katastri kaartide olemasolule õigupoolest vajadus. Sajandi teisel poolel lasid paljud mõisnikud oma Stockholmis asuvatest mõisakaartidest koopiad teha, mida seejärel edukalt kasutasid nii mõisapiiride tõestamiseks kui ka maakorraldustööde läbiviimiseks (A. Must. Suur Rootsi kataster. Lk 28).

²⁴ Aadu Must. Kroonumõisate kataster Liivimaal XIX sajani algul. // Kleio. 1991. 3. Lk 31.

miseks ülekubermanguline asutus – Liivimaa Maamõõdu- ja Revisjonikomisjon asukohaga Valgas. 1819. aasta talurahvaseaduse kohaselt tuli tööd lõpetada 1823. aastaks. Eramõisate kataster oli selleks ajaks lõpule jõudnud, kuid kroonumõisates olid tööd alles algfaasis. Valga komisjon likvideeriti ning vastavalt keiser Aleksander I poolt aprillis allakirjutatud ukaasile loodi 23. mail 1823 uus asutus nimega Liivimaa Kroonumõisate Maamõõdu- ja Revisjonikomisjon, mis tegutses 1854 (58). aastani.²⁵ Kroonumõisate komisjon pidi tööd lõpetama kaheksa aastaga, kuid praktilises töös ettetulnud raskuste tõttu lükati tähtaega pidevalt edasi. 1865. aastal asutati Liivimaa Kubermangu Joonestuskoda, mille pädevusse läksid kõik maade reguleerimise ja mõõdistamise seotud küsimused.

Mõisakaart ja kirjeldusraamat: lahutamatu tervik

Maamõõtjate poolt välitöödel kogutud andmed jagati lõppresultaadina tabelikujulise kirjeldusraamatu ja kaardi vahel, seega ei saa neid vaadelda lahus, sest lihtsustatult kujutab kirjeldusraamat endast kaardi raamivälist tekstiosa. Kaardikirjeldusraamatute koostamise nõue oli olemas juba Rootsi katastrite alguspäevil 17. sajandi esimesel veerandil²⁶ ja püsis mõningaid vormistuslike muutusi läbi tehes ka kogu 19. sajandi.

Ajalooliste kaartide puhul osutub määravaks kaardi loetavus ehk siis kaardi sisu haaratavus võrreldes koostaja poolt ettenähtuga. Sellest lähtudes püüan anda ülevaate mõõdistusmaterjalide sisulistest ja vormilistest iseärasustest ning peamistest tendentsidest nende arengus. Lähtematerjalina on kasutatud Rootsi katastri ja 19. sajandi esimese poole kaarte ja kirjeldusraamatuid.²⁷

Esmase info kaardi kohta saab lugeja mõisakaardi nimest, kus peegeldub kaardi teema, kujutatud ala administratiivne kuuluvus, koostamisaeg, autor ja andmed aluskaartide kohta.

Kõik 17. saj lõpu Liivimaa mõisakaardid koostati mõõtkavas 1:10 400. Nende alusel valmisid hiljem viis korda väiksemas mastaabis piirkonnakaardid.²⁸ Rootsi-aegset traditsiooni jätkati 19. sajandil

²⁵ A. Must. Eestlaste perekonnaloo allikad. Lk 271.

²⁶ Clas Tollin. Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövåren. Uppsala, 1991. S. 11.

²⁷ EAA. Fondid 1 (Eestimaa kindralkuberner Tallinnas); 308 (Liivimaa Kubermangu Joonestuskoda); 567 (Liivimaa Maamõõdu Revisjonikomisjon); 2027 (Kaardikogu); 3724 (Katastridokumentide kollektsoon).

²⁸ H. Ligi. Põllumajanduslik maakasutus. Lk 10.

mõõtkavadega 1:5 200 ja 1:10 400, sajandi teisel poolel hakkasid levi-
ma vana vene mõõtühikute süsteemil põhinevad mõõtkavad 1:4 200 ja
1:5 600.²⁹ Reaalse ruumi ja kaardilehe suhe anti kaartidel edasi graafi-
lise mõõtkavaga. Rootsi-aegset traditsiooni järgivate kaartide skaala-
jaotises (*scala ulnarum*) kasutati põhiühikuna küünart,³⁰ 19. sajandil ka
sülda (nt *Maasstab von 500 russischen Faden*).

Kaardiväljal, mis on ühtlasi kaardi kõige infotihedamaks kompo-
nendiks, edastatakse info kaardikeele ehk kindlaks määratud leppe-
märkide ja kaardikirjade süsteemi vahendusel. Kaardi leppemärkide
areng toimus keerukuse ja abstraktsuse suunas. Kui sümbolid 17.
sajandi kaartidel on lugejale visuaalselt arusaadavad, siis 19. sa-
jandi keerulisemaks muutunud kaarte on algajal raske mõista ilma
iseseisva maastikuüksuste kujutamise viise selgitava leppemärkide
seletuseta (*Illuminationsplan*), mis klassikalisel kujul Rootsi katastri
kaartidel puudub. Leppekirjade süsteemi arengutasemega oli oma-
korda otseselt seotud kaardikirjade kasutamise vajadus. Pikki, sageli
liigset *infomüra* tekitavaid tekste kohtame eeskätt Rootsi katastri
kaartidel. 19. sajandi kaartidel seoses edasiminekuks leppemärkide
süsteemi arengus kaardiväli tekstidelt sellisel määral tuge ei vajanud
– pikad kirjeldused asendusid lühikeste koodide või uute märkidega,
vabastades niimoodi kaardiväljal ruumi jõuliselt sissetulevale mikro-
toponüümikale. Kaardid muutusid lakoonilisemaks, kuid samas info-
tihedamaks.

Mõõdistusmaterjalide funktsioonist lähtuvalt fikseeriti kaartidel
eriti täpselt põllumajanduslikud kõlvikud. Rootsi katastri kaartidel
eristati erinevate tingmärkide ja kaardikirjadega põlispõllud, kesa,
võsapõllud, heinamaad, karjamaa ja põldudel olevad takistused ehk
impedimendid, samuti põllumaa laiendamiseks sobivad alad. Erinevalt
Eestimaa Rootsi katastri mõisakaartidest³¹ pole Liivimaa puhul küla
ribapõldude jaotust märgitud, lähestikku asuvate talude maad arvut-
tati kokku ka kirjelduses. Viimast puudust 19. sajandi kaartide puhul
ei esine, uue kõlvikukategooriana lisandus nüüd ka aiamaa. Oluliselt
täpsemini edastati ka mittepõllumajanduslikku looduskeskkonda.

Kaardi joonelementides pöörati suurt tähelepanu territoriaalsete-
le piiridele. Leppemärkide kujutamise viisides eristati mõisa välispiir
küla või talu ja selle lahusmaatükkide piiridest. Viimased märgiti
eriti täpselt üles 19. sajandil, kuna just nende alusel viidi hiljem läbi

²⁹ Kaartide puhul arvestati, mitmele tollile (2,54 cm) kaardil vastab üks verst (1066,8 m) ehk 500 sülda (*Faden*) tegelikkuses.

³⁰ Maamõõtjad kasutasid Liivimaal nn maamõõtja küünart pikkusega 60,96 cm.

³¹ Nt EAA. 1-2-CI, CII, CIII.

maade reguleerimine. Sirgele piiriliinile märgiti kahe piiritähise vahele kaugus süldades ja piiritähiste kontrollimise või mahamärgkimise aeg. Võrreldes Rootsi-ajaga edastati täpsemalt ka kommunikatsioone. Teed jagati nüüd tähtsuse järgi kolme klassi: suured maanteed, ühendusteet ning talu-, metsa- ja puuteed.

Rootsi katastri kaartide vast silmatorkavaimaks iseärasuseks on asulakohtade kujutamise viis. Kui 19. sajandil kasutatud suuremad mõõtkavad ja mõõtmistäpsus võimaldasid edastada hoonete tegeliku pealtvaatelist konfiguratsiooni ja paigutust maastikul, siis Rootsi katastri kaartidel asendati talukompleks stiliseeritud külgvaatelise majakesega. Nimetatud sümboli variatsioonidega fikseeriti taluühiskonna sotsiaalsed suhted ja funktsionaalsus – erinevalt kujutati adra-, vabatalupoegade ja saunikute kohti, eristati ka kõrtsid, sae-, tuule- ja vesiveskid ning kalurionnid, kirik ja mõis märgiti kaardile tõetruumalt hoone väliskuju imiteeriva sümboliga.

Tabelikujuline kirjeldusraamat seoti kaardiga eriliste kaardikirjade abil (vt allpool). Rootsi-aegne kirjeldus algab ülevaatega mõisa maa-dest, milles mh selgitatakse mõisa kalastusvõimalusi ja veskite seisukorda. Mõisamaade kirjeldusele järgnevad kubjaste, kõrtsmike ja talumaade kirjeldused külade kaupa. Raamatus anti talude adramaade arv, talu nimi ja selle lisisissetuleku allikad ning kõlvikute iseloomustused ja pindalad tündrimaades.³² Paralleelselt kaartidega muutusid üksikasjalikumaks ka kirjeldusraamatud: alates 1820. aastate teisest poolest pandi lisaks maksustusalustele kõlvikutele (aia-, põllu-, võsa- ja heinamaa) kirja ka talude õuede, puu- ja pleekaedade, koplite, karjamaade, teede, karjateede, kraavide, kuuse-, männi- ja lehtmetsade, nõmmede, madalsoode ja kõrgrabade, veekogude, kivihunnikute ning muude takistust pindalad vaka- ja kapamaades.³³ Alates Liivimaa Rootsi katastri teisest maamõõdistamisest rakendati ka maade boniteerimist – nelja erineva kvaliteedikraadi järgi hinnati põlispõld, söötis põld, võsamaad ning väljakurnatud võsamaa.³⁴ 19. sajandil boniteeriti aia-, põllu-, võsa- ja heinamaad ja anti ka kõlvikute vastavate takside alusel välja arvutatud rahaline väärtus taalrites ja krossides.

³² Tündermaa = 14 000 ruutküünart = 0,52 ha. Erinevalt põllumaast anti heinamaade suurused koormates (*höölass*). Rootsi-ajal iseloomustati põllumaade kvaliteeti järgmiste parameetritega: mulla lähtetained (savi – *leer*, liiv – *sand*, kruus – *gruus*, kivisus – *steen*), värvus (punane – *röd*, valge – *vhyt*, must – *svart*, hall – *grå*), maa niiskus (kuiv/ kõva – *hård*, vesine – *våttachtig*, sanke[a]), umbrohusus (*missvakst*) ja viljakus (*fruchtbar*). 19. sajandil määrati aia- ja põllumaade puhul huumushorisondi paksus tollides, mulla värvus, lähtekivimid, kivisus ja niiskusréiim.

³³ A. Must. Eestlaste perekonnaloos allikad. Lk 285. 1 vakamaa = 25 kapamaad = 0,37 ha.

³⁴ EAA. 308-6-323–324; 326–327; 329–331.

Katastridokumentide info struktuur ja omavahelised seosed

Ajaloolise andmestiku ebakindlad usaldusväarsuse garantiid ja materjalide ebauhtlane säilimine tingib vajaduse eri allikaliikide kombineerimise järele. Uurijal on sellistel puhkudel vaja teada, millised on kasutatud allikaliikide omavahelised seosed. Teen mõned üldistused. Kui jagada katastri mõõdistusmaterjalide ja neid täiendavate allikate info kahte struktuurüksusesse – geograafilised (kaart) ja atribuutandmed³⁵ (kaardi tekstid, kirjeldus- või vakuraamat jt) – võib tuua välja kolm põhilist allikatevaheliste seoste tüüpi. Esiteks atribuutandmete allikate omavahelised seosed, teiseks atribuutandmete allikate seosed kaardiobjektidega ning kolmandaks kaardiobjektide ja reaalse looduskeskkonna vahelised seosed. Nimetatud seosed moodustavad katkematu ahela, mille iga lüli on asendamat. Nii näiteks õnnestub Rootsi-aegses vakuraamatus nimetatud talu lokaliseerimine kaartide puudumisel harva.

Mõõdistusmaterjalide atribuutandmeid saab täiendada mitmete allikagruppide abil. Siinkohal kasutan näitena vakuraamatuid ja adramaarevisjonide materjale, mis on mõõdistusmaterjalidele funktsioonilt kõige lähedasemad. 19. sajandi vakuraamatud on mõõdistusmaterjalidega kooskõlas, kuna vakuraamatute koostamisel võeti aluseks samaaegsed kaardikirjeldusraamatud. Probleemaatiliseks osutub 1680. aastate alguse Rootsi katastri mõõdistusmaterjalide vastavusseviimine 1688. aasta revisjoniga, kuna märkimisväärne osa taludest on uute peremeeste ees- ja lisanime järgi ümber nimetatud.³⁶ Ülle Tarkiainen on viidanud lahknevustele ka talude arvus ja põllupinna suuruses, mille üheks põhjuseks oli andmete kogumise erinev meetod.³⁷ Kuna aastail 1721–58 koostatud adramaarevisjonide läbiviimisel tugineti 1688. aasta adramaarevisjonile ning iga 18. sajandi talu puhul mainiti, millise 1688. aastal eksisteerinud talu maal ta asus,³⁸ avaneb ülejäänud 1688. aasta talude (mille seostamine nimede võrdlemise teel ebaõnnestus) sidumisel vanemate kaartidega teoreetiline võimalus vakuraamatute aegrea abil *rajada sild* hetkeni, mille kohta on

³⁵ Atribuut (*attribute*) – nimeline (geograafilist) objekti või olemit iseloomustav omadus. Mõiste ja selle tähendus on laenatud geoinformaatikaalasest terminoloogiast.

³⁶ Vastavas katses õnnestus siinkirjutajal talunimede ja adramaade arvu võrdlemise teel ühildada vaid umbes kaks kolmandikku nii Pärnu Viluvere kui ka Rõuge mõisa 1688. aasta vakuraamatute ja 1680. aastate alguse mõõdistusmaterjalide andmetest.

³⁷ Ü. Tarkiainen. Hajatalude arvust. Lk 164; Ülle Liitoja. Põhja-Tartumaa talud 1582–1858. I. Tallinn, 1992. Lk 5.

³⁸ Ü. Tarkiainen. Hajatalude arvust. Lk 156.

olemas järgmine kaart (peab sisaldama vähemalt talunimesid) ning seejärel andmed geograafiliselt vastavusse viia.

Lisaandmete ja kaardi vaheline seos tekitati maamõõtjate poolt erilise kaardikirjade süsteemiga, mis ühendab kaardil kujutatud geograafilised objektid nende kohta kirjeldusraamatus jt lisaallikates toodud tekstiliste ja numbriliste kirjeldustega. Iga asustusüksus ja kõlvik oli kaardiväljal tähistatud koodiga, mis kanti ka kirjeldusraamatu vastavasse lahtrisse. Kõrvuti teiste kaardikirjadega toimus areng ka koodisüsteemis. Rootsi katastrikaartidel tähistati asustusüksusi araabia numbriga ja kõlvikuid litteraga (nt *A* – mõisa suvivilja väljad, *B* – mõisa talivilja väljad [...] *R* – Tido Jaagu talu võsapõldude lapid).³⁹ Paralleelselt kirjeldusraamatuga seletati koodide tähendus ära ka kaardil paiknevas *Notarum Explicatio's*. 19. sajandi kaartide puhul võib kõlvikutüki tähist vaadelda kolmeosalise koodina, mille esimene liige näitab kõlviku kuuluvust (ühtib talu tähisega), teine kõlviku liiki (*a* – aiamaa, *b* – põllumaa, *c* – võsamaa, *d* – heinamaa ja *e* – karjamaa) ning kolmas liige kõlviku numbrit kirjeldusraamatus (numeratsioon algab iga talu ja iga kõlvikuliigi juures uuesti). Koodide meelestpidamine teeb hõlpsaks isegi kaardi mustvalge koopia lugemise.

Kaardiandmete seostamine reaalse looduskeskkonnaga kujutab endast katastridokumentide kasutamise kõige kriitilisemat ja ühtlasi keerulisemat probleemi, mille eiramine erialakirjanduses on taandanud kaartide kasutamise sageli kirjeldusraamatu juurde kuuluva illustratsiooni tasemele. Kasutamata on jäänud suur hulk väärtuslikku informatsiooni. Kuna Eesti ala vanematel kui 1920. aastate kaartidel tänapäeva mõistes kartograafiline alus puudub,⁴⁰ kätkeb ajalooliste kaartide sidumine tänapäevaste koordinaatsüsteemidega endas mitmeid tehnoloogilisi küsitavusi. Lahendus võiks peituda GIS-tehnoloogiate kasutamises, mis pakuvad ruumiandmete töötlemiseks ja analüüsiks üha avaramat mänguruumi.

GIS on tööriist

Lähenemisviise GISile on mitmeid – selgemini tulevad välja kartograafiline, andmebaasilik ja analüütiline vaatenurk.⁴¹ Ajaloolise uurimistöö vaatevinklist võiks GIS olla eeskätt abivahend andmete töötlemiseks, (andmebaasina) korrastamiseks ja analüüsiks või inter-

³⁹ EAA. 308-2-180.

⁴⁰ Leida Lepik. Eesti haldusüksuste muutused kaartidel 1919–1997. a. Magistritöö. Juhendaja prof Tõnu Oja. Tartu, 1998. Lk 32.

⁴¹ T. Jagomägi. Geoinformaatika. Lk 7.

preteerimiseks. GISi ülesehitust võib piltlikult vaadelda kahest poolest koosnevana – süsteemis salvestatud objektide asukoha ning kuju info (*geo-* ehk G-pool), ning nende objektide atribuutinfo (*info-* ehk I-pool). GISi omapäraks on võime integreerida G-poolle abil selliseid I-poolle andmeid, mida ainult atribuutide abil võimalik teha ei oleks⁴² ehk teisisõnu erinevatest allikatest pärinevaid atribuute saab seostada ka nende geograafilise asukoha kaudu. Alljärgnevalt antakse ülevaade peamistest ruumiandmete tötlusetappidest GISis ja heidetakse valgust infosüsteemi üldistematele ülesehituslikele printsiipidele.

GIS-andmebaasi nn *Geo*-poolle moodustavad atribuutandmetega süsteemi salvestatud geograafiliste koordinaatide kaudu seotud kaardiobjektid, mida on võimalik digitaalselt esitada kahe printsiibililt erineva andmemudeli alusel – kas vektor- või rastermodelina.⁴³ Olenemata mudelist korrastatakse ruumilised andmed GISides eri kihtidena (*layer*), mille eelduseks on, et kihid omaksid ühesugust matemaatilist alust. Kuidas aga on GISis võimalik moodsate kaardialustega sobitada ajaloolisi kaarte? Selleks pakub GIS-tarkvara projektsiooniteisenduste erivormi – *koolutamise*⁴⁴ – funktsiooni, mis on välja arendatud kaartide jaoks, mille kaardialus on teadmata või vigane. Skanneritud rasterkaart asetatakse justkui kummikilele, mida venitatakse kaardidel identifitseeritud ühiste tunnetuspunktide järgi rahuldava tulemuseni. Ühtlasi seotakse transformatsiooni tulemusel ajalooline kaart automaatselt moodsa koordinaatsüsteemiga, defineeritakse mõõtkava ja projektsioon.

Järgmiseks ruumiandmete tötlusetappideks GISis on andmete vektoriseerimine ja korrastamine. Erinevalt rastermodelist võimaldab andmete vektorformaad manipuleerida kaardiobjektidega kui sisuliste tervikutega, mudeli eelised ilmnevad eeskätt analüüsil. Levinuim vektoriseerimise meetod on käsitsi ekraanilt digimine.⁴⁵ Valitud nähtused ekraanil taustana kuvatud ja juba rektifitseeritud mõisakaardil

⁴² T. Jagomägi. Geoinformaatika. Lk 9.

⁴³ Marge Konsa. Geograafilise infosüsteemi kasutamine arheoloogias Rõuge kihelkonna näitel. Peaseminaritöö. Juhendaja H. Valk. Tartu, 1999. Lk 8 (Käikiri TÜ arheoloogia õppetooli raamatukogus). Rastermudeli korral on ruum jagatud ühesuurusteks ruudukesteks ehk tsellideks, iga ruuduke omab asukohta määravaid väärtusi (koordinaatide paari) ja z-väärtust, mis iseloomustab mingi nähtuse eksisteerimistugevust pikslile vastavas geograafilises piirkonnas; vektormudelil on objektid defineeritud geomeetriliste primitiivide (punkt, joon, pind) järgi ning iga objekt on manipuleeritav sisulise tervikuna.

⁴⁴ Koolutamine – kujutise teisendamine etteantud või valitud punktidele vastavaks, säilitades kujutise sidususe. Rakendatav nii raster- kui ka vektorandmetele (*warping, rubbersheeting, rubberbanding*), ka vorpimine, sobildamine, elastimine (T. Jagomägi. Geoinformaatika. Lk 165).

⁴⁵ Vt: Jüri Roosaare. Geoinformaatika alused. Tartu, 1997. Lk 18. Käikiri TÜ Geograafia Instituudi raamatukogus.

joonistatakse arvutihiirega üle. Iga joonistatud objekti kohta antakse spetsiaalses tabelis üks kirje, kuhu kantud võtme (nt talu kood, kirjeldusraamatu tähis) kaudu saab neid analüüsil seostada atribuutandmete tabelitega. Nagu juba öeldud, organiseeritakse GISides andmed kihtidena. Viluvere GISi koostamisel lähtusin andmete korrastamisel kronoloogilis-temaatilisest jaotusest, mille järgi moodustasin erinevad andmekihid järgmiselt: 1683. aasta põlispõllud, 1683. aasta võsamaad..., 1844. aasta põlispõllud,...1859. aasta teed... jne.

Atribuutandmed (*Info-pool*) korrastatakse GISides tavaliselt mitme-tabeli-süsteemina, mis struktureeritakse valitud andmemudeli ehk tabelite kirjade vaheliste seoste fikseerimise mooduse alusel.⁴⁶ GISides on rõhuv enamus kasutatavaid andmebaasihaldureid relatsioonilised.⁴⁷ Relatsiooniline andmemudel koosneb tabelitest, mille vahel luuakse seosed igas tabeli kirjes sisalduva unikaalse võtme ehk identifikaatori abil.⁴⁸ Nii näiteks on erinevatest vaku- ja kirjeldusraamatust pärit ja vastavalt eri tabelites asuvad andmed talu tasandil ühendatavad igale talule antud identifikaatori kaudu.

Ruumiandmete elektroonilise töötamise teel on võimalik küllaltki suure täpsusega taastada ja teha kasutatavaks olulist agraarajaloolist informatsiooni. Viluvere mõisa digitaalkaartide ja kirjeldusraamatute kõlvikute pindalaandmete kõrvutamisel jäi erinevus vaid paari protsendi piirsesse. See asjaolu tõestab, et kaart pole pelgalt kirjeldusraamatu juurde kuuluv illustratsioon, vaid omab agraarstatistika kontekstis täiesti iseseisvat väärtust. Lisaks eelnevale võimaldab katastrikaartide *parandatud* digitaalne formaat asetada neid teistele elektroonilisel kujul saadaval olevatele spetsiifilistele teemakaartidele nagu näiteks mullastiku-, aluspõhja-, taimestiku- ja reljeefikaardid ning analüüsida kaartidel kujutatud nähtusi ja nendega seotud atribuutandmeid nii omavahel kui ka teemakaartidel esitatud looduskeskkonna elementide suhtes.

Analüüsivõimalused GISis

Analüütilise vaatenurga kohaselt nähakse GISis teadust mõistlikust andmete interpreteerimisest ja mõtestatud kasutusest.⁴⁹ Tuleb rõhuta-

⁴⁶ Andmebaaside struktureerimise mudeleid on mitmeid, levinumad on nt hierarhiline, võrk-, relatsiooniline ja objektorienteeritud mudel (**Ain Isotamm**. Andmed, andmemudelid ja päringukeeled. Tartu, 1996. Lk 62).

⁴⁷ **T. Jagomägi**. Geoinformaatika. Lk 11 jj.

⁴⁸ **A. Isotamm**. Andmed, andmemudelid ja päringukeeled. Lk 62.

⁴⁹ **T. Jagomägi**. Geoinformaatika. Lk 9.

da, et GISi analüüsimetodid on kvantitatiivsed ning saadud tulemused otseses sõltuvuses lähteandmete kvaliteedist. Kuna ajaloo allikmaterjal on ja jääb iseloomult ebakindlaks, ei saa analüüsides tulemusi kuidagi absolutiseerida. GIS on vaid tööriist, üks osa uurimisstrateegiast ning lõplike otsuste tegemine jääb ka siin uurija privileegiks. Eesti asustus- ja majandusajaloo uurimisel on geograafilise ruumiga seotud probleemide formuleerimine jäänud mitmetel põhjustel tahaplaanile. Täienduste lisamisele ei pretendeeri ka siinkirjutaja. Küll aga võiks kahtlusteta väita, et seni ajalooteaduses aktualiseeritud ruumiga seotud küsimused⁵⁰ on GISi vahendeid arvestades õige hõlpsasti lahendatavad.

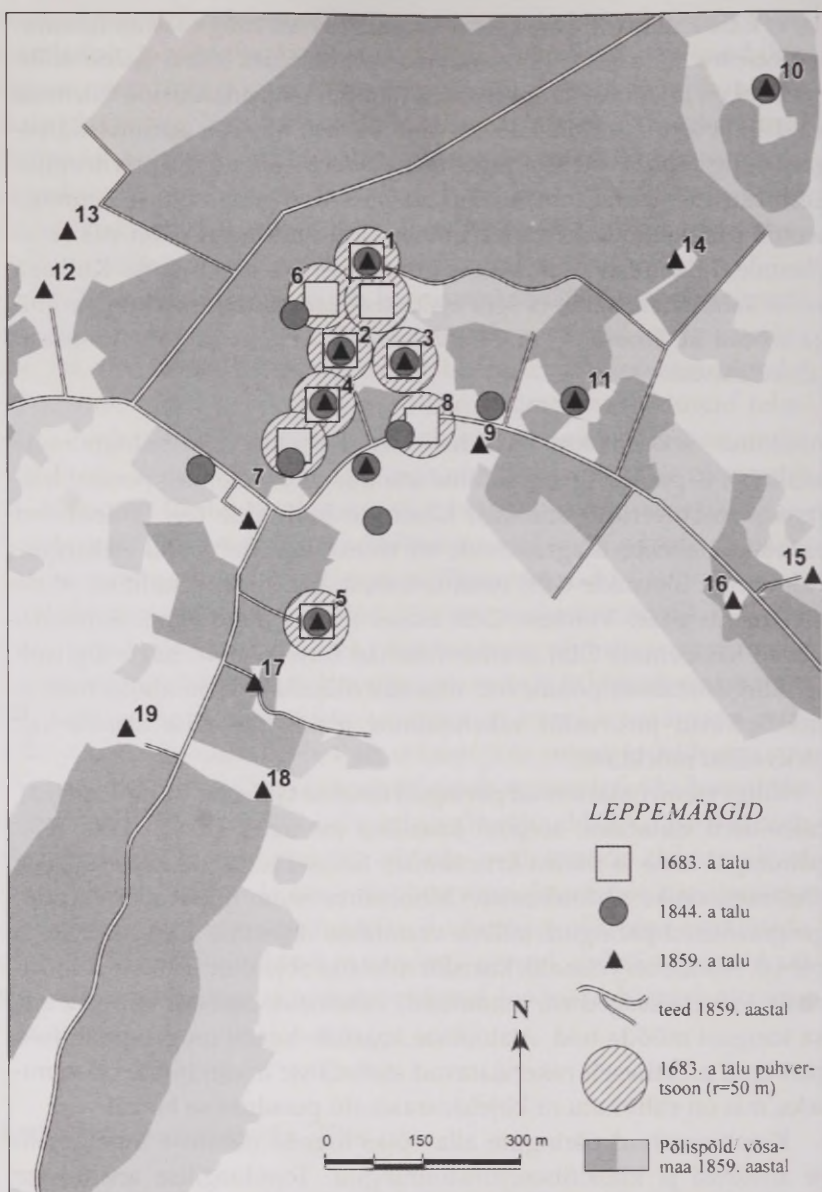
Analüüse sooritatakse GISides kas I-poollest (atribuutandmete analüüs), G-poollest (geograafiline analüüs) või mõlemast poollest korraga (kombineeritud analüüs) lähtuvate päringute teel. Tulemused esitatakse tabelite, diagrammide või teemakaartide⁵¹ kujul. Alljärgnevalt annan ülevaade GISi rutiinsematest analüüsimetoditest, mida illustreerin paari Viluvere GISi alusel tehtud näite varal. Siinkohal jäävad käsitlemata GISi avanseeritumad funktsioonid nagu digitaalsel kõrgusmudelil põhinevad reljeefianalüüsid, 3D modelleerimine, trendipinnad jms, mille rakendamine ajaloo uurimise seisukohalt oleks siiski mõeldav.

Kõige elementaarsemad päringud tehakse GISis atribuutide põhjal, tulemused esitatakse seejärel kaardina (nt näita kaardil kõik talu, põllulapid enne ja pärast kruntimist). Sellisel juhul on kaart kõigest illustratsiooniks andmebaasile. Mõnevõrra enam nõuavad tarkvaralt geograafilised päringud, millele vastatakse objektide asukoha ja kuju põhjal. Nõnda on võimalik kaardilt tuletada objektide asukohakoordinaate, esinemissagedust, pindalasid, vahemaid, ümbermõõtusid, aga ka kaugust mõõda teid. Ajalooliste kaartide korral on geograafilised päringud efektiivselt rakendatavad statistiliste arvandmete taastamiseks, mis on vältimatu nt kirjeldusraamatu puudumise korral.

Kombineeritud päringute alla võiks lugeda nähtuste topoloogilise analüüsi ja klassifitseerimistoimingud. Topoloogilise analüüsiga saadakse vastuseid eeskätt nähtuste omavahelist asukohta uurivatele

⁵⁰ Erialakirjanduses on käsitlemist leidnud erinevate nähtuste (territoriaalvaldused, maakasutus, asustus jt) ruumiline ulatus, organiseeritus ja dünaamika, harvem kohandumine looduskeskkonnaga.

⁵¹ Teemakaardid on GISi kõige levinum väljund. Levinumateks teemakaartide tüüpideks on koropleet-, sümbol-, diagramm-, pinadala- ja vookaardid (loe lähemalt T. Jagomägi. Geoinformaatika. Lk 99–117).

Joonis 1. Muudatused Viluvere küla asustusstruktuuris 1683–1859.

küsimustele, toimingud jagatakse siin kolme rühma: 1) teede võrgustikul põhinevad transpordiülesanded, 2) objektide piiridel põhinevad naabusülesanded ja 3) objektide kujul põhinevad kattuvusülesanded.⁵²

⁵² T. Jagomägi. Geoinformaatika. Lk 22. Kattuvusülesandeid nimetatakse vahel ka sisalduvus- ja lõikuvusülesanneteks.

Transpordiülesanded aitaksid heita valgust talumajanduse kommunikatsioonioludele, veoloomade kasutamisele talutöödel⁵³ jne. Naabrusülesanded aitaksid mh välja selgitada, millisele loogikale allus asustus ja maakasutuse struktuur, nt kõlvikute piiride ühituvuse põhjal defineerida kõik hajatalud.⁵⁴ Kattuvusülesannete kaudu saab uurida erinevatel kaardikihtidel paiknevate nähtuste füüsilist kokkulangevust ja arvutada välja kokkulangemise määr nt protsentides pindalast. Kaardikihte liites-lahutades saame analüüsida, millised olid asustuse ja maakasutuse dünaamika, selle seoseid looduskeskkonnaga (nt mullastik). Milliste maade arvelt põllumaad laiendati, millised talud asuvad antud Rootsi-aegse talu maadel hiljem, kuidas on toimunud talu partselleerumine jms.

Joonisel nr 1 on kujutatud Viluvere küla asustuse ruumilises korralduses toimunud muutuseid 1683., 1844., ja 1859. aastate seisuga. Selleks, et osa hilisemaid talusid Rootsi-aegsete taludega geograafilise asukoha järgi ühendada, generaliseeriti viimastele 100m läbimõõduga puhvertsoonid.⁵⁵ Kaardil näeme, et osa Rootsi-aegsetest taludest (nr 1–5) säilitasid oma asukoha küla südames kogu vaadeldud perioodil. Teised majapidamised (nr 6–9) on 1850. aastatel toimunud talumaade kruntimise käigus olnud sunnitud oma asukohta suuremal või vähe- mal määral muutma. 1844. aasta vabadikutaludena märgitud majapi- damised (nr 10–11) eraldusid pärast kruntimist emataludest lõplikult. Kruntimisele oli iseloomulik uute talude rajamine või juba küla keskel eksisteerinud talude (nr 12–19) tõstmine küla põlluväljade servalade- le. Talumaade kruntimisega omandas endine kompaktne tuumikküla korraga hajakülale iseloomulikke jooni.

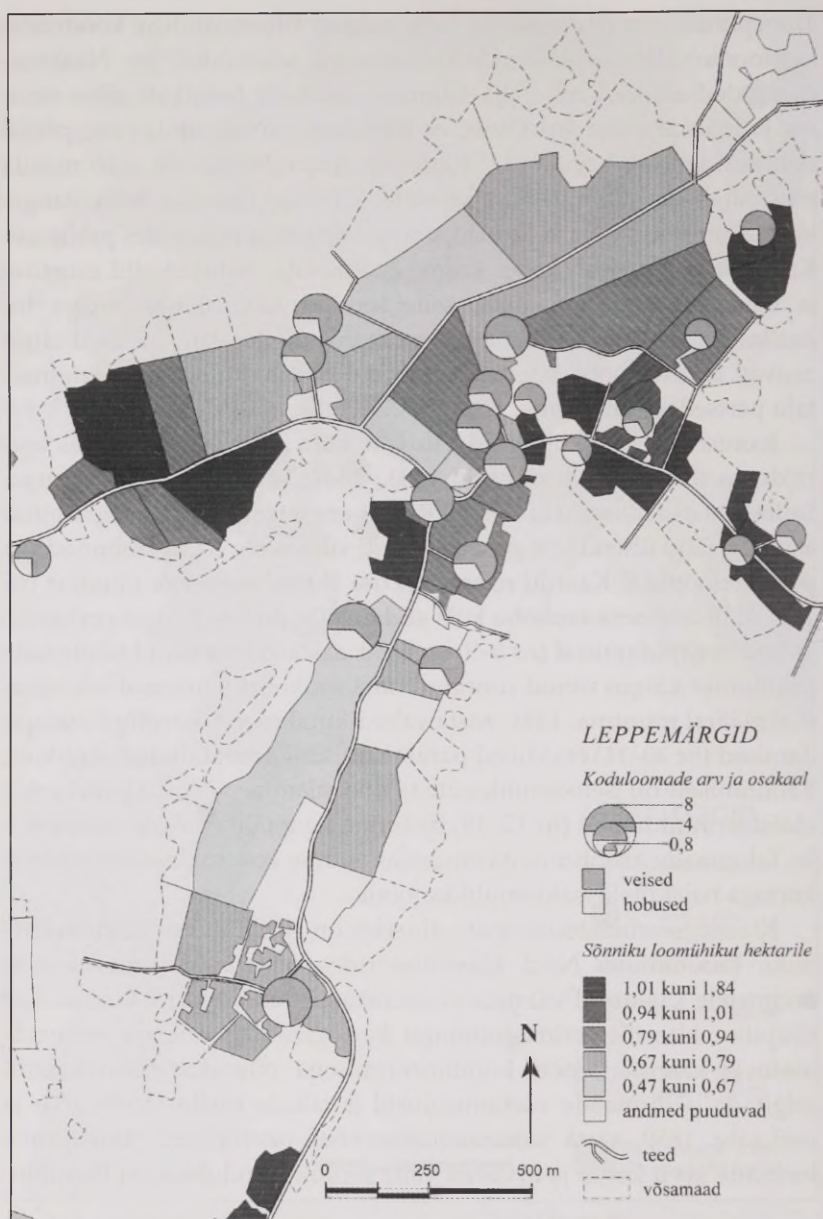
Klassifitseerimistoimingute aluseks on atribuutide väärtusvahe- mike kasutamine. Neid klassifitseerides omistatakse ruumilistele andmetele kaalutuid väärtusi või eelistusi.⁵⁶ Joonisel nr 2 kujutatakse tüüpilise klassifitseerimistoimingu kartograafilist tulemit: vakuraa- matu ja kaardiandmete kombineerimisega püütakse teemakaardil selgitada põllumaade väetamisolusid ja talude kariloomade arvu ja osakaalu. 1859. aasta vakuraamatust võeti arvandmed talude kari- loomade arvu kohta ja arvutati välja sõnnikuproduktsoon loomühi-

⁵³ K. Martsik on teede võrgustiku ja talude põllutükkide pidalade ja paiknemise põhjal uurinud sõnnikuveo ökonoomsuse erinevusi (K. Martsik. Liivimaa kroonu- mõisate kataster. Lk 71–83).

⁵⁴ Külaks loetakse kahest või enamast talust koosnenud talude gruppi siis, kui selle puhul esines põllumaade üleribasust. Vastasel korral on tegemist hajataludega (Ü. Liitoja-Tarkiaisen. Hajatalud ja külad. Lk 20).

⁵⁵ Puhver(tsoon) – ala, mis on punktist, joonest või polügoni servast piiratud kaugu- sel, näitab objekti kindlaks määratud geograafilist mõjuala (*buffer, buffer zone*).

⁵⁶ M. Konsa. Geograafilise infosüsteemi kasutamine. Lk 21.

Joonis 2. Põlispõldude ja aiamaade väetamise intensiivsus 1859. aastal.

kutes.⁵⁷ Loomühiku väärtused jagati omakorda talude põlispõldude (sh aiamaad, võsamaid sõnnikuga ei väetatud) pindalaandmetega. Saadud suhtarvude alusel klassifitseeriti põllud väärtusvahemikesse (5) ning esitati kaardil eri intensiivsusega värvitoonides.

Samade andmete esitamisel tabelina selgus, et kariloomade arv põllumaa pindalaühiku kohta oli suurem just väiksema külvipinnaga taludes, mis asusid küla servaalade madalatel, vähem viljakatel muldadel.⁵⁸ Märgatavalt suurem oli neis taludes ka heinamaa ja põllumaa suhe. Antud erinevused tsentraalselt ja äärealadel paiknevate majapidamiste vahel peegeldavad ilmekalt talumajanduse kohandumist looduskeskkonna iseärasustega: esiteks vajasisid vähemviljakatel muldadel paiknevad põllumaad enam väetist, teiseks pakkus küla servaalade talude avatum territoriaalne asukoht paremaid võimalusi loomade karjatamiseks ja talisööda varumiseks.

Kokkuvõtteks

Eesti ala 17–19. sajandi katastrikaardid ja kirjeldusraamatud on mineviku uurimisel väärtulikeks infoallikateks: lisaks asustus-, majandus- ja sotsiaalahajaloolisele andmestikule sisaldavad nad unikaalseid teateid ajaloolise mikrotoponüümika, kultuurmaastiku, aga ka kartograafia tehnoloogilise arengu kohta. Materjalide sisulised ja vormilised üksused tegid aja möödudes läbi nähtava arengu – suurenes andmete hulk ja täpsus, rafineeritumaks muutus esitusviis. Samas hõlmavad uuemad katastrikaardid pea kõik nähtused vanematelt kaartidelt, mis teeb võimalikuks mitmesuguste nähtuste ajalise dünaamika vaatlemise. Kasutades prof Aadu Musta kujundit *annab kaart piirkonnast justkui hetkefoto, mitut järjestiku valmistatud kaarti võrreldes saame aga filmilindi...*⁵⁹

Materjalide inforikkuse kõrval tõstab nende väärtust veel teinegi, võib-olla isegi tähtsam omadus. Nimelt pole katastrimaterjalide informatsioon isoleeritud teistest allikaliikidest (näitena toodi adramaarevisjonide materjalid) ja seega avaneb esiteks võimalus kontrollida ja

⁵⁷ Sõnnikuproduktiooni iseloomustatakse mõistega *loomühik*, mille aluseks on täiskasvanud veis (lehm või härg), mis võrdub ühe loomühikuga. Hobune võrdub 0,66 mullikas, 0,5 ja lammast 0,1 loomühikuga jne (H. Ligi. Põllumajanduslik maa-kasutus. Lk 45). Kuna Viluvere 1859. aasta kirjeldusraamatus olid hobuste ja veiste puhul noorloomade arv täiskasvanud loomade arvuga kokku liidetud tuleb saadud tulemusi käsitleda suhtelise väärtusena, mis ei vasta tegelikule loomühikule. Arvutuse tegemisel eeldati, et noorloomade ja täiskasvanud loomade suhe oli erinevates taludes ligikaudselt sama.

⁵⁸ Mullastikuandmed pärinesid Maa-ameti digitaalselt mullakaardil, ning kattuvusanalüüsiga arvutati tulemused väärtusvahemike tabelisse. Selgus, et külatuumiku talude külaväljades oli piirkonna viljakaima rähkmulla osakaal märgatavalt suurem kui küla servaalade taludes, kus põllumaadel domineerisid glei- ja liivsavimullad.

⁵⁹ A. Must. Eestlaste perekonnaloo allikad. Lk 278.

suurendada selle usaldusväärsust, teiseks viia läbi mitmekesisemaid uuringuid ning hankida uuritavatest nähtustest mitmekülgsem ja tõetruum ettekujutus.

Kaasaegsete tehnoloogiate kasutamine andmete töötlusel ja analüüsil aitab ületada mitmeid ajalooliste kaartide kasutamisega seotud metodoloogilisi probleeme. GIS võimaldab parandada kaartide käsitatavust ja isegi esialgset täpsust (õigemini teisendada kaart kaasaegsetele nõuetele vastavaks), kuid mitte ainult – erinevatest allikaliikidest pärit andmete integreerimine ja kompleksne statistiline läbitöötamine varasemast suuremas ulatuses ja jõudluses pakub omakorda paremaid garantiisid materjalide usaldusväärsuse ja representatiivsuse kontrollil – meie väited mineviku kohta saavad parema katte.

Oma ülesehitusest ja võimalustest lähtuvalt on GIS asustus- ja agraarajaloo allikate uurimisel rakendatav suure kasuteguriga. GIS-tarkvara toetab ilmselt täies ulatuses seni Eesti ajalooteaduses kasutatud meetodeid, kuid avab andmete analüüsil ka sootuks uusi perspektiive. Uute ruumiga seotud probleemide formuleerimine on Eesti ajalooteaduse jaoks siiski tulevikutemaatika ning tõenäoliselt eeldab kaasaegsete interdistsiplinaarsete meetodite kasutuselevõtt siin ka paljude seisukohtade ümberhindamist või isegi sootuks uudet lähenemisviisi.

Retsensioon

Lübeck Style? Novgorod Style?

Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD. Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998. Gotland University College. Centre for Baltic Studies Visby. Ed. by Muntis Auns. 2001.

Niisuguse pika pealkirja taga peitub rahvusvaheline interdistsiplinaarne uurimisprojekt, mis lähtus Ojamaa Ülikooli Kolledžist ja mida rahastas Rootsi Kolme Sajandi Fondi Pank. See kestis aastail 1998–2001 ja hõlmas 17 Läänemere regiooni ajaloolast-medievisti ning arheoloogi Saksamaast Baltikumini. Projekti käigus vaadeldi lääne kultuuri levikuga Balti regioonis aastail 1100–1400 toimunud muutusi – kiriku ja riigi tsentraliseerumist, feodaalmõisate kujunemist, kaubanduse levikut ja urbaniseerumist. Selle raames püüti käsitleda Põhja- ja Ida-Euroopa maade europiseerimise ja euroopastumisega kaasnenud erisuunaliste kultuuride kohtumist ning vastata küsimusele, kas tegemist oli kokkupõrke või kompromissiga, vägivaldse ümbersunni või sujuvalt toimunud kohanemisega. Kaasaja Euroopa ühinemise kontekstis seostub projekt diskussiooniga regionalismi ja kultuuriidentiteedi üle. Uurimistööks valiti viis piirkonda: Kalmari ümbrus, Ojamaa, Kuramaa, Zemgale ja Saaremaa/Lääne-Eesti.

Sümposiumid leidsid aset igal aastal eri maal ja seal peetud ettekanded ilmuvad eraldi kogumikena. Ja nagu pealkiri reedab, kogunesid teadlased 1998. aastal Lätimaal Talsis, kus peatähelepanu pöörati tsentraalsete paikade – keskuste vaatlusele. Teemaatiliselt jagunevad Talsis peetud ettekanded nelja suuremasse gruppi.

Esimene alarühm kannab nimetust *asulast linnani* ning selle juhatab sisse **Nils Blomkvisti** arutlus linna kontseptsioonist üldse ning linnastumise koidikust Balti mere ida- ja läänekaldal. Artikli raskuspunkt on eeskätt teoreetilistel aspektidel, linna ja linnaelu üldisel määratlemisel. Tuginedes laiale historiograafiale esitab autor linna erinevaid defineerimiskatseid sõltuvalt lähenemisnurgast, mis võib olla nii õiguslik (saksa koolkond), demograafiline (prantsuse traditsioon) kui ka ühiskondlik-majanduslik. Kokkuvõttes on Blomkvist sunnitud tõdema, et seniajani puudub kõiki rahuldav ning kõiki aspekte arvestav linna definitsioon, mistõttu osa teadlasi soovivad sellest üldse loobuda. Kuid mitte artikli autor, kelle määratlusel kujutab

linn endast *eristunud ja erialaselt spetsialiseerunud inimeste ruumiliselt koherentset, funktsionaalselt integratiivset pidevat asustust koos nende vastavate majapidamistega, mis kõik vajavad transporti, kaitset ja mõnel juhul ka mingeid kohapealseid kättesaadavaid loodusressursse, paigas, mis rahuldab nende vajadusi nii optimaalselt kui lubab nende suhe võimuga*. Katsugu aru saada, kes suudab. Ehk oleks mõtet loobuda katsetest hõlmata hõlmamatut ning püüda selle asemel defineerida linna mingis konkreetses kultuuris või ühiskonnas, kus selleks valitsevad enam-vähem sarnased eeldused?

Tegelikult sellest lähtubki autor järgnevalt, sätestades hädavajalikud eeltingimused linnade tekkeks vaadeldaval ajajärgul. Need on järgnevad: 1) ühiskond toodab rohkem, kui tema liikmed vajavad elulujäämiseks ja enda taastootmiseks; 2) see ülejääk vahetatakse millegi muu vastu, mida kohapeal pole saada (tehingud, kaubandus); 3) ühiskond ja tema toodang on piisavalt suur põhjustamaks tehnilisi probleeme läbirääkimistel või kaupade transpordil, mistõttu selleks teki-
vad erilised optimaalse paiknemisega kohtumispaigad (keskused); 4) osa ühiskonna liikmeid on nõus tegelema kaubavahetusega ja võtma enda kanda sellega seotud riskid; 5) oma tegevuseks neil on piisavalt võimu või kaitset ühiskonna tipust. Niisiis on linn N. Blomkvisti tõlgenduses eeskätt kaubanduskeskus.

Edasi vaatleb autor esitatud kriteeriumite valguses kaht piirkonda Läänemere ääres – Kalmari väina regiooni ning Daugava-tee. Esimest neist peab autor üheks kõige paremate eeldustega piirkonnaks, kus 1200. aasta paiku hakkas tõesti kerkima linn. Seda tänu ühelt poolt saksa kaupmeeste kolooniale, teisalt aga Rootsi keskvoimule. Teatavaid eeldusi linnastumiseks täheldab uurija ka Daugava alamjooksul, kus tõstab esile eriti Daugmale linnamäge kui urbaniseerumise alget. 1200. aasta paiku näib Daugmale siiski olevat maha jäetud ning ümberringi kerkib rida õitsvaid liivlaste asulaid (Üksküla, Holm), mida aga ei saa veel pidada linnalisteks. Küll demonstreerib Kalmariga võrreldavat arengut 1201. aastal asutatud Riia.

Kokkuvõttes tõdeb autor kohapealse urbaniseerumise teatavat tagasiminekut 12. sajandil. Kalmari ja Riia tekkimine sai teoks eeskätt tänu läänest tulnud inimjõule, tehnoloogiale ja ressurssidele. Edasine areng jätkus aga erinevalt. Kui Rootsis suutis rahvuslik kuningavõim säilitada tasakaalu saksa ja rootsi soost raehärrade vahel (Magnus Eriksson), hiljem aga tõrjuda võõramaalased sealt hoopis välja (1471), siis Liivimaal juhtus just vastupidine. Ehkki ilmne liialdus on väide, et Jüriöö ülestõusu lüüasaamine viis mittedakslaste välistamiseni linnakodanike seas, ei mänginud põliselanikud Liivimaa linnade va-

litsemises tõepoolest mingit rolli. Kas ja kuidas see mõjutas linnade arengut on juba iseküsimus.

Lähedane on probleemiasetus kogumiku teises artiklis, mille autoriks saksa ajaloolane **Detlef Kattinger** ja milles vaadeldakse võrdlevalt linnade teket ja arengut Kalamari väinas (tuginedes N. Blomkvistile), Ojamaal (omaenda uuringute põhjal) ning Saare-Lääne piiskopkonnas. Kirjutise historiograafilises osas kurdab autor põhjendatult teatava mahajäämuse üle Balti linnade uurimisel, eriti mis puudutab väiksemaid keskusi, aga süüdistab siin ka keelebarjääri ning tõstatab vajaduse uue vastavateemalise üldkäsitluse järele. Seetõttu tunneb ta Eesti uurimisseisu vaid tänu vestlustele mõne üksiku Eesti arheoloogiga, mis ülevaate saamiseks on kahtlemata ebapiisav. Vastukaaluks rõhutatakse Rootsi ajalookirjutuse viimase aja innovatiivsust ja ajaloolaste tulusat koostööd arheoloogidega.

D. Kattinger tõstatab küsimuse, mis oli võrreldavas ruumis urbaniiseerumisel olulisim – linnaeelne asustus, valitsevad jõud või hansakaupmees. Ta märgib Rootsi ja Eesti puhul erinevat lähteplatvormi – esimesel puhul ühiskonda siduv kristlus ja kuningavõim, teisel laialivalguvad struktuurid ning paganlus. Mis puudutab aga väidet kaubanduse madalamast arengust Eestis *vahetuse ja röövi tasemel*, siis seda tuleks küll enne tõestada.

Siirdudes nüüd pealkirjas märgitud alade lähemale vaatlusele, märgitakse Kalmari puhul samas piirkonnas mitmeid eelkäijaid. Keskaegne Kalmar sündis ja tekkiski ühelt poolt kohalike ressursside ja struktuuride, teisalt saksa kaupmehe koostegevuse tulemusel, kusjuures tähtsat rolli mängis siinjuures kuningas Knut Erikssoni leping Saksi hertsog Heinrich Lõviga (u 1173–79), mille 1251/52. aastal kinnitas Birger Jarl. Ehkki Rootsi kuningad ühelt poolt soosisid ja edendasid saksa kaupmeste tegutsemist Kalmaris, ei lasknud nad seal ometi tekkida omaette saksa kogukonnal, nagu see sündis Visbys.

Ojamaal oli viikingiajal mitmeid sadamaid ja kaubanduskeskusi. Ka Visby asustamine algas juba 10. sajandil. Siinne linlaskond kujunes ühelt poolt saare kaupleja-talupoegadest, alates 12. sajandist aga ka saksa kaupmeestest. Lähemalt puudutatakse kuulsat Artlenburgi 1161. aasta traktaati, millega Heinrich Lõvi andis ojamaalastele oma valdustes ja sakslastele Ojamaal vastastikku võrdsed õigused. Ilmselt avas just see leping ukse eri rahvuste kogukondade tekkimisele Visbys, nii et 1288. aastani koosnes kodanikkond seal gooti ja saksa poolest, kumbki oma pitsatiga. Teisalt moodustasid need koos reisivate kaupmeestega vististi ühise kaupmeeste killa (*gilda communis*), mis 1211. aastal nõudis ja sai piiskop Albertilt Riias mitmeid privileege. Ehkki ajapikku näivad sakslased olevat selles edendanud

järjest suuremat osa. Alles 1288. aasta kodusõja ajal sekkub Ojamaa sündmustesse Rootsi kuningas, lastes linnal endale truudust vanduda ja sidudes selle niiviisi keskvõimuga.

Ülalmärgitud põhjustel raskeimas olukorras on D. Kattinger Saare-Lääne piiskopkonda käsitledes. Kõneldes keskaegse Lihula, Vana-Pärnu, Haapsalu ja Kuressaare eelkäijatest märgib ta seal mingi *protoasustuse* olemasolu, mis aga on arheoloogiliselt tõendatud vaid Lihulas. Kõnelemata väitest, et need oletatavad asulad/linnused võinuks olla mingi varafeodaalse kaaskonna keskuseks. Lihula puhul ei tunne artikli autor kahjuks Mati Mandeli töid, mistõttu on sunnitud piirduma üksikute andmete analüüsiga Henriku kroonikast. Haapsalu käsitletakse pigem piiskopilinnuse, varustus- ja tugipunktina kui kaubandus- ja käsitöökeskusena.

Kokkuvõtvalt järeldeb D. Kattinger, et ehkki urbaniseerumisprotsess ei pruukinud eri maades ja piirkondades kulgeda erinevalt, võis ta siiski viia erinevatele tulemustele. Otsustavat rolli siinjuures mängis kohalik keskvõim või selle puudumine. Nähtavasti tähtsustab D. Kattinger aga üle eestlastest elanikkonna vastupanu võõraste kaupmeeste tegevusele ehk siis linnade rajamisele. See lõppes juba 1220. aastatel. Palju suuremat osa etendasid siin võõrvõimude omavaheline vaen ja venelaste-leedulaste sõjaretked. Tahaks rõhutada, et nii geograafilised kui ühiskondlikud eeldused urbaniseerumiseks olid hilisema Saare-Lääne piiskopkonna aladel hoopis teist laadi kui Kalmari või Visby ümbruses.

Järgnevalt vaatleb Läti arheoloog **Jānis Asaris** Talsi linnust, üht kurelaste keskust, ja selle ümbruse muistiseid – kalmet, asulat, arvatavat kultusepaika ning ordulossi. Lähtudes linnataoliste asulate või aolinnade (*prototown*) kriteeriumitest järeldeb autor ka Talsi kuulumist nende hulka. Sest tegemist olnud 1) administratiivse ja majandusliku; 2) sõjalis-poliitilise; 3) kaubanduse ja käsitöö keskusega. Kas viimast saab järeldada linnamäel avastatud 29 mündi põhjal, mis liiati katavad ajavahemikku 10.–15. sajandini, on muidugi küsitav. Sama saagi saaks metalliotsijaga mõneltki külapõllult. Niiviisi vastaks aolinna kriteeriumitele küll enamik Baltikumi suurematest linnustest nende juures oleva asulaga. Ka muistsed (arvatavad) kultusepaigad ning hilisem kiriku ehitamine Talsi ei tee seda kuidagi linnalisemaks. Küsitav on 1421. aasta dokumendis kasutatud lätikeelse sõna *pilsaten* tõlkimine linnaks selle tänapäevases tähenduses (vrd linna mõiste areng eesti keeles). N. Blomkvisti arvates ongi siinjuures tegemist aleviga (sks k *Hakelwerk*), mis võiks olla ka Talsi asend urbaniseerumise skaalal.

Lähedane oma objektilt on **Romas Jarockise** artikkel, milles analüüsitakse võrdlevalt kaht Zemgale võimsat asustuskompleksi,

Tērvetet ja Mežotnet. Esimene koosneb linnamäest, hilisematest ordu-linnustest, linnuse lähedal paiknevast asulast ja pisut eemal asuvast hiliskeskaegsest kalmest, teine kahest linnamäest, nende vahelisest asulast, kahest kalmest ja vanast sadamakohast. Mõlemad linnamäed olid kasutusel keskajani välja, kuid kui Tērvete sai alguse juba pronksiajal, siis Mežotne alles u 800. aastal. Kui Tērvetes moodustas linnus asustuse südamiku, siis Mežotnes vaid selle kindlustatud osa. Ja vastupidi, asula paiknes ja arenes Mežotnes püsivalt ühel kohal, Tērvetes aga mitte. Ka Mežotne kaks kalmest kõnelevad tihedast asustusest, kuna Tērvete kalme on kas seni leidmata või puudub hoopis. Samas on mõlemal linnamäel avastatud nii omaaegseid teraviljavarusid kui märke ulatuslikust ja spetsialiseerunud käsitööst. Kaubandusest kõnelevad kaalude ja vihtide leiud, samuti vähesed mündid ja hakkhõbeda katked. Ajaliselt kuuluvad Mežotne mündileiud 9.–12., Tērvete omad aga 13.–14. sajandisse.¹ Käsitletud komplekside erinevuse taga oletab autor nende erinevat sotsiaalset staatust: Tērvete oli *semigallorum princepsi* (Vesthardi) residents 1220. aastatel, Mežotnet aga valitses arvatavasti mingi grupp vanemaid. Kuid autor rõhutab – kummastki ei saanud ealeski linna.

Daugava suuri keskusi, Daugmalet, Jersikat ja Riiat käsitleb arheoloog **Arnis Radiņš**. Daugmale kohta kasutab autor väljendit *town-like settlement*, mis koosnes 0,4ha pindalaga linnamäest, kahe-hektarilisest asulast, sadamast ning kahest kalmest. Daugmale linnamägi asustati u aastal 1000 ja jäeti maha arvatavasti 1200. aasta paiku. Kui varasemal perioodil elasid seal peamiselt semgalid, siis 11. sajandil tõuseb oluliselt liivlaste, aga ka skandinaavalaste jt osakaal. Daugmale kui kaubanduskeskuse tähtsust ilmestab tõik, et siit on avastatud üle 190 mündi 8.–12. sajandist, millest tervelt 130 on üksikleid – masendav tõend rahakasutusest lätlaste juures juba muinasajal! Kõrgel järjel oli Daugmales ka käsitöö, mh hõbeda töötlemine. On veider, et nii tähtis keskus pole jätnud jälgi kirjalikesse allikatesse. Seetõttu pakub autor välja identifitseerida Daugmale ruunikirjade Hulmiga (tuletades selle Holmi e Martinsāla nimest) – idee, mis pole kahjuks kuidagi kontrollitav. Ka kuulub Radiņš sellesse parteisse, kes arvab, et just Daugmale all asus kuulus semgalite sadam, mille külastamise 1200. aastal paavst keelas (ehk võiks Daugmalet otsida hoopis Idrisi kaardilt?). Daugmale allakäigu põhjusi näeb ta teistsuguste riiklike struktuuride tekkes ja

¹ Kõnelda seejuures aga muuhulgas ka nn mündivabast perioodist Ida-Baltikumis, mis olevat kestnud 1170. aastatest 13. sajandi alguseni, on ilmne liialdus. Eestis kuulub sellesse ajavahemikku rida mündiaardeid – Haapsalu, Lügānuse-Maidla, Tamse, Kaarma-Piila, Lõhavere, Lätis aga arvukalt kalmetest avastatud münte.

toob siinkohal võrdluseks kuulsa Gnezdovo, mis kadus Smolenski varju. Samasugust uut riiklust esindas Daugaval ortodoksne Jersika, mida allikad küllaltki üksmeelselt, ehkki eri terminites kutsuvad linnaks. Kuigi paigas elati juba 1000. aastal eKr, oli asustus seal 10. sajandini hõre. Siis algab linnuse kindlustamine ja lisandub elanikkonda, kuid veel 11. sajandil ei kannata Jersika välja mingit võrdlust Daugmalega. Järgnevalt kirjeldatakse skandinaavlaste müütilisi retki Kuramaale ja Zemgalesse Saxo Grammaticuse põhjal ning püütakse siit järeldada mingit skandinaavlaste aktiivsust, mis kajastuvat ka teatud hulga (1% sic!) matuste oletatavas skandinaavia päritolus. Lugejale jääb siiski arusaamatuks selle jutu side Jersika arenguga, mida kahjuks edasi ei jälgita. Kohaliku linnastumise arengu lõiganud läbi ristirüütlite tulek, mis toonud kaasa uued riiklikud struktuurid ja linnad vastavalt Lääne-Euroopa standarditele. Kaasa arvatud Riia, mis rajati liivlaste külade kohale ja vahele.

Kogumiku teine osa on pühendatud sadamatele ning seda alustab **Anton Pärna** kaastöö veetee osast Haapsalu linna kohavalikul. Artikli juhatab sisse mõnevõrra ennatlik tees, nagu oleksid Vana-Pärnu, Haapsalu ja Kuressaare juba muinasajal olnud kas sadamaiks või kaubandusplatsideks, ehkki vettpidavaid tõendeid selle kohta esitada veel ei ole. Kombineerides kartograafilist materjali, toponüümikat ja keskaegseid kirjalikke allikaid näitab autor Haapsalu lahe ja selle ümbruse tähtsust keskaegse laeva- või paadisõidule ning kalastusele. Toetudes uuematele geoloogilistele seisukohtadele vaidlustab A. Pärn teesi maa ühtlasest tõusust Eestimaa läänerannikul. Kui piiskop Hermannil ajal oli Noarootsi veel saar ja Haapsalu asus väina ääres, mille kaudu kulges tähtis mereteed Riiast Põhja-Eesti rannikule, siis mõnesaja aastaga oli selle läbimine muutunud võimatuks. Ja seda mitte niivõrd maakerke, kui tormide ja hoovuste poolt sinna kantud pinnase kuhjumise tagajärjel. Kuid 13. sajandil oli paik linna rajamiseks kõigiti soodus.

Tryggve Siltbergi mahukas artikkel käsitleb Ojamaa maasadamaid ja sadamamäärusi. Keskajal oli saarel palju suuremaid ja väiksemaid sadama- ning kalapüügikohti, mille kohta varaseimad andmed pärinevad 1396. aastast (Burgsvik). Sisse veeti peamiselt teravilja, kuid ka Saaremaa õlut jms. Sadamate toimimise järele valvas algul saareelanikest koosnenud meeskond, hiljem (16. sajandist) vastavad ametiisikud – sadamafoogtid – kes teenisid ka ise seal kaubeldes üsna hästi. Kirjalikud andmed tollivõtu kohta sadamais algavad samuti 16. sajandist, seadusandlikult reguleeriti see Taani ajal 1585. aastal. Ka tollivõtukohustus (või õigus) kuulus sadamafoogtidele. Taani ajal oli

kauplemine maasadamates elav, kuid Rootsi võimud püüdsid Visby toetuseks seda alates 1645. aastast lõpetada. Nähtavasti säilitasid maasadamad teatava tähtsuse siiski veel 18. sajandini. Ojamaa rannikul kuulus maa enamasti teatavale grupile elanikest (*samfälligheter*), kusjuures talunikud ise võisid elada ka sisemaal. Sageli rajati rannikule kalastuspaiku, nn laagreid, mida võis olla sadu, nende kasutamine oli reeglina tasuline. Suuremates kalastuslaagrites kehtis sadamaõigus. Sadamamäärusi kehtestati Rootsis alates 15. sajandist. Ojamaa vanim teadaolev sadamaõiguse koodeks pärineb aastast 1639 ja kehtis kõikides Ojamaa maasadamates. Võrdlusest Rootsi ja Taani vastava seadusandlusega jõuab uurija järeldusele, et see meenutab Rootsi sadamamäärust, mis kuulub 1449/50. aastasse. Nähtavasti on aga need ühisjooned märksa vanemad ja dateerivad seega ka vastava Rootsi määruse tekke varasemasse aega.

Artiklit lõpetades viitab autor võimalusele, et saksa kaupmehed võisid 13. sajandil kasutada mitte üksnes Visbyt, vaid ka maasadamaid, mis võimaldab uutmoodi interpreteerida linna ja maa vastuolu Ojamaal 1288. aastal. Samuti ei pea keskaegsetes ürikutes sageli esinev väljend *gooti kallas* tähendama mitte üksnes Visbyt, nagu seda seni on usutud.

Läti arheoloog **Juris Urtāns** analüüsib oma kaastöös laeva kujutist, mis on uuristatud Rakstupīte jõe liivakivikaldasse. Kasutades võrdlusmaterjali laevaehitusajaloost, sfragistikast ja kunstiajaloost jõuab autor järeldusele, et tõenäoliselt pärineb kujutis varasest keskajast, umbes 12.–14. sajandist.

Vladas Žulkuse ja **Maik-Jens Springmanni** ühistöö käsitleb jõgesid kui europiseerimise kanaleid Šventoji jõe näitel. Mainitud jõgi, mis Lätis kannab Sventāja nime, oli ainus suurem merre suubuv jõgi Megove alal Kuramaal. Alustuseks refereeritakse üldisemaid Lääne-Euroopa näitel täheldatud geograafilisi ja logistilisi eeldusi mingi kaubanduskeskuse väljakujunemiseks. Autorid imestavad, et kesk-aegsete sadamakohtade teke toimus Läänemere kagurannikul sama mustri järgi nagu Lääne-Euroopas, kuid ei too oma pretensioonika väite tõenduseks ühtki fakti. Tõestust vajaks ka väide, et Läänemere-ruumi viikingiaegse kauplemise initsiaatoriteks oli ilmtingimata Taani-Saksa-Rootsi-pool ja et kogu Baltikumis peab seetõttu leiduma jälgi skandinaavia kolooniatest. Minnes edasi Šventoji piirkonna lähema vaatluse juurde on autorid sunnitud tõdema, et arheoloogiline aines nende oletusi ei kinnita – jõe alamjooksult pole teada ühtki viikingiaegset muistist. Seetõttu jääb ainult topograafilistel kaalutlustel põhinev väide sadamakohast Šventoji suudmes pelgalt oletuseks, nagu ka tees, et jõgi kujutas viikingiajal lõunapoolsete kurelaste jaoks akent

Euroopasse. Esimesed teated asustusest Šventoji rannal kuuluvad 15. sajandisse, kirik ehitati jõe äärde 1520. aastal. Ka arheoloogiline materjal kajastab ühemõtteliselt 16.–17. sajandit. See, et 16. sajandi lõpust on teateid püüetest muuta Šventoji läbipääsetavaks ka suurematele laevadele ja et 17. sajandi lõpus purjetasid seal Inglise laevad, ei räägi meile ju midagi olukorrast muinasajal. Et artikli järeldused on sama spekulatiivsed kui selles väljendatud eeldused, ei vaja vist enam rõhutamist.

Kogumiku kolmas osa on pühendatud kirikutele ja kultusepaikadele ning selle avab **Jörn Staeckeri** metoodiliselt eeskujulik artikkel Põhjamaade küla- ja linnakalmistutest. Laialdase arheoloogilise ning antropoloogilise materjali põhjal näitab autor, kuidas matmiskombestik Põhjala keskaegsetes nekropolides lubab jälgida nii sotsiaalset kui soolist kihistumist kristlikel surnuaedadel. Ülemkiht eelistas lasta ennast matta kirikutesse või kirikuseina lähedusse, alamrahvale jäid kaugemad kalmud. Huvitav on sooline jaotus kirikaia – naised kirikust põhja, mehed lõuna pool. Nähtavasti peegeldub siin vana Norra seadusandlus (või on tegemist mingi üldisema liturgilise jaotusega? Ka Eesti kirikutes olid ju olemas naiste ja meeste pool). 13. sajandil leiab aga aset muutus ja kiriku põhjaküljele enam ei maeta, ehk seoses kirikuisa Honorius Augustodunensise vaadete hilinenud jõudmisega Põhjamaadesse, mis kuulutasid põhjakülje saatana omaks. Mõistatust kujutab vana paganliku panustekombe püsimine veel keskaegsete matustegi juures. Kirjeldatud nähtused ilmnevad maal ja linnas erinevalt – matuse sotsiaalne manifestatsioon eeskätt linnas, kalmistu meeste ja naiste pooleks jaotus omakorda selgemini maal. Selgitust sellele otsib artikli autor maa- ja linnarahva erinevas mentaliteedis.

Zemgale keskustest ja nende kultusepaikadest on oma artikli pealkirjastanud **Juris Urtāns**. Keskuseks olid loomulikult 23 linnamäge, millest 12 kuuluvad kindlasti nooremasse rauaaega ning 13. sajandisse. Kultuspaiga identifitseerimine on Urtānsi väitel märksa problemaatilisem, kuna nii arheoloogilised kui kirjalikud allikad nende kohta enamasti puuduvad. Nii tuleb toetuda küllaltki ebakindlale folkloorile ning toponüümikale, mistõttu autor peab tõdema, et hetke uurimisseis ei luba nende kohta järeldada midagi konkreetsemat.

Kirikutest kui keskuse tunnusmärkidest kõneleb **Jes Wienberg**, kes piiritleb oma vaadeldava ainese vähemalt kolmelööviliste Skandinaavia ja Liivimaa kirikutega. Keskust iseloomustab allikamaterjali akumulatsioon ja eriti väärtuslikud ning silmapaistvad leiud. Kirikuarhitektuuri vallas on sellisteks katedraalid, linna- ja kloostrikirikud, palverännakute sihtkohad, kuna tavalised kihelkonnakirikud on

enamasti tagasihoidlikumad. Siiski kohtab ka kõrvalistes paikades uhkeid romaani basiilikaid ja avaraid gooti pühakodasid, mille otstarve seal on jäänud mõistatuseks. Iseenesest on ju kõik kirikud keskuteks, kuid osa kirikuid on kesksamad kui teised, vastavalt väljakujunenud hierarhiale. Eksisteerib teatav korrelatsioon kirikute suuruse ja kohaliku majanduse taseme vahel. Samuti näitab mingi linna tähtsust sinna koondunud kirikute–kloostrite arvukuse tase. Sellest tuletab J. Wienberg hüpoteesi ka kiriku suuruse ja selle kesksuse korrelatsioonist. Autor jaotab uuritava materjali ajaliselt kolme perioodi: 1050–1200, 1200–1350 ja 1350–1550. Esimesel ajajärgul rajatakse kirikuid vaid Taanis, Norras ja Rootsis, teisel lisandub neile arvukalt Liivimaa pühakodasid ja vaid kolmandal perioodil läheb hoogne ehitustegevus lahti ka Soomes. Esimese perioodi basiilikad paiknevad enamasti kuningamõisates või linnades ja on kõik seotud piiskoppide ja piiskopkondadega. Teisel perioodil lisanduvad neile (Vestfaali mõjul) kodakirikud. Palju kirikuid ehitatakse nüüd ka linnakodanike algatusel. Sama tendents jätkub kolmandal perioodil, kusjuures tõuseb suurte kirikute hulk, mis pole ei katedraalid ega kloostrikirikud. Autor jõuab järeldusele, et kirikute tsentraalsus pole midagi ühest, vaid muutub sõltuvalt ajast ja kohast. Ka keskusest eemal asuvate suurte kirikute otstarbe või tekkeloo salapärasus on reeglina näiline, tingitud allikate vähesusest ja kasvab vastavuses nende vanusega.

Kogumiku neljas osa kannab pealkirja *Keskuse võim*. Selle juhatab sisse **Muntis Aunsi** kirjutis, milles diskuteeritakse 13. sajandi ürikutes, eeskätt lepingutes, mainitud Põhja-Kuramaa kohanimede administratiivse tähenduse üle. Esimene niisugune kirjutati 1230. aastal alla Riia toomkapiitli, Mõõgavendade ordu ja Riia rae ning üheksa Kuramaa paikkonna? (*locus*) vahel ristiusu vastuvõtmise kohta. Järgmisel aastal sõlmiti samasugune kokkulepe paavsti legaadi Alna Balduiniga, milles samu paiku nimetatakse *villae*. Ühes teises, 1230. aastal läänepoolsete kurelastega sõlmitud lepingus kannavad loetletud paigad nime *kiligundis*. Lisamaterjali siin pakub 1253. aasta dokument maade jagamise kohta Liivi ordu ja Kuramaa piiskopi vahel. Peale varem nimetatute loetletakse selles ka rida uusi kohti. Mida nood paigad siis kujutasid? Autor jõuab järeldusele, et 1230. ja 1231. aasta lepingutes märgitud kohad olid suuremal või vähemal määral kaalukad keskused *resp.* nonde domineeritud piirkonnad, kuna 1253. aasta dokument kui maajagamisürik lähtus pigem piirigeograafiast. Eesti lugejale pakub lisaks sellel kindlasti suurt huvi ka osa kohanimede kaheldamatult läänemeresoomeline kõla, nt Ventava keskne *kiligunda* Nurme, vanem Lammekinuse arvatav residents.

Pöide kihelkonna maavaldusi aastail 1100–1400 vaatleb **Marika Mägi**. Kontseptuaalselt vaidleb ta vastu kirjanduses senilevinud käsitlusele muistest võrdsete ühiskonnast ja väidab Priit Ligile ja Valter Langile tuginedes, et Eestis eksisteeris ühiskondlik kihistumine alates eelrooma rauaajast, eraomandus maale aga juba pronksiajast peale. Lähtudes kirjalikest allikatest (1234. aasta Saaremaa jagamise leping, 1255. aasta leping saarlastega) teeb ta järelduse, et maksude kogumine, mis jäeti osaliselt kohaliku ülikonna hooleks, järgis juba olemasolnud maksustamissüsteemi. Näib siiski, et siin on segi aetud kaks eri asja – maksukogumise viis ja maksustamise põhimõtted. Seetõttu jääb ka eeldus muistest maamaksust esialgu oletuseks, ehkki üsna tõenäoliseks. Kuid iseenesest loogiline väide, et selle kogujatest, endistest vanematest, said 13.–14. sajandi jooksul Saare-Lääne piiskopi ja ordu vasallid, vajaks kindlasti põhjendamist kasvõi mõnegi faktiga (edasine järeldus, et nemad algatasid ja juhtisidki Jüriöö ülestõusu Saaremaal, tundub juba pisut liiga julge). Edasi püütakse artiklis näidata, vastavalt järjepidevuse ideele, sidet muistsete maavalduste ja feodaalmõisate vahel Pöide kihelkonnas. Paraku pärineb enamuse kirjalikke teateid feodaalmõisatest seal alles 16. sajandist. 1645. aasta andmetest maa mõisastumise kohta on veelgi vähem abi – 16. sajandi lõpus oli toimunud Taani reduktsioon, enne seda aga Magnuse läänistused, mis kindlasti muutsid oluliselt valduste struktuuri. Seetõttu jääb ka side varase ja hilisema maaomanduse vahel vaid deklaratiivseks. Alles arheoloogilise ainese ja hiliskeskaegsete mõisate laiem topograafiline kokkulangevus lubaks siin teha tõsi-kindlamaid järeldusi.

Alvydas Nižentaitis käsitleb oma artiklis vürstide kihti Balti ühiskonnas – liivlaste, latgalite, eestlaste, semgalite, preislaste, leedulaste ja žemaitide juures 13. sajandil. Vürsti kriteeriumiks seab ta kaaskonna olemasolu, juhtiva asendi omandamise teiste vanemate seas, hiljem ka dünastia väljakujunemise. Meile tundub 13. sajandil oma vürstidest kõnelemine võõrastav, kuid laiemas Balti kontekstis, eriti võttes arvesse Leedu enda ajalugu, on see vähemalt mõeldav. Autor jõuab järeldusele, et sel küllaltki kitsal territooriumil toimus väga erinevaid arenguid. Vürstivabaks peab ta liivlaste, latgalite ja preislaste asuala, kuna Zemgales, eriti aga Žemaitias ja Leedus leidis aset võimu kontsentreerumine. Eestlaste kohta ei lubavat allikad ses suhtes teha kindlamaid järeldusi. Retsensent ei oleks liivlaste osas nii eitavalt seisukohal. Vähemasti Kaupo puhul mainib Henrik korduvalt tema sõpru ja sugulasi, väljend, mis samahästi võiks tähistada kaaskonda.

Andris Šnē esitab oma kaastöös küsimuse, kas liivlaste linnamagesid võib pidada pealikkonna tõendiks (ei saa küll täpselt aru,

mida sellega mõeldakse). Liivlaste asualal teatakse 29 linnamäge, millest arheoloogiliselt on uuritud üheksat. Daugmalet käsitledes ei lähe uurija mööda ka seal avastatud kohalistest vasksetest mündi-imitatsioonidest ja järeldeb siit kaubanduse igakülgset kontrolli ja korraldust, mis olnud viimas lausa varase riigi tekkeni. Tuleb siiski rõhutada, et tegemist on kõigest lääneeuroopa münte jäljendavate ja valdavalt ripatsitena kasutatud käsitöösaadustega, mille väärtusetust tõendab seegi asjaolu, et neid pole teada üheski aardes. Uurija jõuab järeldusele, et linnamäe nime kandvatel paikadel oli tegelikult väga erinev funktsioon – mõni moodustas osa aolinnast, mõni asulast, mõni oli pelgupaigaks, mõni sõjalise väljaõppe kohaks. Kuid nimetada Aizkrauklet, Lielvārdet ja Daugmalet linnadeks on ilmne liialdus, eriti kui autor tunnistab samas, et tegelikult puudub alus seostada ühtki neist liivi ühiskonna mingi poliitilise ülemkihiga.

Kogumiku lõpetab **Vladas Žulkuse** artikkel kura ja preisi hõimude keskustest aastail 1200–1400. Autori järgi oli Kuramaal umbes 30 tähtsat keskust, mida domineerisid linnused. Ka Preisimaal kaitses iga linnus kahte või enam ümbritsevat asulat. Preisi hõimude alad olid jagatud linnusepiirkondadeks (*Burgherrschaften*). Preisi ühiskonna tipus olid vürstid – *kunigad*, kelle võim oli kõige muu kõrval ka religioosne. Hierarhia keskkihi moodustasid *vägevad* (*rikostan, rikjis*). Relvakandjaid kutsuti *vingas*, sõna, mida seostatakse viikingitega. Erinevalt kurelastest oli preisi aristokraatia palju enam integreerunud Saksa orduga. Vallutajad (Saksa ordu) ehitas oma kindlused kohtadesse, kus varem olid seisnud preislaste omad, algul puust, siis kivist. Ka Kuramaal toimus sama, ehkki vähemas ulatuses. See on andnud põhjust oletada vana territoriaal-administratiivse süsteemi säilimist. Järelikult pidi Kuramaal ka 11.–12. sajandil eksisteerima mingi poliitiline ja maksustav keskvoim. Kokkuvõttes jõuab autor siiski järeldusele, et 13.–14. sajandil Baltikumis toimunud ei saa pidada järkjärguliseks kulturaalseks ümberkujunduseks. Muutused olid järsud ja kiired, kuid igas Baltikumi piirkonnas isemoodi.

Kui nüüd vaadelda kogumikku kui tervikut, siis torkab silma esitatud artiklite küllaltki ebaühtlane tase, nii võrdluses omavahel kui ka nende endi sees. Nii lääne kui Balti autorid tunnevad reeglina hästi oma uurimisteemat või -piirkonda, kuid jäävad jänni laiemal eesmärgipüstituse puhul. Paraku paistab välja ka Balti autorite teatav metodoloogiline mahajäämus oma skandinaavia kolleegidest. Kui lääne teooriad on üles ehitatud eelkõige skrupuloosse uurimistööga kogutud faktoloogiale ja sealt tuletatud arengumudelite laiem rakendamine seega põhjendatud, siis Läänemere lõunakaldal hoitakse kramplikult

kinni võõrastest järeldustest, võetakse need üle *a priori* ja üritatakse alles seejärel leida oma konstruktsioonide tõestuseks fakte. On pool häda, kui neid ei leita ja vaid oletatakse, mis sest et ühe lehekülje arvamus muutub järgmisel leheküljel juba tõsiasiaks, millele omakorda rajatakse üha uusi oletusi. Ka niisugune lähenemine on teoreetiliselt põhjendatav, ehkki allakirjutanu arvates kaldub pigem belletristikasse (panganduses kutsutakse niisugust metoodikat püramiidskeemiks ja seal muidugi nalja ei mõisteta –viimati viis see pankrotti Albaania riigi). Kuid eks ole Klio kõigest muusa. Hullem on lugu aga siis, kui teada faktid väänatakse kiiva oma teooria raamide järgi. Säherdune vägisi punnitamine on iseloomulik eriti kaastöödele, milles käsitletakse keskuse-teemat ning arengu järjepidevust muinasajast kesk-aega üleminekul. Silma hakkab ka teatav terminoloogiline segadus, eriti kõneldes keskustest. Küll räägitakse linnadest (*town*), aolinnadest (*proto-town*), linnasarnastest asulatest (*town-like settlements*), muinaslinnadest (*ancient town*) jne. Kusjuures ebajärjekindlust kohtab mõnikord ühes ja samas artikliski.

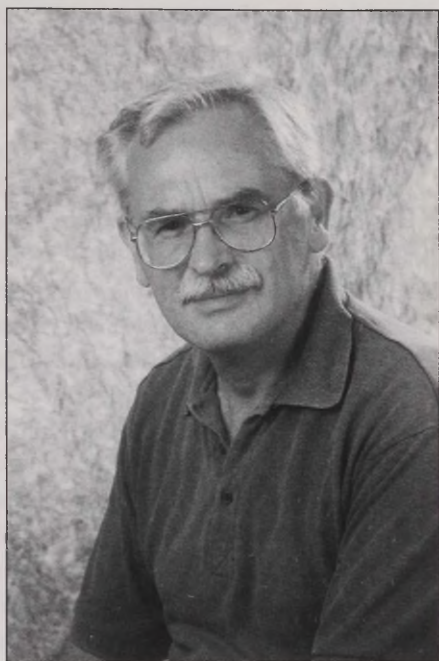
Need etteheited ei tähenda siiski karmi otsust kogumiku ja sellega seoses kogu projekti kohta. Vastupidi, see oli vägagi tarvilik fikseerimaks uurimise hetkeseisu nii laiemas plaanis kui ka mõistmaks meie oma ajalooteaduse hiilgust ja viletsust. Ja pealegi – on sündinud elav mõttevahetus, püstitatud uusi eesmärgi, avaldatud värskeid ideid, publitseeritud raamatutäis väärt artikleid, mis kaheldamatult lisavad oma tüseda panuse meie ajaloomõistmisse. Äärätult vajalik ja edasi-viiv on tunda oma rajataguste kolleegide mõtteid, lähenemisviisi, saavutusi. Ainult nõnda, lahti oma mättalt, laia rahvusvahelise koostööga saab ajalooteadus areneda, ainult nõnda suudame sügavamalt ja laiemalt mõista oma minevikku.

Ivar Leimus

Juubel

Estofiilist ajaloodoktor Csaba János Kenéz – 60

Ajaloodoktor Csaba János Kenéz sündis 25. jaanuaril 1942 kooliõpetaja Antal Kenézi pere teise lapsena Felsővisós, tollases Ungaris, mis täna kuulub Rumeenia koosseisu. Perekond elas traditsioonilist pereelu, koduperenaisest ema Etelka (s Ballai) hoolitses oma viie lapse ja abikaasa eest. Pereisa ülesandeks perekonna majanduslike murede lahendamine. Koolmeistrist isa andis oma lastele rahvusliku kasvatus. Kuna isa armastas viiulit mängida, siis kuulus selle kasvatusjuurde isakodus kõlanud rahvuslik muusika. Ungari

rahvuslikult meelestatud elanikkond oli 20. sajandil pidanud taluma korduvalt suurt alandust. Ka C. J. Kenéz tajus seda juba lapsepõlves. Saatus tahtis nii, et ta sündis Ungaris, kuid peatselt piiride ümberjagamise järel Euroopas osutus nende pere hoopis Rumeenias asuvaks. Seetõttu on mõistetav, et eriti valuliselt tunnetasid seda järjekordset Teise maailmasõja järgset ebaõiglust uue põlvkonna esindajad, kelle hulka oma rahvusliku kasvatus tõttu kuulus ka C. J. Kenéz. Aastatel 1948–55 õppis Kenéz Kisvárdas algkoolis, mille kaheksanda klassi lõpetas ta 1955/56. aastal juba Debrecenis, kuhu perekond oli vahepeal maailmasõja järgsel ajal nende kodukoha Rumeenia võimu alla mineku järel olnud sunnitud kolima. 1956. aasta sügisel astus ta Debreceni gümnaasiumi esimesse klassi. Ja siis algas Ungari ülestõus, mille tähendust hinnatakse täna üleeuroopaliselt tähtsaks. Kuid tol korral tavalised ungarlased ei mõelnud ehk nii palju nende tegude ajaloolisele tähtsusele, nad lihtsalt ei suutnud enam taluda seda ebaõiglust. Nende kannatus katkes ja nad hakkasid vastu maad anastava-

tele võimudele. Rahvuslikult meelestatud ungarlastel oli küllalt võtta ajaloost eeskujusid, kui oldi võõrale võimule ka varem vastu hakatud. 1956. aasta ülestõus oli aga selle põlvkonna võimalus ja siin ei saanud ka koolipoisid kõrvale jääda. C. J. Kenéz oli veendunult ülestõusnute poolel ja vanemate ehmatuseks oli ta sel hetkel kindlal veendumusel, et ta pigem sureb, kui elab mittevabana edasi. Ungari ülestõusu mahasurumine viis 15-aastase nooruki vanematele ütlemata, üksinda, 21. novembril 1956, pagulusse – esialgu Austriasse ja siis Saksamaale. 21. detsembril 1956 registreeriti ta Friedlandis Göttingeni lähedal kui Saksamaa Liitvabariiki saabunud Ungari põgenik. Saksamaal kohtasid Ungari põgenikud kahetist suhtumist, üheltpoolt vaadati neid kui kangelasi, kel olnud julgust vabaduse eest seista, kuid samas leidis ka neid, kes tahtsid kaitsetutele kodumaata jäänutele nende kohta kätte näidata. Noortele põgenikele Ungarist korraldati intensiivne saksa keele õpe, mille Kenéz läbis Frankfurtis Maini ääres (jaanuar kuni aprill 1957). Edasi viis tee Saksamaal Reini jõe kallastele, kus ta aastatel 1957–60 õppis Rheingau-Gymnasium Geisenheimis (Rheingau). Noored Ungari põgenikud olid oma hariduspüüdlustes motiveeritud ja nii oli ka Kenézil 10. märtsil 1960 ülikooliõpinguteks vajalikud Saksa gümnaasiumieksamid tehtud.

Ülikooliõpingute kohaks sai Kenézile Reini ja Maini jõe suubumiskohal Reinimaa-Pfalzi pealinnas Mainzis asuv Johannes Gutenbergi ülikool, kus ta asus õppima Ida-Euroopa ajalugu, kesk- ja uusaja ajalugu ning slavistikat (1961–66). Ungaris kooliskäies oli ta omandanud ka nn sundvenekeele teadmised ja nüüd oli see abiks Ida-Euroopa ajaloo uurimiseks vajalike slaavi keelte omandamisel. Johannes Gutenbergi Ülikool oli oma esimese tegevusperioodi üle elanud aastatel 1476–1816 ning uuesti ellu äratatud alles Teise maailmasõja järel Saksamaa Prantsuse tsoonis 1946. aastal. Ida-Euroopa uurimine oli siinses ülikoolis kohe tugevale alusele pandud, siia asutati esimene Ida-Euroopa ajaloo uurimisele pühendatud instituut tollasel Saksamaa Liitvabariigi territooriumil, mis meelitas muidugi ka häid professoreid-spetsialiste sel alal siia tööle. C. J. Kenéz loeb oma oluliseimaks akadeemiliseks õpetajaks Mainzis kuulsat Poola ajaloo spetsialisti prof Gotthold Rhodet (1916–90). Professor G. Rhode Poola ajaloo ülevaade oli standardtekstiks Ida-Euroopa ajalugu õppivatele üliõpilastele Saksamaal Liitvabariigi ülikoolides. Teadlasena astus Rhode Ida-Euroopa ajaloo uurimisse oma esimese suure monograafiaga (habilitatsiooni-tööga) Poola Ida-piiri ajaloo teemal. Kuid kunagi ei piirdunud ta ise kirjutades või õpetades vaid Poola ajalooga. Professor Rhode oli üle Saksamaa ajaloolaste hulgas tuntud kui äärmiselt erudeeritud ja ka oma üliõpilastelt laia silmaringi nõudva professorina. Need, kes olid

läbi teinud prof G. Rhode kooli, tundsid end hiljem sageli oma kolleegide keskel, kes hariduse saanud mõnes teises ülikoolis kui erilised-haruldased erudiidid. Kuid samas avas ta inimesena oma õpilastele oma kodu ukse ja isiklik suhtlemine professoriga muutis C. J. Kenézi jaoks Mainzis veedetud aja tema edasise arengu seisukohalt eriti viljakaks. Kenez kirjutas Mainzi ülikooli lõpetamiseks prof G. Rhode juhendamisel magistritöö *Politische und wirtschaftliche Geschichte des Judentums in Polen von 1648 bis 1772*. (1966). Sama aasta lõpus seisis C. J. Kenéz oma teadusliku tuleviku mõttes teelahkmel, sest juutluse ajaloo ja eriti Ida-Euroopa juutluse uurimisel oli ta suutnud nende aastate jooksul üpris sügavuti minna. Kuid teaduses maksimalistlike sihte seadvad juhendaja ja õpilane seisis korraga tõsiasja ees, et sel teemal edasiminekuks oleks vajalik pikaajaline teadustöö USA-s (New Yorkis) ja Iisraelis, kuid selleks puudusid hetkel võimalused.

Pöördeliseks edaspidise suhtes sai 1967. aasta, mis viis noore diplomeeritud ajaloolase Göttingeni. Göttingen oli sel hetkel muidugi Balti ajaloolaste jaoks oluline keskus. Siin oli Ida-Euroopa ajaloo professoriks Reinhard Wittram (1902–73) ja käis regulaarselt koos Balti Ajalookomisjon (*Baltische Historische Kommission*). Balti ajaloolased võtsid oma hõimukaaslasest kolleegi meelsasti omaks ja nii kujuneski aja jooksul Kenézi veendumus kirjutada doktoritöö balti ajaloo teemal. Otsustavaks sai kohtumine sel ajal Göttingenis asuva vahearhiivi Tallinna arhiivi korraldava prof Paul Johanseni endise õpilase Friedrich Benninghoveniga. Fr. Benninghoven tegi oma tööd tõeliselt südamega, Saksamaale sattunud Tallinna Linnaarhiivi materjale mitte ainult hoides ja korrastades, vaid püüdes pidevalt leida noori ajaloolasi, keda veenda seda arhiivi uurima ning sel teemal väitekirju ja pikemaid uurimusi avaldama.

Balti ajaloo ja eriti Tallinna ajaloo uurimine oli sel ajal Saksa maal väga aktiivne ja siin kujunes ka C. J. Kenézile suureks toeks ja nõuandjaks Tallinna elanikkonna ajaloo uurimisel Heinz von zur Mühlen, kel õnnestus Göttingenis igaaastastel Balti ajaloolaste kokusaamistel isegi nn Tallinna laud organiseerida, sest uurijaid kes selle teemaga tegelesid oli sel hetkel Saksamaal ajaloolaste hulgas sedavõrd palju. 1974. aastast asus C. J. Kenéz tööle Marburgi Herderi Instituuti, kus asus teadurina töötades oma doktoritööd *Beiträge zur Bevölkerungsstruktur von Reval in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts (1754–1804)* lõpuni viima. Väitekirj sa valmis 1978. aastal, vajalikud publikatsioonid ja igapäevane töö instituudis võtsid aega ja nii jõudis ta doktorieksamini alles 1980. aastal. Sellest ajast kuulus Kenéz ka Göttingenis asuva Balti Ajalookomisjoni korraliste liikmete hulka. Sel ajal tekib tal Marburgis tihe kontakt instituudi raamatukogu- ja

instituudi direktori Hellmuth Weissiga. Ta on tihe külaline ka Weissi juures kodus Marburgis Damaschke tänaval. H. Weissi entsüklopeedilised teadmised mitte ainult Baltimaade ajaloo kohta olid selleks positiivseks vaimseks kliimaks, mida Kenéz oli saanud tunda ka oma õpetaja prof Rhode seltskonnas Mainzis. C. J. Kenézi tööks 1980. aastal ilmunud H. Weissi juubelikogumiku ettevalmistamine, mille pealkiri viitab tihedale sidemele Tallinna ajalooa.¹

Kuid olles kord juba Tallinna elanikkonna uurimise juurde tulnud, on ta seda tööd teinud ikka edasi Herderi instituudi publikatsiooni-deplaanis on aastal 2002 avaldada C. J. Kenézi poolt ettevalmistatud suurem allikapublikatsioon Tallinna elanikkonnast 18. sajandil, mis momendil kannab esialgset pealkirja *Bürgerbuch Reval in der Statthalterschaftszeit 1786–1796*. Tulles tööle Marburgi, mängis saatus Kenézile ka siin ühe huvitava seiga, esimesed kakskümmend aastat töötas ta instituudis samas toas, kus kunagi oli noore teadusliku assistendina töötanud tema õpetaja prof G. Rhode.

1990. aastatel avaldas Kenéz veel mõned uurimused, mis seotud ka Poola ja Balti ühise ajalooa, millest talle endale eriti on südame-lähedane artikkel Poolast pärit Tartu Ülikooli üliõpilaste saatusest.² Herderi instituudi plaanilises Balti ajaloo uurimiseks abivahendite ettevalmistamisel on oma panuse andnud ka C. J. Kenéz. Tema töövaldkonnaks Herderi Instituudis on Baltimaade ajalugu alates 18. sajandist, kui prof G. Rhode õpilase jaoks loomulikult ka Poola ning Ungari ajalugu, eriti 1956. aasta ülestõusuga seotu.

Kenéz on tugeva poliitilise närviga inimene, kes tõttab sinna, kus sündimas ebaõiglus, et aidata ebaõiglaselt tagakiusatud. Eesti taasiseiseisvumise perioodil tihenesid ka tema kontaktid Eestiga. 1956. aasta Ungari ülestõusus osalenuna (ta oli küll liiga noor, et talle oleks relva antud) oli ta siin vaimselt meie soovidele lähedal ja inimesena avatud. Tema toimetamisel ilmus sel ajal Marburgis näiteks eraldi kogumik, mis tutvustas saksakeelsele lugejale Eesti Muinsuskaitse Seltsi ja tema eesmärke.³ Pole kahtlust, et kord saab seda väikest publikatsiooni kasutada kui Eesti 20. sajandi poliitilise ajaloo Saksamaal tutvustamise loo üht allikat.

¹ Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag. Hrsg. von Jürgen von Hehn, Csaba János Kenéz. Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1980.

² Csaba János Kenéz. Polnische und aus Polen stammende Studenten an der Universität Dorpat (1802–1914). // Zeitschrift für Ostforschung. Marburg/Lahn. 39, 1990, H. 4.

³ Csaba János Kenéz. Zur Lage der Denkmalpflege in Estland. Marburg an der Lahn, Johann-Gottfried-Herder-Institut, 1993. 99 S.

Dr. Csaba János Kenézil tuksub rinnas enam kui üks süda. Üks Eestile, teine oma kodumaale Ungarile ja kolmas oma valikkodumaale Saksamaale. Ka selleks aastaks peab ta plaane, külastada kolleege ajaloolasi Eestis, käia kevadel Rumeenias sealsete ungarlaste ühel suurimal rahvuslikul üritusel ning siis istuda suvel koos oma isa-ema ja vendade László, Attila, Antali ja USA-st koju saabuva õe Kataliniga, et rõõmustada venna sünnipäeva üle ja ka selle üle, et elu maailmas on ikka palju muutunud, et vahepeal maailma laiali paisatud Kenézite pere, saab jälle vabalt Debrecenis kokku saada.

Jõudu ja jaksu Eesti kolleegide poolt

Peeter Järvelaid

Summaries

The Highlight of Historiography in Livonia and Estonia

In recent years the historiography of the areas of present-day Estonia and Latvia in the second half of the 16th c. and in the 17th c. has been in the sphere of interest of researchers from numerous countries. An impulse to this was given by the publishing of an overview of Balthasar Russow (1996), based on the legacy of Paul Johansen. In Estonian historiography, the earlier historiography including the period under observation, has mainly been dealt with by Prof. Sulev Vahtre whose thorough overview of the earlier historiography is being looked forward to. It would be the first publication of equal standing in Estonian.

So far the research has mainly been directed to biographies of historiographers, the condition of transcripts, accuracy of historiography and decisions if the facts are «true» or «false». Less attention has been paid to the worldview of historiographers and the purpose of historiography. This paper focuses on the latter, in the first place.

The period after the fall of Old-Livonia, the time of mutual wars between Russia, Sweden and Poland is undoubtedly the highlight of the earlier historiography here. History was written in various forms, the most popular being a full-length history of Livonia and Estonia beginning with its «discovery» by the Germans up to the fall of Old-Livonia or even further back, to the days of the writer. The writing of the history of one area, *Landesgeschichte*, was then in fashion in the whole German region. In this history, an emphasis was first and foremost placed on heroic battles, the rise of German supremacy. The bulk of the chronicler's text focused on his contemporary events and was based on oral reports or documents.

The sources used indicate why history was written. The earlier history allowed to indicate Estonia and Livonia as the Germans' own area. Up to the end of the Livonian War this was a good chance to confirm the possession of these areas by Germany. Along with changing circumstances, the privileges of Germany were emphasised more, as compared to Poland or Sweden. So historical records suited best for proving their timeless privileges. The support or opposition to the local nobility, including the issue of peasantry, was the focal point in the historiography of the period. Since all narrower groups concerned – the nobility in Estonia and Livonia, citizens of Riga, Tallinn or Tartu

or even single groupings in town – had their own interests then each of them strove narrating their own history. That is why so many historical narratives were written at that time.

The describing of the authors' contemporaneity had a certain mission to show the writer and his closest persons in a possibly good light in those changeful times. The descriptions had to prove that they protected the Germans' common interests as well as their own and depended on new authorities.

A few historical narratives are apparently written to special order, many more of them must be induced by their concern for their native country. This was the name given to the region by the history narrators, although the people who came from Livonia and Estonia were outnumbered here. In most cases narrators were well-educated lawyers who had studied in Lutheran or Catholic universities and made a successful career for themselves at their time. Universities as well as the centres of writing and publishing histories had an immense impact on any local historiography. In various decades influences from Wittenberg, Königsberg and Rostock can be noted. As a rule, the chroniclers strove to publish their work.

Historiography becomes very active in changeful times, history is expected to offer consolation and the current times are described in an appropriate key from the narrator's point of view. The influence of historiography cannot be underestimated – either in the past or today.

Katri Raik's (MA, Head of the TU Narva College) field of research extends to the earlier historiography of the Baltic countries.

Orphans' Courts in Estonia 1591–1944

Estonian and Latvian archives have preserved a large number of documents which reflect the work done by institutions on guardianship and welfare matters under social surveillance in these areas from the end of the 16th c. until the middle of the 20th c. The need to protect the property of minors and widows from the misuse and unconcern of their guardians or trustees was a reason for setting up orphans' courts. On the territories of present-day Estonia and North Latvia (then Estonia and Livonia) the first independent institution to supervise the activities of guardians and trustees was established in Riga in 1591. It was based on the guardianship regulation that had a strong impact on all orphans' courts, set up henceforth. As the establishment of these courts was not systematic or purposeful,

then the network, legal measures and tasks of orphans' courts in Estonia and Livonia proved somewhat different. The primary system of orphans' courts was developed in the first half of the 18th c. It was a peculiar combination of fully independent institutions and those that fulfilled the pertinent tasks as an additional function.

The first attempt to regulate it was made in 1783–97 when the system of orphans' courts, as enforced by the Russian provincial law of 1775, was adopted in this region – municipal orphans' courts for townfolk, noblemen's guardianship boards for the nobility. After the death of Katherina II the regulation was preserved elsewhere but in the Baltic provinces the earlier and more archaic system was restored. Along with expanding and regulating the rights of peasantry in the first half of the 19th c. the guardianship affairs began to be superintended by parish courts.

A breakthrough in the state of orphans' courts took place in the course of the 1889 all-Russian legal reform when almost all earlier courts terminated their activities and a new unified network of regular courts of law was established. Orphans' courts as fully independent institutions both for towns and the nobility began to supervise guardians and trustees, at the same time orphans' courts did not conduct any legal proceedings. As to the peasantry, no changes took place, their guardianship matters lay, as before, within the competence of parish courts.

After the Republic of Estonia had gained independence and abolished status privileges, in 1920 the orphans' courts for the nobility terminated their activities. The parish courts that terminated their work in 1918 already were to continue as orphans' courts of the parishes because respective duties had been forgotten to delegate to any other institution. Along with the emergence of new towns, numerous municipal orphans' courts were established. Based on similar regulations, orphans' courts of market towns started their work. However, by 1940 a new system was not functioning yet and Soviet Estonia abolished orphans' courts. Their activities were resumed in 1941–1944 during German occupation after which orphans' courts were abolished for good. Since then the lawfulness of the activities of the guardians and trustees of minors has remained an additional function of various institutions of administrative apparatus.

On the front cover there is a letter of the convention of the legal body of the rural orphans' court in winter 1719.

Katrin Roosileht (MA), 1967, field of research history of the legal institution in Estonia.

The Religious World of the Setus Before the 20th Century

The southeeastern corner, *Setumaa*, has been a periphery between Estonia and Russia for centuries. Therefore the inhabitants have been influenced both from the East and the West, but they have also managed to preserve a unique cultural tradition, their own national heritage, so-called spiritual sovereignty. In the 13th century when the border shaped as a result of several struggles, Setumaa became a part of Russia in the Pskov province. Therefore the inhabitants, Setus, were mainly under the influence of Russian Orthodox Church. Very archaic elements existed there (and still exist to these days) side by side with the Christian tradition or underneath its coating. The religion of Setus, a mixture of Paganism and Orthodox Christianity but also of some catholic elements, distinguished them both from Russians and Lutheran Estonians. Peculiar mocking attitude (Setus were called half-believers, *poluvertsõ*) from both sides deepened the isolation of Setus which partly spared them of the Russification. Knowledge of Russian among the Setus was very poor and they could not follow the slavic divine services, only to interpret the church traditions on their own way.

Since the Setus remained in the tsarist era differentiated from both the ethnically similar Estonians and surrounding religiously similar Russians, they should be regarded as an independent ethnic group and not necessarily as a part of one or the other culture.

Kadi Grichin (BA, 1978)

The Partition of Land of State Manors Among Landless Peasants

The development of capitalism in agriculture in Estonia in the 19th century brought about an intensive stratification of the peasantry. Corvée labour force disappeared and was replaced by hired workers. By the end of the 19th century, cotters and landless peasants had become the most numerous stratum in the village. To them the solution to their distress laid in the acquisition of land. Therefore, one of the main demands of landless peasants at that period was the partition of land of state manors. The number of petitions for dividing up manorial possessions increased especially in the 1860s and 1870s.

In order to solve this problem, the tsarist government tried to provide landless peasants and cotters with small plots of land on which to farm. At the end of the 1860s and at the beginning of 1870s, the land

of 39 state manors in South-Estonia and on Saaremaa, out of which 22 manors ceased to exist as a result of the partition, was divided up and given over to peasants. On the whole, 1173 small households with an average size of 7,5 *desiatiny* appeared on state manors. Though most of the peasants who got small plots of land were Russian Orthodox, it is not right to argue that the primary purpose of the state government was to support the Orthodox church here. The idea to solve the land insufficiency problem at the expense of state domains emerged already in the 1840s, in connection with the appearance of hired labour system, and a number of measures had been introduced already before the 1860s. Besides that, also many Lutheran peasants managed to acquire some land.

Kersti Lust (1976, MA) is a chief specialist in the Estonian National Archives.

GIS is an Instrument: on the Implementation of Geographical Information System in Researching on Historical Cadastral Registers

Cadastral maps and description books concerning the 17th–19th cc. Estonian area are regarded as valuable sources in studying first of all agrarian and settlement histories, containing, in addition to the settlement, economic and social-historical data also unique information about the technical development of historical microtoponymics, cultural landscape and cartography. However, a number of methodological problems related to the processing of the materials have inhibited historical research from grounding on these materials and therefore the implementation of maps in data analysis and interpretation has often fallen back to the level of illustrations to description books. True enough, a mutual comparison of non-standard maps without precisely specified mathematical bases or as compared to present-day maps involves various technological questions.

New potentialities in the solution of the above problems are opened by GIS-technologies whose use in the Estonian historical science is a novel phenomenon. Proceeding from its structure and potentialities, GIS is most appropriate for processing, integrating and analysing the settlement and agrarian historical data. The processing functions of the GIS-software spatial data (*rubber sheeting*) enable with a considerable precision to link the contents of historical maps with today's maps and thus make digital spatial data easily available in data analysis. Historical maps that are entered into and processed

electronically in GIS can be placed on other digitally accessible specific thematic maps (those of subsoil, relief, soil, vegetation) and their data can be analysed with reference to environmental components depicted on thematic maps.

In the database of GIS, spatial data can be linked with attribute data of very different origin: on the level of a farmstead the maps can be linked with the map description book, socage register, capitation revision and the data from other sources. The relations between attribute data can be created through spatial data and this is one of the major advantages of GIS as compared to ordinary databases.

The potentiality of analyses by means of GIS-software is extremely varied. Analyses can be carried out proceeding from both attribute and spatial data, the output being respective tables, diagrams and thematic maps. GIS fully supports the methods of research on geographical space, implemented by the Estonian historical science up to now, however, it also opens up quite novel perspectives. More effective ways in the integrating of various groups of sources allow, in the first place, to better check the reliability of historical sources, secondly, carry out more variegated analyses – our assertions about the past are given a better foundation.

Kalev Koppel (1979) is a specialist of the Historical Archives and to his field of research belongs the history of settlement.

Miscellanea

Lübeck Style? Novgorod Style?

Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD. Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998. Gotland University College. Centre for Baltic Studies Visby. Ed. by Muntis Auns. 2001.

The researcher of the Estonian History Museum **Ivar Leimus** (1953, cand. hist.) introduces and analyses a collection of papers compiled from the representations made at the symposium of the international interdisciplinary research project *Culture Clash or Compromise* (CCC) in Talsi, Latvia, in 1998. The CCC project was launched at the Gotland University College, funded by the Swedish Three Century Foundation Bank and operated within the years 1998–2001, comprising 17 historians-medievalists from the Baltic Sea region together with

archaeologists from Germany to the Baltics. While working on the project, the changes that had taken place in the Baltic region, characterized by the widely spreading western culture in 1100–1400, were observed. The changes included the centralization of church and state, the formation of feudal estates, spread of trading and urbanisation. In the framework of the project, the Europization of North- and East-European countries was dealt with alongside the encounters of multidirectional cultures caused by this process. Answers were sought to the question if Europization brought about a clash or compromise, forcible reorientation or smooth adaptation. In the context of the integration of modern Europe, the project is related to a discussion about regionalism and cultural identity. Five areas were selected for carrying out research: the vicinity of Kalmar, Gotland, Courland, Zemgale and Saaremaa/West-Estonia. Symposiums took place annually in a different country and the presentations made there were published in separate collections. In the 1998 symposium at Talsi the main attention was paid to the observation of central places – arenas.

Jubilees

In January 2002 the Estophile, Doctor of History **Csaba János Kenéz** celebrates his 60th birthday. Kenéz, who was born in Hungary, graduated from the university in Germany and continued his career as a researcher has written, among other themes, much about the history of the Baltic countries and of Tallinn, in particular. Kenéz is a regular member of the Committee of the Baltic History in Göttingen, his sphere of interest in the Herder Institute covers, in addition to the histories of Poland and Hungary, the history of the Baltic countries beginning with the 18th c. On behalf of his Estonian colleagues Prof. Peeter Järvelaid wishes to Csaba János Kenéz good luck and much success.

